EIGEN SCHOON
EN
DE BRABANDER

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

VAN HET

KONINKLIJK HISTORISCH GENOOTSCHAP

VAN

VLAAMS-BRABANT EN BRUSSEL

Drij Toren Perk

91 ste jg., nr. 2 Asse april - mei - juni 2008

KONINKLIJK HISTORISCH GENOOTSCHAP VAN VLAAMS-BRABANT en BRUSSEL V.Z.W.

Maatschappelijke zetel: Kapellestraat 36 - 1730 Asse
(V.Z.W. opgericht in 1926 en gewijzigd 27.9.2005. De statuten werden gepubliceerd in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad op 28.3.2006)
Stichter: Dr. fil. Jan Lindemans. †
Erevoorzitter: Jan Verbesselt. †
Voorzitter van de Raad van Bestuur en hoofdredacteur:
Dr. hist. Jaak Ockeley, Kapellestraat 36, 1730 Asse (02/452 53 73).
E-mail:jaak.ockeley@skynet.be
Ondervoorzitter: Prof. dr. hist. Jean-Paul Peeters
Redactieraad: Pieter Cnops, Frans Meskens, Dr. Jaak Ockeley, Prof. dr. Jean-Paul Peeters, Prof. dr. Eddy Put, Prof. dr. Eddy Van de Voorde, Wim Van der Elst, Prof. dr. Fernand Vanhemelryck.
Secretaris: Prof. dr. Eddy Van de Voorde
Penningmeester: Dr. jur. Wim Van der Elst
Verzending en Archief: Fr. Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen (02/269 45 75)
E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

UITGAVEN

I. TIJDSCHRIFT: EIGEN SCHOON EN DE BRABANDER

Prijs jaarabonnement: Leden: **25.00 euro** - Buitenland (E.U.) **30.00 euro** - Buiten E.U. **32.00 euro.**
Steunende leden: **40.00 euro** - Beschermende of ereleden: **60.00 euro** (verzending inbegrepen)

Bestellingen bij
- Frans Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen, Tel. 02/269 45 75, E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be
- Bestelbon/facturering: Penningmeester: W. Van der Elst, Meiselaan 91, 1020 Brussel-Laken, Tel. 02/268 72 16, E-mail: wim.van.der.elst@skynet.be

Bankrek.: 434-3122591-68 van Kon. Historisch Genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel.
Aandacht! Bij de bestelling van de hiernavolgende uitgaven dienen ook port- en verzendingskosten te worden betaald.

De volgende jaargangen zijn nog volledig te verkrijgen: XXXIII (1950), XXXIX (1956), XL (1957), XL (1959), (1971, 1972, 1975, 1976, 1977, 1978, 1981, 1982, 1983, (1985 tot en met 2003), 2005, 2006: Prijs per jaargang (=12 nrs.) €26,00. Onvolledige jaargangen, zolang de voorraad strekt: afzonderlijk te berekenen (naar rata van ± €2.15 per deelnummer).

II. STREEKMONOGRAFIEEN EN ANDERE GESCHIEDKUNDIGE STUDIEN

Jan VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw.* Deel I: €25.00.; dl II tot VIII elk €20.00; dln X, XI, XIII, XIV elk €25.00; dln. XV tot XVIII elk €30.00; dl. XIX €35.00; dln. XX en XXI elk €32.00; dl. XXII €35.00.; dl. XXIII €37.00; dln. XXIV, XXV, XXVI, & XXVII elk €32.00.
Jan VERBESSELT, *Oude cijnzen, munten en maten,* €5.00 - *De bevolkingslagen te Asse*, €3.80. - *De Zeven Erfheren van Laken*, €3.80 - *Het Domein van de abdij van Nijvel te Bollebeek,* €2.50 - *Het Domein van Chèvremont-Aken te Vilvoorde*, €10.00 - *Meiseniers en Buitenpoorters in de ammanie Brussel rond* 1356, €3.80 - *Drie Augustijnerpriorijen in Zoniën*, €6.50 - *Verdwenen en verplaatste dorpscentra,* €1.50 - *De indeling van de Brabantse parochies in 1803*, €2.50 - *Het Kadaster, studiebron voor dorpsgeschiedenis* (jgn 1986 en 1991, of €52.00).
J.P. PEETERS, Zoutleeuw, centrum van lakennijverheid, (jg. 1982) €26.00
G. RENSON, *Het Jezuïetencollege te Halle*, €5.00
E. INDESTEGE, *De Broeders van het gemene leven te Brussel,* €1.50
J. VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden, 1959, (184 blz.)* €13.00.
A. SCIOT en V. VERSTEGEN, Geschiedenis van Attenroden-Wever (1947), €15.00

Schildersambacht en stadsmagistraat te Brussel in de 16de eeuw*

Edmond Roobaert

Het schildersambacht behoorde wat de getalsterkte van zijn leden noch wat zijn economische betekenis aangaat, tot de belangrijkste Brusselse ambachten in de 16de eeuw. En toch blijkt bij meer dan één gelegenheid dat het reilen en zeilen van dit ambacht de stadsmagistraat niet onverschillig heeft gelaten. Integendeel, de magistraat blijkt werkelijk bekommerd te zijn om de goede gang van zaken en om het goede aanzien van het ambacht. Die belangstelling neemt dan de vorm aan van een bijzondere geldelijke tegemoetkoming aan het ambacht of van een speciale gunstmaatregel aan de beroepsgroepering van de schilders. In deze studie zal nader ingegaan worden op die, tot hiertoe in de literatuur niet of minder vermelde hulp en op de redenen waarom de magistraat een helpende hand heeft toegestoken.

I. De stadsmagistraat en de (kunst)ambachten.

De beeldende kunsten en het kunstambacht waren te Brussel in de 16de eeuw nog grotendeels op ambachtelijke leest geschoeid. De grondslagen van de ambachtelijke organisatie waren uiteraard vroeger, en grotendeels in de vorige eeuw, onder onmiddellijk toezicht van de stadsmagistraat gelegd geworden[1]. Ingrijpende wijzigingen van de vroeger uitgevaardigde statuten van het schildersambacht staan voor de

---

1 *Gebruikte afkortingen: A. R., Algemeen Rijksarchief, Brussel; S. A. B.: Stadsarchief, Brussel; R. K.: Rekenkamer; K. A. B.: Kerkelijke Archieven van Brabant; K. B. B., Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel; O. C. M. W.: Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, Brussel.
G. DES MAREZ, L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle, Brussel, 1904, is wat de geschiedenis van de Brusselse ambachten betreft, nog altijd het werk waarin, bij voorbeeld wat de kunsten en de kunstnijverheid aangaat, de essentiële gegevens over de ambachtelijke organisatie van die ambachten te vinden zijn. De auteur vermeldt echter slechts uitzonderlijk de verdere ontwikkelingen welke die artistieke ambachten in de 16e eeuw hebben gekend. Vooral de goudsmeedkunst en de tapijtkunst te Brussel, zijn wat hun ambachtelijke geschiedenis in de 16e eeuw betreft, het voorwerp geweest van recenter wetenschappelijk onderzoek.

16de eeuw niet bekend. Maar het ligt wel voor de hand dat naar analogie met de andere (kunst)ambachten, ook voor wat het schildersbedrijf aangaat, de stadsmagistraat niet zal nagelaten hebben de economische en maatschappelijke evoluties, bij middel van aan de tijd aangepaste statutaire bepalingen, op te vangen.
Die aanpassingen van de statuten werden op eigen voorstel van de ambachten, door het college van burgemeesters, schepenen en raadsleden goedgekeurd of op initatief van hetzelfde college uitgevaardigd in het belang van de stad, de welvaart van haar burgers en de bescherming van de plaatselijke nijverheid.
Naast de uitoefening van die regulerende bevoegdheid blijft het schepencollege in de 16de eeuw ook nog altijd de hogere instantie die de geschillen regelt tussen de ambachten onderling, en tussen de dekens en gezworenen enerzijds en de gezellen van het ambacht anderzijds. De betrekkingen tussen het bestuur en de leden, tussen de vrijmeesters en de knapen in het ambacht waren dikwijls gespannen, en moesten door de stadsmagistraat met nieuwe bindende regels ondervangen worden. Een uitspraak van het schepencollege werd niet altijd goedschiks aanvaard door de verliezende partij, die zich in haar belangen geschaad voelde, en die het vonnis van de stadsmagistraat voor de hogere instantie ging aanvechten. Leden en gezworenen van het Brusselse goudsmedenambacht hebben tussen 1518 en 1532 een lange, nog niet onderzochte, maar zeer leerrijke strijd uitgevochten voor de Raad van Brabant over een, al dan niet terecht, door de gezworenen afgekeurd stuk edelsmeedwerk, een werkstuk van een lid van het ambacht.
Een andere veel geciteerde tussenkomst van de stadsmagistraat is de ordonnantie van 6 juni 1476 waarbij een compromis tussen schilders en tapijtwevers over het schilderen van de cartons voor wandtapijten, door de stad werd bekrachtigd.

1.1 De stad als bemiddelaar in geschillen met de schilders Peter Betten en Jan Cornelisz Vermeyen en de geelgieter Jan Bruylandt

Meermalen moet de stadsmagistraat ook optreden als scheidsrechter in een geschil dat naar aanleiding van de afwerking, de oplevering binnen de overeengekomen tijd, of de betaling van een besteld werk, tussen de opdrachtgever en een schilder was ontstaan. Een dergelijke bemiddeling van de stadsmagistraat zal hier aan de hand van een nog onbekend, laat-15de-eeuws voorbeeld geïllustreerd worden. De gezworenen, ”oude mannen en goede gezellen”van het Brussels

timmerliedenambacht beslissen op 6 januari 1499, bij een bijeenkomst op de ambachtskamer, dat zij "hun tafel van Sint-Jozef", het gebeeldhouwd retabel dat al enkele jaren op hun ambachtsaltaar in de Zavelkerk stond, zullen doen schilderen en stofferen. Dat werk zal gefinancierd worden met een speciale bijdrage die alle leden van het ambacht zullen betalen. Enkele dagen later, op 8 januari, en terug bij een bijeenkomst in het ambachtshuis, wordt het schilderen van die altaartafel door de gezworenen en de goede mannen van het ambacht aanbesteed bij Peter Betten. De schilder die voor zijn werk 18 lb vlaams zal ontvangen, moet de "pointen" uitbeelden uit de legende van de patroonheilige van het ambacht, zoals die hem door de prior van het klooster van de Onze-Lieve-Vrouwbroeders te Brussel, zullen worden ter kennis gebracht.

Zestiende-eeuwse klerken en rekenplichtigen blinken meestal niet uit door de nauwkeurigheid in de beschrijving, in hun rekeningen, van de juiste aard van de aangekochte en bestelde kunstwerken, of van de aard van het werk dat van een kunstenaar verwacht wordt. Dat is ook het geval met de bestelling van een altaartafel, bij Peter Betten, van het timmerliedenambacht. De rekeningen vermelden meermalen dat de altaartafel zal geschilderd en gestoffeerd worden. Men mag aannemen dat de schilder belast werd met het schilderen van taferelen uit het leven van de patroonheilige van het ambacht op de zijluiken én met het stofferen van een reeds bestaand retabel[2].

Een oude altaartafel wordt vanuit het ambachtslokaal naar de Zavelkerk gevoerd om daar tijdelijk de nieuwe tafel te vervangen die naar het huis van de schilder wordt gebracht. De gezworenen van het timmerliedenambacht moeten het werk van de schilder op de voet hebben gevolgd. Tot tweemaal toe toe zijn ze het werk in het huis van de schilder gaan "visiteren", en bij beide gelegenheden hebben zij de gezellen van de

2 Het is niet uitzonderlijk dat de luiken van een gebeeldhouwd retabel eerst later geschilderd worden. Over de merken in het algemeen en de werkverdeling tussen schilders en beeldhouwers inzake Brabantse retabels: H. NIEUWDORP, De oorpronkelijke betekenis en interpretatie van de keurmerken op Brabantse retabels en beeldsnijwerk, *Archivum artis Lovaniense, Bijdragen tot de geschiedenis van de kunst in de Nederlanden, opgedragen aan Prof em dr J. K. Steppe*, Leuven, 1981, p. 85-98; H. VEROUGSTRAETE-MARCQ - R. VAN SCHOUTE, Marques de menuisiers de Bruxelles sur les cadres de peintures des XVe et XVIe siècles in: Merken opmerken, Ed. C. VAN VLIERDEN-M. SMEYERS, Leuven 1990, p. 185-200; M. BUYLE - Chr. VAN THILLO, Retables flamands et brabançons dans les monuments belges, Brussel, 2000, passim.

meester, die werkten aan de tafel, een drinkgeld gegeven. De fooi aan de medewerkers, trouwens een algemeen gebruik bij een bezoek aan het atelier van een meesterschilder, is blijkbaar niet zonder effect gebleven. Reeds vóór Sint-Jansdag 1499 kon de nieuwe altaartafel van uit het huis van de schilder naar de Zavelkerk worden gevoerd, en keerde het oude retabel naar zijn vroegere plaats in het ambachthuis terug. Het werk van de schilder moet meer geld hebben gekost dan bij de aanbesteding, in januari 1499, werd overeengekomen. Maar het is toch met het volle akkoord van de gezworenen dat aan de schilder, vóór de afsluiting van de jaarrekening op Sint-Jansdag, 24 juni 1499, 23 lb werden betaald.

Nochtans is er bij de oplevering van het retabel met de geschilderde luiken een en ander verkeerd gegaan. Het ambacht van de timmermannen heeft tegen de schilder een proces aangespannen voor de Brusselse wethouders. De schilder eist de "volle betaling" voor het schilderen en stofferen van de altaartafel, waar de opdrachtgevers beweren dat hij zijn werk niet heeft afgemaakt. Afgevaardigden van het schepencollege zijn dan de altaartafel in de Zavelkerk gaan bekijken teneinde zich een idee te kunnen vormen over de werkelijke staat van afwerking. De gezworenen van het ambacht van de timmerlieden blijven niet bij de pakken zitten. Zij gaan hun opwachting maken bij de wethouders en roepen de gezellen bijeen op de ambachtskamer om hun getuigenissen op te tekenen die moeten dienen als bewijsstukken in het proces. Er is waarschijnlijk een eerste uitspraak van de wethouders geweest die het ambacht in het gelijk heeft gesteld. Dat valt tenminste af te leiden uit enkele posten uit de jaarrekening 1500-1501. Er is de beloning betaald aan de stadsklerk die het vonnis heeft genotuleerd volgens hetwelke de schilder de altaartafel moet afwerken. De gezworenen hebben er een glas op gedronken als hen het vonnis betekend wordt. Er wordt ook een betaling genoteerd aan de gezworenen van het schildersambacht opdat zij er toe zouden overgaan aan Peter Betten de uitoefening van zijn ambacht te verbieden.

De schilder moet echter, en met sukses, in de tegenaanval zijn gegaan. Er volgt een bevel, uitgevaardigd door amman en wethouders, waarbij aan het ambacht van de timmerlieden bevolen wordt het proces tegen Peter Betten stop te zetten. De gezworenen zijn het daar niet mee eens en overwegen een beroep, bij de Raad van Brabant, tegen een vonnis dat hen benadeelt. Zij vermoedden wellicht dat zij de rechtszaak gingen verliezen. Op maandag hebben de gezworenen een stuk vlees, een pastei en drie gelten wijn, bedoeld als dankbetuiging voor

de bemoeiingen van de wethouders in de zaak Betten, gestuurd naar "de Sack", de herberg waar deze hun maaltijd hielden. Die attentie is een maat voor niets geweest. De gezworenen zien zich verplicht opnieuw hun zaak te gaan bepleiten bij amman en burgemeesters, van wie zij de toestemming trachtten te verkrijgen dat geen panden uit hun ambachtshuis zouden verkocht worden of dat, in uitvoering van het vonnis, Peter Betten beslag zou doen leggen op hun tegoeden. De zaak is waarschijnlijk beslecht geworden met de betaling, overeenkomstig de bepalingen van het vonnis, van een restbedrag ter waarde van 14 rijnsgulden (3 lb. 10 sc. gr Brabants) aan de schilder[3].
Het geschil, al zijn nevenaspecten en zijn afloop, nog afgezien van de belangrijke inlichtingen die het inhoudt met betrekking tot de Brusselse schilderkunst en de artistieke gebruiken[4] aan het begin van de 16e eeuw, is zeer typerend voor de zeden en onzeden van de tijd. De tussenkomst van de magistraat in dat geschil tussen een schilder en zijn opdrachtgevers krijgt bovendien nog een speciaal reliëf, wanneer ze gezien wordt in het licht van een uitzonderlijke beslissing die de stadsmagistraat, enkele jaren later (1505-1506), ten gunste van de schilder heeft genomen. In die jaren zat de stad, omwille van haar slecht financieel beleid, nog altijd in zak en as. Om haar zware schuldenlast enigszins te milderen zag zij zich genoodzaakt de uitbetaling van de door haar opgenomen renten, tijdelijk op te schorten. Die maatregel had bij de benadeligde renteniers, binnen en buiten de stad, heel wat kwaad bloed gezet. Toch besliste de stad, die andere, niet-geprivilegieerde schuldeisers-renteniers wandelen zond, in 1505-1506 Peter Betten de helft uit te betalen van de rente die hij op de stad had gekocht. Die gunstmaatregel wordt in de stadsrekening van het jaar verantwoord met een verwijzing naar de tussenkomst van meester Philippe Hanneton, audiëntier

3 A. R., Gilden en ambachten, 477, f° 204-220 v°.

4 In de aanbestedingscontracten van een kunstwerk werd dikwijls bepaald dat de opdrachtgevers de kunstenaar een uitgewerkt iconografisch programma ter hand zullen stellen dat op hun verzoek door een geestelijk raadgever was uitgewerkt. Het is dus niet zo evident te veronderstellen (D. DE VOS, Rogier vander Weyden, Antwerpen, 1999, p. 43) dat een 15de-eeuws kunstenaar een diepgaande kennis zou hebben gehad van de in zijn tijd gebruikelijke historische, bijbelse of mythologische thematiek. Het inroepen van de hulp van een meer belezen expert (een geestelijke of een humanist) wijst eerder in een andere richting. De 16de-eeuwse rederijkersschilders daarentegen zullen heel wat vlotter omgaan met onderwerpen ontleend aan de bijbel of de klassieke letteren.

van de koning, en naar de diensten die de schilder aan de stad had bewezen[5].

Andere gevallen, waarbij de stadsmagistraat moest bemiddelen, waren aanhangig gemaak door het ambacht van de schilders zelf. Het ambachtsbestuur kwam in het geweer wanneer een beroepsgenoot de statutaire bepalingen inzake de uitoefening van het ambacht niet respecteerde. De gezworenen aarzelden niet die overtreding ter kennis te brengen van de stadsmagistraat, met de bedoeling een uitspraak uit te lokken om het te zelfstandig optredende lid, tot meer respect voor de statuten en tot meer gehoorzaamheid aan de, wellicht wel eens naijverige en minder succesvolle, gezworenen te bewegen. Het schildersambacht blijkt niet altijd met een welgevallig oog de bedrijvigheden te hebben gevolgd van beroepsgenoten, die omwille van hun statuut van "hofschilder", in dienst van de keizer of van de landvoogdes, bepaalde voorrechten genoten en aan het toezicht van de stad én van het ambacht ontsnapten.

Stad en schildersambacht moeten elkaar gevonden hebben in een, nog niet in de literatuur vermeld geschil,[6] dat van juni 1551 af, voor de Geheime Raad werd uitgevochten met Jan Cornelisz.Vermeyen, de hofschilder van de landvoogdes Maria van Hongarije en van keizer Karel. De grond van het geschil valt niet te achterhalen uit de lapidaire aantekeningen van de secretaris in de rollen van de Geheime Raad. Uit de bekende biografische gegevens over Jan Cornelisz Vermeyen blijkt niet dat de schilder in 1551 lid was van het Brusselse schildersambacht. Wel wordt zijn hoedanigheid van hofschilder van Karel V uitdrukkelijk vermeld. Men zou kunnen vermoeden dat Vermeyen, als hofschilder, te Brussel zekere schildersactiviteiten zou hebben uitgeoefend, die naar het oordeel van het ambacht, alleen voorbehouden waren aan leden van de gilde. Of heeft de schilder, zich verschuilend achter

---

5 A. R., R. K., 30.951, f° 202: "Peeter Betten schildere ten ernstigen versuecke meester philippe hanneton audiencier ons genadich heeren des conincx ende voer sekere diensten by hem deser stadt gedaen, betailt ter causen van eender erfrenten van IX rinsgulden erfelyck op eenen brieff van XVIII rinsgulden gecocht by peeteren betten vallende XX decembris en XX juny, XL rinsgulden valent X lb groten brabants". Het zou wel interessant zijn het curriculum vitae na te gaan van Peter Betten, die onder meer voor de Rekenkamer te Brussel heeft gewerkt, en dat van zijn naamgenoot, Jan Betten, die belangrijke opdrachten voor keizer Karel heeft uitgevoerd.

6 Dit biografisch gegeven wordt niet vermeld in de monografie, gewijd aan de schilder, van H. J. HORN, Jan Cornelisz Vermeyen, Doornspijk, 1989.

zijn staat van hofschilder, aanspraak gemaakt op zekere voorrechten en vrijstellingen, waarmede de magistraat niet akkoord was?
Een eerste vermelding van de betwisting tussen stad en ambacht tegen Vermeyen gaat terug op 12 juni 1551, maar de zaak werd op die dag niet behandeld door de Raad. Enkele dagen later, op 15 juni, komt secretaris Langhe in actie. Op 14 september 1551, naar aanleiding van stappen ondernomen door de deurwaarder van de Geheime Raad, blijkt al onmiddellijk dat de zaak voorgelegd werd aan de regentes Maria van Hongarije. De wethouders van Brussel hebben hun standpunt in het geschil tegen Meester Jan Vermeyen overgemaakt aan de Raad die op 20 october 1551 overgaat naar een verdere fase in de procedure: de gebruikelijke repliek. Een tussenbeslissing volgt op 16 december: raadsheer Philibert de Bruxelles[7] zal de partijen, meester Jan Vermeyen, schilder van de keizer, tegen de schilders van Brussel, voor hem doen verschijnen. Welke beslissing in dit geschil door de Geheime Raad werd genomen, kan niet achterhaald worden. Maar bij een laatste vermelding van de zaak (een verdere demarche van de deurwaarder op 12 februari 1552 bij de stadsmagistraat) wordt terug uitdrukkelijk verwezen naar de landvoogdes.
Nu staan er genoeg vroegere precedenten (en latere soortgelijke tussenkomsten) bekend, waarbij de vorsten nogal hardhandig (doen) ingrijpen in een lopende rechtszaak in Brabant, om die in het voordeel van hun beschermeling, hun hofambtenaar of hun hofdienaar, zoals een hofschilder, te doen beslissen[8]. Er bestaat weinig twijfel over dat de stad én het schildersambacht in hun geding tegen Jan Vermeyen aan het kortste einde hebben getrokken. De landvoogdes kon het maar matig op prijs stellen dat de stad niet erg scheutig was om zekere privilegies toe te passen die zij aan haar personeel had toegekend, en die de stedelijke autonomie inzake de oplegging van burgerlijke verplichtingen en fiscale lasten beperkte. Bovendien had Jan Cornelisz Vermeyen als hofschilder de landvoogdes en de keizer

---

7 Invloedrijk raadsheer van de Geheime Raad (M. BAELDE, De collaterale Raden onder Karel V en Philips II, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren*, 27, 1965, n° 60, p. 244; M. VAN DURME, de Bruxelles, Philibert, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, III, 1968, kol. 110-113).

8 Een voorbeeld van een dergelijke tusenkomst vanwege de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk ten voordele van haar hofschilder, J. Marlant, bij: J. DUVERGER, Het statuut van de 16de-eeuwse hofkunstenaar in de Nederlanden, *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen*, 1982, p. 72.

ten zeerste verplicht met zijn kartons voor de bekende tapijtreeks gewijd aan het roemrijke wapenfeit van Karel V: "*Het beleg van Tunis"* en met andere belangrijke artistieke diensten voor het hof, die ook een vorstelijke tussenkomst waard waren.
Anders verliep het met een kunstenaar of een kunstambachtsman die niet kon terugvallen op die hoge bescherming, maar die toch te veel, althans volgens het standpunt van het bestuur en de andere leden van het ambacht, zelfstandigheid tegenover zijn gilde aan de dag legde. Zo verging het de nog onbekende Brusselse geelgieter Jan Bruylandt (vermeld tussen 1531 en 1563), die voor de voornaamste kerken, kloosters en godshuizen van de stad, talrijke altaarkandelaars, koorafsluitingen, lichtkronen, deuren en afsluitingen van sacramentshuisjes en ander liturgisch geelwerk heeft gegoten. Zijn atelier moet rond het midden van de 16de eeuw uitgegroeid zijn tot een van die belangrijke zelfstandige ondernemingen, die in de sector van de metaalverwerkende nijverheid te Brussel, reeds enkele decennia vroeger tot ontwikkeling waren gekomen[9].
Als een veel gevraagd kunstambachtsman moet Jan Bruylandt zich vrij zelfstandig hebben gedragen tegenover het ambacht van de pannenmakers (later in de tijd bekend als het ambacht van de pannenmakers, ketelaars én *geelgieters*) en hij had het zich veroorloofd afwezig te blijven op de vergaderingen die in het ambachtshuis door de gezworenen werden belegd. Een dergelijk gebrek aan discipline kon door de gezworenen (misschien niet zuiver toevallig twee goed bekende ketelaars die veel herstellingen uitvoerden, maar slechts uitzonderlijk een bestelling van dan nog minder belangrijk geelwerk konden boeken), de gezellen van het ambacht én door de stadsmagistraat niet geduld worden. De rebel wordt in een ordonnantie van de stad dd. 16 februari 1535 (ns) veroordeeld en tot de goede orde teruggeroepen[10].
De instandhouding van de ambachtsstatuten was één zorg van de stadsmagistraat. Nog meer bezorgdheid legde hij aan de dag wat betreft de kwaliteitsnormen, het gebruik van de voorgeschreven grondstoffen, en de goede afwerking van het kunstwerk en het product van het kunstambacht. Het was een verplichting het stadsmerk en het huismerk van de producent aan te brengen op edelsmeedwerk, retabels en tapijten. Vooraleer het afgewerkte product in de handel kon gebracht worden

9 J. P. POSSON, Quelques aspects sociaux de l'artisanat bruxellois du métal, *Cahiers Bruxellois*, 7, 1962, p. 255.

10 S. A. B., 1.472, f° 11-12.

was er meestal nog een laatste kwaliteitscontrole door de "waardeerders" van het ambacht voorzien.
De stadsmagistraat was zich ten zeerste bewust van het belang voor de welvaart van de stedelijke bevolking van zekere luxe-industrieën, zoals de edelsmeedkunst en in nog hogere mate van de productie van wandtapijten, die voor een hoge tewerkstelling zorgde. Precies rond het midden van de 16e eeuw beleefden die kunstambachten een grote bloei te Brussel, de residentiestad van de vorsten en een centrum waar kunstenaar en kunstambachtsman belangrijke afnemers, zoals de adel, de hogere ambtenarij en de vele buitenlandse bezoekers en gezanten, konden vinden voor hun producten[11].

Zelfportret van Jan Cornelisz Vermeyen, Burijngravure
D. Lampsonius, Pictorum aliquot celebrium Germaniae effigies, Antwerpen, 1572, K.B.B., V.H. 22. 823 A, (Copyright K.B.B.)

11 E. AERTS en F. DAELEMANS, Sociaal-economische aspecten van het 16de-eeuwse Brussel, *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis*, 1, 1984, p. 7-8; S. SCHNEEBALG-PERELMANS, Importance économique de la tapisserie bruxelloise au XVIe siècle, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 58, 1981, p. 219-235; Aspects économiques et financiers de l'histoire de Bruxelles, Banque Nationale de Belgique, Brussel, maart-juni 1979, p. 173, 202-205.

De stadsmagistraat trachtte ook met aangepaste maatregelen de vrij veelvuldig voorkomende misbruiken en fraude-praktijken bij de luxe-industrieën te ondervangen. Die maatregelen waren ingegeven door de bezorgdheid van de wethouders de goede reputatie van het Brussels luxeproduct bij binnen- en buitenlandse kopers te vrijwaren. In dat kader moet bij voorbeeld de ordonnantie van 16 mei 1528 geplaatst worden, waarin tevens getracht werd een aanslepend geschil bij te leggen tussen dekens, gezworenen en vrijmeesters enerzijds en de ambachtsgezellen anderzijds[12]. Die maatregelen moeten echter niet voldoende zijn geweest om alle misbruiken uit te roeien. Rond 1530 zit de magistraat weer geplaagd met talrijke klachten van buitenlandse, vooral Zuiderse kooplieden, die bij de grote lakengilde gedreigd hadden hun aankopen stop te zetten wanneer geen einde werd gesteld aan de misbruiken vooral op het stuk van het bijschilderen, de "retouchage" van het tapijtwerk. Een ordonnantie van 1525[13] betreffende die praktijken moet een dode letter zijn gebleven. De Raad van Brabant, op instructies van de landvoogdes, zag zich verplicht in januari 1539, de beteugeling van die misbruiken uit handen te nemen van de stadsmagistraat, en een grootscheeps onderzoek in te stellen naar die, ook in niet-Brusselse tapijtateliers, toegepaste misbruiken in de afwerking van wandtapijten. Dat onderzoek resulteerde in de omnibus-ordonnantie van 16 mei 1544, uitgevaardigd door keizer Karel, en een van de eerste maatregelen van de centrale overheid om de uitoefening van een kunstambacht over het ganse grondgebied te regelen. In tegenstelling met andere steden zoals Antwerpen, heeft de Brusselse stadsmagistraat die keizerlijke ordonnantie zonder verdere bezwaren noch uitstel van op de pui van het stadhuis doen publiceren[14]. Hij kon zich zeker terugvinden in maatregelen die de eigen kenmerken en de hoge kwaliteit van de lokale productie moesten vrijwaren.

---

12 A. WAUTERS, Essai historique sur les tapisseries et les tapissiers de haute et de basse-lisse de Bruxelles, *Bulletin de la Commission Royale d'Art et Archéologie*, 15-17 (1876 -1878), Anastatische herdruk: Les tapisseries bruxelloises, Brussel, 1973, p. 141-143.

13 A. WAUTERS, Les tapisseries […], p. 137-138.

14 S. SCHNEEBALG –PERELMAN, "Le retouchage" dans la tapisserie bruxelloise ou les origines de l'édict impérial de 1544, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 50, 1956-1961, p. 191-210.

Ook op andere terreinen manifesteerde zich de bekommering van de magistraat om het goede "imago" van de stad hoog te houden. Met betoelagingen en andere gunstmaatregelen werd de bouw van residenties van adellijke heren en leden van de centrale bestuursraden aangemoedigd[15]. De magistraat beijverde zich om de vestiging van centrale instellingen zoals de Raad van Brabant, de Rekenkamer en de Collaterale Raden in de stad te verzekeren. In algemene zin konden alle (bouw)initiatieven die het fraaie uitzicht van de stad ten goede zouden komen op de ondersteuning van de stadsmagistraat rekenen. Anderzijds schrok hij er ook niet voor terug om bouwvallige of lelijke huizen te doen afbreken die het fraaie stadsbeeld konden verstoren.
Zoals alle steden in het oude hertogdom Brabant[16] besteedde ook de stad Brussel heel wat tijd en geld - niet altijd met de gewenste resultaten - om het "stadscieraet", het algemeen comfort, het onderhoud van de wegen, de veiligheid, en in inzonderheid de luister van de stadsgebouwen, ambachtshuizen en adellijke hotels, die uitdrukking moesten geven aan de rijkdom, welvaart en betekenis van de stad, in stand te houden en te verbeteren. Het is in het kader van dit stedelijk urbanistisch beleid, dat precies een eerste buitengewone tussenkomst ten voordele van het schildersambacht kan gesitueerd worden.

---

15 L. GALESLOOT, Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles, *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 3e serie, 9, 1866-1867, p. 491-492; C. DICKSTEIN-BERNARD, Répertoire chronologique et analytique des comptes complets, fragments, extraits des comptes communaux qui subsistent pour la période antérieure à 1570, *Cahiers Bruxellois*, 29, 1988, p. 52-54, 58.

16 W. VAN HAM, Om de eer van de stad: imago-vorming te Bergen op Zoom tot 1785, De Brabantse stad. Zevende Colloquium Brussel, 13-15. 08.1984, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 68, 1985, p. 127-151; W. BLOCKMANS - E. DONCKERS, Self representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries, in: W. BLOCKMANS - A. JANSE, Ed., Showing status. Representation of social position in the late Middle Ages, Turnhout, 1999, p. 90.

2. Het ambachtshuis van de schilders op de Neermarkt (Grote Markt)

Op 30 juni 1553[17] beslissen de Brusselse wethouders een toelage ten bedrage van 200 karolusgulden toe te zeggen aan het schildersambacht dat overweegt een nieuw ambachtshuis op de Neermarkt op te trekken (Bijlage I). Die beslissing moet gevolgd zijn op de goedkeuring van het bouwkundig patroon dat door het schildersambacht was voorgelegd geworden aan het college. De toelage zal door de stedelijke rentmeesters uitbetaald worden in twee schijven, een eerste bij de aanvang van de bouwwerken, de tweede bij de oplevering van het ambachtshuis[18].
De stad kon uiteraard niet anders dan opgezet zijn met de bouwplannen van het schildersambacht. De verbouwing van de gevel van hun ambachtshuis ging er toe bijdragen om het algemene uitzicht van het centrum van de stad te verfraaien, en zou tevens een oude gothische gevel omtoveren in een bouwwerk uitgewerkt in de nieuwe triomferende bouwstijl van de Renaissance. Maar zou de stad soortgelijke initiatieven van andere ambachten - voor zover die bestonden - eveneens financieel hebben ondersteund? Bestuurlijke beslissingen van die aard worden niet vermeld in het stedelijke resolutieboek van die jaren, wat niet uitsluit dat zij in andere, niet bewaard gebleven registers van het sterk geteisterd stedelijk archief, kunnen opgetekend zijn geworden. Misschien voelde het stadsbestuur zich op een of andere manier speciaal verplicht aan het schildersambacht, op wiens diensten en medewerking het bij verschillende gelegenheden moest kunnen rekenen, zoals hieronder nog uitvoeriger zal uiteengezet worden.
De Brusselse ambachten hebben er altijd naar gestreefd een eigen ambachtshuis te hebben, waar ze konden beraadslagen over hun beroeps-

---

17 Dat de magistraat deze toelage in 1533 zou verleend hebben (G. DES MAREZ, Guide illustré de Bruxelles. Monuments civils et religieux, Brussel, 1979 [5e editie], p. 72; I. VANDEVIVERE - C. PERIER - d'IETEREN, Belgique renaissante. Architecture, art monumental, Brussel, 1973, p. 81) is een vergissing. De toelage wordt met het juiste jaartal vermeld bij A. HENNE - A. WAUTERS, Histoire de la ville de Bruxelles, deel III, Brussel , 1845 [1975], p. 73.

18 De tweede schijf werd waarschijnlijk geboekt in de stadsrekening van 1554-55. Tussen Sint-Jansmis 1555 en 1556 hebben twee commissarisen van de Rekenkamer de stadsrekening van 1554-1555 nagekeken. Hun verslag vermeldt enkele uitgavenposten die hun aandacht hebben weerhouden zoals "…den ambacht vanden schilders tot behoef van hueren huyse opte merct voer dit jaer… C rinsgulden" (A. R., R. K., Kwijtschriften 6.891).

belangen en hun betrokkenheid bij het beleid van de stad, bijeenkomen vóór hun deelneming aan de stadsprocessies, omgangen en andere feestelijke gebeurtenissen, en feest vieren en de wijn drinken die het stadsbestuur, na een succesvol verloop van een blijde intrede, als beloning had geschonken aan het ambacht.

Het schildersambacht blijkt reeds in de laatste decennia van de 15e eeuw over een ambachtshuis te hebben beschikt. Op 2 maart 1480 (ns) verkopen de gezworenen van het ambacht van de schilders aan de proviseurs van de broederschap van Sint-Elooi (waarbij de schilders trouwens waren aangesloten) een rente van 10 rijnsgulden op het huis "de Mol" op de Markt en op een ander onroerend goed "De Wolf" gelegen op de Veemarkt. Enkele maanden later, op 15 oktober 1480 belasten zij het ambachtshuis "de Mol" met een nieuwe rente van 15 rijnsgulden[19]. De betaling van de dubbele rente kan zeer goed gevolgd worden in de rekeningen van de broederschap[20].

Met de bedoeling de nodige geldmiddelen te verwerven voor de financiering van de uitgaven van het ambacht, verpanden op 23 april 1482 de drie gezworenen van de schilders, Willem van den Hove, Peter van Conincxloo alias Scherniers[21] en Peter Oemens, andermaal een rente op hun huis "de Mol" op de "gemene markt" te Brussel[22]. Het ambachtshuis was nog belast met een cijns van 4 gulden Brabants[23], te betalen aan de stad, die in de cijnsboeken van de stedelijke rentmeesters, aangelegd tussen 1491 en 1499, geboekt werd. Tenslotte kan nog vermeld worden dat op 20 juni 1493 een klein-kanunnik van Sint-Goedele aan de drie gezworenen van het schildersambacht een stuk grond overdraagt, waarop zich het uitgebrande erf en huis "Den Wolf" bevond.[24]

---

19 C. MATHIEU, Le métier des peintres à Bruxelles au XIVe et XVe siècles in: *Bruxelles aux XVme* Siècle, Brussel, 1953, p. 230, noot 5.

20 O. C. M. W., B. 1.324, [A° 1485-88], f° 6; B. 1325, [A° 1488-1489], f° 7.

21 Over deze kunstenaar, een van de oudste leden van de schildersfamilie van Conincxloo alias Schernier: E. ROOBAERT, Zes Brusselse schilders met de familienaam Schernier alias van Conincxlo en vice-versa, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 70, 1999, p. 230-244.

22 K. B. B., Handschriftenkabinet, Fonds Houwaert, II. 6. 490, f° 313.

23 A. R., R. K., 44. 831, f° 50 v°; 44. 832, f° 48, 85. Op een niet nader te bepalen tijdstip is de cijns overgenomen geworden door een schrijnwerker. Vermelding van die cijns bij J. DUVERGER, Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw, Antwerpen-Gent, 1935, p. 47.

24 Pl. LEFEVRE, Archives des Arts, Archives, *Bibliothèques et Musées de Belgique*, 21, 1949, p. 110.

In een acte opgemaakt voor de Tolkamer te Brussel in januari 1510 (ns)[25] verwijzen de toenmalige gezworenen van het schildersambacht naar een Brusselse schepenbrief van 29 december 1500. Op die dag hadden de schepenen de aankoop bekrachtigd door het schildersambacht van het huis "de Duive", gelegen op de Grote Markt, naast de ammanskamer en het huis "de Mol", dat eigendom was geworden van het kleermakersambacht. De gezworenen van de schilders hebben zich in 1510 tegenover de Tolkamer verplicht een jaarlijkse cijns te betalen aan de rentmeester in het kwartier Brussel, als vergoeding voor de toelating die zij van de Rekenkamer te Brussel verkregen hebben om de kelder van het huis "de Duive" te integreren in hun ambachtshuis. Volgens het cijnsboek van de rentmeester verviel de eerste termijn van betaling van de cijns op Kerstmis 1509[26].

"De Duive" moet bij de aankoop ervan door de schilders nogal zwaar met renten en cijnzen belast zijn geweest. Het huis was door Ghysbrecht vander Linden bij testament geschonken geworden aan de kapelanen van de Sint-Niklaas- en van de Kapellekerk, en aan het Predikherenklooster te Brussel. Deze weldoener was zo onvoorzichtig geweest tijdens zijn leven borg te staan voor Jan Offhuys, de hertogelijke rentmeester in het kwartier Brussel, die heel wat schulden had nagelaten. Na het overlijden van de rentmeester trachtten zijn schuldeisers hun schuldvorderingen te verhalen op zijn weduwe, die echter niet erg kapitaalkrachtig bleek te zijn en die bovendien haar bezittingen geschonken had aan de Brusselse godshuizen[27]. Wanneer ook vander Linden gaat overlijden, spreken de schuldeisers dan de beheerders van zijn nalatenschap aan. De schilders, reeds eigenaars geworden van "de Duive" (en overnemers van de lasten die er op berustten), gaan echter niet in op het verzoek van de testamentuitvoerders van Vander Linden om bij te dragen in de delging van de

25 A. R., Tolkamer, 82, f° 129, 129 v°.

26 In de eerder onzorgvuldig genoteerde beslissing van de Tolkamer in het register van deze instelling wordt een betaling zowel op datum van 17 januari als 17 maart 1510 vermeld. De rekeningen van de rentmeester verwijzen duidelijk naar de acte van de Tolkamer dd. 17 januari 1510 (A. R., R. K, 44.831, f° 35 v°; 44. 832, f° 63).

27 Dit verklaart de aanwezigheid, in de archieven van het klooster van Zevenborre, van de documenten in verband met de ingewikkelde afhandeling van deze nalatenschappen.

schulden van rentmeester Offhuys[28]. Daarentegen betaalden de gezworenen van het schildersambacht reeds op 14 januari 1501 (ns) een som van 126 rijnsgulden waarmede zij een rente van 7 rijnsgulden (uitgezet tegen de penning 18) hebben afgelost. Die rente hadden de kapelanen van de Kapellekerk, in aansluiting op het testament van Ghysbrecht vander Linden, bezet op het huis "de Duive" op de Neermarkt[29].
Waren de dekens en gezworenen van het schildersambacht, een halve eeuw na de verwerving van hun ambachtshuis, de mening toegedaan dat de tijd aangebroken was om hun huis, of althans de (houten) gevel ervan, te vervangen door een stenen gevel aangepast aan de nieuwe bouwstijl? De plannen voor de bouw van een gevel in arduinsteen moeten reeds in 1551-1552 door het ambacht bij de rentmeester in het kwartier Brussel aangekaart zijn geworden. Zoals reeds vermeld verleende de stadsmagistraat in juni 1553 een toelage aan het ambacht om het te helpen bij de verwezenlijking van zijn project, waarvan op dit ogenblik slechts het bouwpatroon was getekend. Het was eerst op 16 juni 1554 dat de Rekenkamer de toelating heeft gegeven de gevel te vervangen en uit te breiden in de lengte en één voet naar voren te verplaatsen[30]. Het schilderambacht heeft blijkbaar de gevel in de rooilijn willen zetten van haar vroeger huis "de Mol", waarvoor het ambacht van

---

28 A. R., K. A. B., 15. 541. De geciteerde documenten kunnen gedateerd worden tussen 1500 en 1507. Het is echter niet duidelijk wanneer juist de beheerders van de nalatenschap bot gevangen hebben bij de schilders.

29 A. R., K. A. B., Archief van Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle, 2.589, f° 2; IBID., 27. 030 (geen foliëring). De kerkmeesters van de Kapellekerk en van de Sint-Niklaaskerk, en de prior van de Predikheren worden vermeld als verkopers van het huis "de Duive" in de schepenbrief van 29 december 1500.

30 In de rekening A° 1551-52 van de rentmeester komt een opmerking voor, geformuleerd door de auditeur van de Rekenkamer. Daarin wordt gesteld dat de rentmeester, in zijn rekening van het jaar 1554, een jaarlijkse en erfelijke cijns zal moeten verantwoorden die dient betaald te worden door het schildersambacht als vergoeding voor de toelating tot verbouwing die het op 16 juni bekomen heeft (A. R., R. K., 4.240, f°3). De rentmeester maakt in zijn rekening van 1556-57 melding van de betaling, op Kerstmis 1557, van de erfcijns voor een periode van 3 jaar (A. R., R.K., 4.245, f° 13). In juni 1554 werd een klerk van de Rekenkamer betaald die een grosse had geschreven van de toelating (A. R., R. K., 5.714: "Gegrosseert een acte voer die schildersambacht teneynde sy souden mogen maecken een gevel staende opde nedermerct te bruessele … III bladen". De betaling van de cijns kan in de domeinrekeningen gevolgd worden tot in 1592-93. E. D'HONDT, Extraits des comptes des domaines de Bruxelles du XVe au XVIe siècle concernant les artistes de la cour, *Miscellananea Archivistica, Studia, 4*, Brussel, 1989, p. 95-96 vermeldt de cijns slechts vanaf het jaar 1560-61.

de kleermakers reeds in 1527 de toelating had bekomen voor een verbouwing[31].

Dekens en gezworenen van het schildersambacht moeten ietwat voorbarig, d.w.z. vóór de definitieve toekenning van de toelating op 16 juni 1554, de werken hebben doen aanvatten. Het schildersambacht wou blijkbaar niet achterblijven op de abdij van Vorst, die haar herberg (de residentie van de abdis wanneer zij tijdelijk in de stad moest verblijven) op de Neermarkt had laten verbouwen, en op de kleermakers die hetzelfde hadden gedaan met de gevel van hun huis. De rentmeester in het kwartier Brussel heeft echter de begonnen "metselwerken" doen stopzetten, zolang het ambacht niet de vereiste bouwvergunning had bekomen. De schilders roepen in niet op de hoogte te zijn geweest van het feit dat een "consent" noodzakelijk was. Om de zaak te regulariseren richten dekens en gezworenen van het ambacht dan een verzoekschrift aan de Rekenkamer. Zij doen daarin opmerken dat zij "tot chieraet ende decoratie van de stadt", de houten gevel van het ambachtshuis willen vervangen door een schone stenen gevel van schoon gesneden arduin. De Rekenkamer heeft wel begrip gehad voor de verzuchtingen en de artistieke bedoelingen van het schildersambacht[32]. Onder dezelfde voorwaarden als deze gesteld aan de kleermakers en aan de abdij van Vorst, mogen de schilders hun gevel vooruitbrengen en verbouwen[33].

---

31 A. R., R. K., 44. 839, f° 63 v°.

32 Het is opvallend dat zowel de aanvragen voor bouwvergunningen in de 50er jaren van de 16de eeuw te Brussel als de Rekenkamer zelf, in de verantwoording van de toegestane vergunning, dezelfde beweegredenen inroepen. Het "cieraet van de stadt", de "gerieflijkheid" van de inwoners, de "commoditeit van de Heeren" zijn voor de Rekenkamer voldoende gronden voor de toekenning van een bouwvergunning. De aanvragers van een vergunning verwijzen steevast naar hetzelfde "cieraet van de stadt", en bij gelegenheid ook naar de werkgelegenheid die hun bouwplannen zullen bieden aan arme mensen. Dat wijst er wel op het hier om (urbanistische) normen gaat die door het centrale en door de ondergeschikte besturen ernstig genoeg genomen werden.

33 A. R., R. K., 295, f° 194 v°.

3. Anthonis Mochaert, steenhouwer, beeldensnijder, "meester van de metselwerken van de vorst in Brabant", en auteur van de gevel van het schildershuis.

De stenen gevel van het ambachtshuis van de schilders op de Grote Markt (afbeelding 2, 3) moet dus na juni 1553, waarschijnlijk in 1554-1555, voltooid zijn geworden. Door een gelukkig toeval kennen wij ook de naam van de kunstenaar, auteur van de stenen gevel, die tevens bedrijvig is geweest als beeldhouwer, "cleynsteker", architect en werfleider van de bouwwerken in de vorstelijke domeinen in Brabant.
In 1556 moest de Rekenkamer voorzien in de aanstelling van een nieuwe "meester werkman van de metselrien van de koning in Brabant". Die meester-werkman aangesteld en betaald door de Rekenkamer, voor wie hij zijn eed moest afleggen vóór zijn indiensttreding, was belast met het opmaken van de lastenboeken van al de werken die aan de gebouwen in de vorstelijke domeinen in Brabant moesten uitgevoerd worden. Hij was, samen met de controleur van de werken, tegenover de Rekenkamer verantwoordelijk voor de controle en goede uitvoering van die werken en voor de programmering en kostenraming van al de bouwwerken die jaarlijks moesten voorzien worden.
A. Mochaert heeft bekende voorgangers gehad als meester-werkman van de metselwerken in Brabant. De Mechelse steenhouwers en bouwmeesters Anthonis en Rombout Keldermans alias Mansdale, zijn opgevolgd geworden door een reeks van Brusselse bouwmeesters die hun eerste sporen als steenhouwer hadden verdiend, zoals Lodewijk van Bodegem, Hendrik van Pede en Peter van Wyenhove. De best bekende meester werkman van de metselwerken in Brabant is ongetwijfeld van Bodegem geweest, Brussels steenhouwer, beeldensnijder, gezworen landmeter en architect.
In 1556 moest voorzien worden in de opvolging van Hans vanden Gheere, een steenhouwer en werfleider, die geregeld vermeld wordt in de rekeningen van de rentmeester in het kwartier Brussel. Hij heeft architectonisch en decoratief beeldhouwwerk geleverd aan de voornaamste bouwwerven in de stad, zoals bij voorbeeld de bouw

van de keizerskapel in het hof[34]. Zijn trouwe medewerking werd door de Rekenkamer beloond met een aanstelling als meester-werkman. Zijn overlijden heeft de weg vrij gemaakt voor Anthonis Mochaert, die als jonge steenhouwer zijn stiel geleerd had in de ambachtsgroepering van de "Vier gekroonden" en als vrijmeester-steenhouwer reeds jaren te Brussel bedrijvig was geweest.

In zijn sollicitatiebrief aan de Rekenkamer haalt A. Mochaert al zijn referenties aan: zijn grote, jarenlange "expertise in de artisterie", die hij met grote kosten en arbeid in het binnen- en buitenland heeft verworven, en de artistieke projecten die hij reeds verwezenlijkt heeft, zoals een doksaal in de kerk van Sint-Niklaas te Brussel[35] en in de kerk van Sinte-Katelijne in de parochie van Sint-Jans-Molenbeek, "*het schildershuys staende op de marct* ", en de andere "schoene ende costelycke edificiën" in en buiten de stad Brussel (Bijlage II).

Anthonis Mochaert was in 1556 lang geen onbekende meer voor de raadsheren en auditeurs van de Rekenkamer, die hem onder andere naar aanleiding van aanbestedingen van (beeldhouw)werken in het paleis op de Coudenberg en aan het 's-Hertogenhuis (het Broodhuis) aan het werk hadden gezien. In de aanstellingsbrief bevestigen de ambtenaren van de Rekenkamer, "genoeg te binnen zynde van zyn experiëntie in materie van metselriën" (voldoende geïnformeerd zijnde inzake de ervaring van de sollicitant), onrechtstreeks de referenties van Anthonis Mochaert.

---

34 Over de werken in het paleis op de Coudenberg: P. SAINTENOY, Les arts et les artistes à la cour de Bruxelles. Le palais de Coudenberg à Bruxelles du règne d'Antoine de Bourgogne à celui de Charles Quint, Brussel, 1934; E. D'HONDT, Extraits des comptes du domaine de Bruxelles du XVe et XVIe siècles concernant les artistes de la cour, *Miscellanea Archivistica, Studia,* 4, Brussel, 1989; A. SMOLAR-MEYNART, A. VANRIE, M. SOENEN e.a., Le palais de Bruxelles. Huit siècles d'art et d' histoire, Brussel, 1991; K. DE JONGE, Le palais de Charles Quint à Bruxelles. Les dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne in: Architecture et vie sociale. L'organisation intérieure des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance, Actes du Colloque de Tours 6 -10 juni 1988, Parijs, 1994, p. 107-121; IDEM, Het hof in de stad in: Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, 2000, p. 163-172.

35 Rond het midden van de 16e eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden heel wat doksalen vernieuwd in een Brabantse laat-gotische stijl, terwijl andere ontworpen werden in de vroege Renaissance-bouwstijl. De doksalen van Mochaert in de Brusselse kerken kunnen vermeld worden als aanvulling op het werk van J. STEPPE, Het koordoksaal in de Nederlanden, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Schone Kunsten,* verhandeling n° 7, Brussel, 1952.

Andere archivalische bronnen brengen het bewijs van zijn activiteiten onder meer te Sint-Jans-Molenbeek, zodat mag aanvaard worden dat de verwezenlijking van de gevel van het schilderhuis, die Mochaert op zijn actief inschrijft, geen loze bewering is geweest.
In ieder geval wordt Anthonis Mochaert op 12 augustus 1556 aangesteld als meester-werkman van de metselwerken in Brabant en legt hij dezelfde dag de eed af in handen van de president van de Rekenkamer. Op 25 september 1557 wordt hem zijn eerste jaarwedde ten bedrage van 20 lb Vlaams uitbetaald door de rentmeester in het kwartier Brussel[36].
Was is het juiste aandeel geweest van A. Mochaert, een nog onbekend "cleynsteker" en beeldhouwer in de geschiedenis van de 16de -eeuwse Brusselse beeldhouwkunst, in de verwezenlijking van de gevel van het schildershuis? Is hij namelijk ook de auteur geweest van het patroon, dat het ambacht in 1553 getoond heeft aan het schepencollege? Rekening houdend met de artistieke gewoonten van de tijd zou het niet zo uitzonderlijk zijn dat een steenhouwer-beeldhouwer bouwplannen en architectonische patronen maakt[37].
Maar het is toch waarschijnlijker dat de dekens en gezworenen van het schildersambacht voor die belangrijke aangelegenheid, waarbij het aanzien van het ambacht, het "stadscieraet" (én de geldelijke hulp van de magistraat) op het spel stonden, een kunstenaar uit eigen rangen met het maken van het bouwpatroon zullen hebben belast. Beeldhouwers werkten trouwens dikwijls naar een getekend ontwerp dat hen door de opdrachtgever ter beschikking werd gesteld en dat zij zo getrouw mogelijk moesten uitvoeren. In die veronderstelling mag A. Mochaert dan beschouwd worden als de auteur van de "schoon gesneden arduin", de sculpturale versiering van de gevel.

---

36 A. R., Kwijtschriften van de R. K., 1.130, los stuk.

37 De Brusselse steenhouwer en bouwondernemer Hendrik van Hoelaer heeft tussen 1530-1533 bouwplannen- en patronen gemaakt voor de abdij van Groot-Bijgaarden en werd door meerdere Brusselse kerkfabrieken en openbare instellingen als bouwkundig expert geconsulteerd (E. ROOBAERT, Lanceloot Blondeel en andere Brugse en Brusselse kunstenaars als schuldeisers van het sterfhuis van Symon van Halewijn (†1538), *Biekorf*, 100, 2000, p. 52-53). Andere voorbeelden van steenhouwers die ook bedrijvig zijn als architecten of tenminste als ontwerpers van bouwpatronen bij H. MEISCHKE, Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen en in de zestiende eeuw, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e reeks, 5, 1952, kol. 197-198, 210; H. MIEDEMA, Over de waardering van architect en beeldende kunstenaar in de zestiende eeuw, *Oud Holland*, 94, 1980, p. 74.

Is A. Mochaert een van de vele Brusselse kunstenaars geweest die de Renaissance-bouwvormen ook uit eigen aanschouwing in Italië heeft leren kennen? De verwijzing in zijn sollicitatiebrief naar zijn in het buitenland opgedane ervaring zou in die richting kunnen wijzen. Ontwerper of uitvoerder, de steenhouwer heeft met de gevel van het schildershuis een bouwproject verwezenlijkt dat voor de uitstraling van de Renaissance-bouwkunst in onze gewesten zeker niet zonder invloed zal zijn gebleven[38].
Het kan hier niet de bedoeling zijn een volledige biografische schets van A. Mochaert uit te werken. De in de archieven terug te vinden gegevens over zijn activiteiten leren hem vooral kennen als een uitvoerder van decoratief beeldhouwwerk en gesculpteerde onderdelen van gebouwen, meer dan als auteur van figuratieve sculptuur. Maar die gegevens geven misschien maar een onvolledig beeld van zijn activiteit.

3. De korenbedeling aan het schildersambacht.

Nog bij een andere gelegenheid blijkt het schildersambacht niet tevergeefs een beroep te hebben gedaan op het begrip en de ondersteuning vanwege de stadsmagistraat. Met het collegiaal besluit dd. 8 november 1565 geven de heren een positief gevolg aan het verzoekschrift van het ambacht van de schilders, dat de toelating

38 Volgens G. DES MAREZ (Guide Illustré […], p. 72) en O. VAN DE CASTIJNE (L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains au XVe et XVIe siècles, Brussel, 1934, p. 113, 331) is het huis van de schilders met het paleis van Kardinaal Granvelle, een van de eerste voorbeelden van de Renaissance-bouwstijl te Brussel. K. DE JONGE (Le Palais Granvelle à Bruxelles, premier exemple de la Renaissance romaine dans les anciens Pays-Bas? in: K. DE JONGE-G. JANSSENS, Ed., Les Granvelle et les anciens Pays-Bas, Liber doctori Mauricio Van Durme dedicatus, Leuven, 2000, p. 357, 363) sluit niet uit dat het eerste voorbeeld uitgegaan is van de mecenas Granvelle en zijn paleis. Hoe dan ook, de geschiedschrijving van de verspreiding van de Renaissance in de burgerlijke bouwkunst in de Nederlanden zal meer reliëf dienen te geven aan het initiatief van het schildersambacht én aan Anthonis Mochaert, die bij voorbeeld bij K. KUYPER (The triumphant entry of Renaissance architecture in the Netherlands, Alphen aan de Rijn, 1994), onbesproken zijn gebleven. Ook de (verdwenen) gevel van het hotel op de Zavel van M. Transsylvanus (K. DE JONGE, Une œuvre disparue de la Renaissance flamande dans un album de du Cerceau: le portail d'entrée de l'hôtel de Maximilien Transsylvanus à Bruxelles, *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 66, 1997, p. 75-105) zou een vroeg voorbeeld zijn geweest van de Renaissance-bouwkunst te Brussel.

bekomt koren aan te kopen uit de stedelijke reserves (Bijlage III). De gezworenen van het ambacht verbinden zich tegenover de rentmeesters van de stad, de kostprijs van het koren, 600 rijnsgulden, terug te betalen, en een lijst over te leggen van al de leden van het ambacht, onder wie het koren op een rechtvaardige manier zal verdeeld worden.

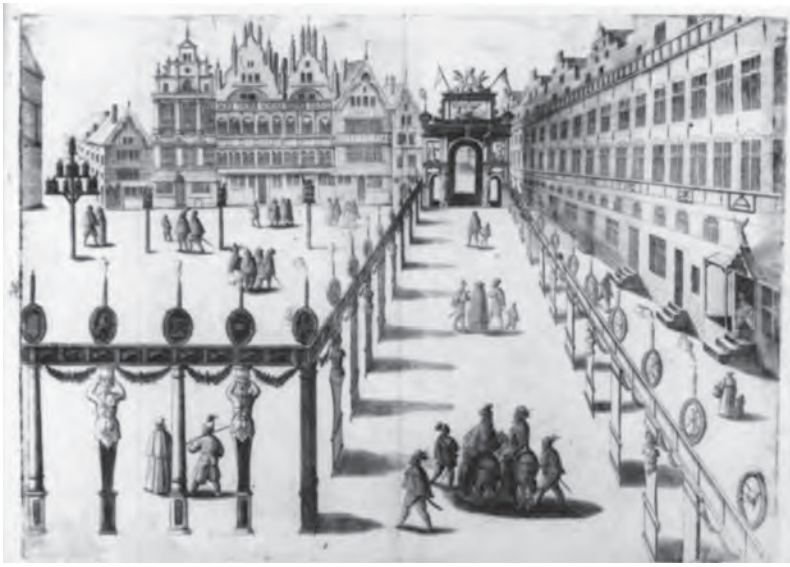

Blijde Intrede van Aartshertog Ernest in 1594
Triomfboog en huizen op de Grote Markt in Brussel: het ammanshuisje en het schildershuis met stenen voorgevel, Burijngravure: Descriptio ... sub ingressum principiis Ernesti, Brussel, J. Mommaert, 1594
K.B.B., V.H. 26.662 C1 F, (Copyright K.B.B.)

Die uitzonderlijke beslissing - want eens te meer blijkt niet onmiddellijk dat andere ambachten van een soortgelijk voorrecht zouden hebben genoten - vraagt wel enige toelichting.
Bij middel van een ononderbroken reeks van stedelijke ordonnanties heeft de magistraat tijdens de 16de eeuw gepoogd, de bevoorrading in koren (vooral rogge en tarwe en ook andere gewassen) en de prijszetting van die essentiële levensproducten te regelen en in handen te houden. De stad legde eigen voorraden aan in de spijker, het korenhuis van de stad; in tijden van schaarste werden speciale hoeveelheden koren aangekocht in de “Oostlanden” (landen rond de Baltische zee) en met de uitvaardiging van richtprijzen werd getracht speculatieve prijsbewegingen te vermijden.

De grote frequentie van die stedelijke ordonnanties laat echter vermoeden dat in de meeste gevallen de stad de evolutie van de markt achterna holde en niet of slechts in beperkte mate een marktregelende invloed kon uitoefenen. Een mislukte oogst, tegenvallende weeromstandigheden, een hortende aanvoer van koren, gepaard gaande met speculatie op de locale markt, het waren allemaal omstandigheden die grotendeels buiten de invloedssfeer van de stedelijke autoriteiten vielen.
Het jaar 1565 staat in de sociale geschiedenis van de stad Brussel niet bekend als een absoluut dieptepunt wat korenschaarste en hongersnood betreft. Tengevolge van een recente aanpassing van de lonen was de gemiddelde levensstandaard ongeveer gelijk gebleven. 1565 en 1566 zijn voorbij gegaan zonder de rellen en opstoten die in andere jaren precies door de hoge graanprijzen, de speculaties op de markt, en de onvoldoende bevoorrading werden uitgelokt[39].
Er valt dus waarschijnlijk naar een andere reden te zoeken voor de specifieke gunstmaatregel van november 1565 ten gunste van de schilders. Waren de dekens en gezworenen van het ambacht op dat ogenblik misschien geconfronteerd met armoede en hongersnood onder de gezellen van het ambacht? Het staat nog onvoldoende bekend dat een 16de-eeuws Brussels kunstenaar en beoefenaar van het kunstambacht, enkele grote uitzonderingen buiten beschouwing gelaten, het niet altijd zo gemakkelijk heeft gehad om door het leven te komen. Er kan een uitvoerige lijst van concorderende voorbeelden aangehaald worden waaruit duidelijk blijkt dat veel beoefenaars van de plastische kunsten of van een of ander kunstambacht (vooral dan de gezellen van het legwerkersambacht) in armoede of nauw aan de rand van de armoedegrens leefden[40]. Omwille van de onzekere tewerkstelling, ouderdom, ziekte en gebrekkigheid hadden zij geen andere uitkomst dan een beroep te doen op de liefdadigheid van private personen of op de bijstand van parochiale of stedelijke caritatieve instellingen.

---

39 H. COECKELBERGHS, Lonen en levensstandaard te Brussel in de 16e eeuw, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 58, 1975, p.169-207; E. AERTS en F. DAELEMANS, Sociaal-economische aspecten […], p. 5-43.

40 E. ROOBAERT, De Brusselse kunstenaarsfamilie De Mol. Een onderzoek naar de sociale achtergrond van de kunstenaars en kunstambachtslieden te Brussel in de 16e eeuw, *Eigen Schoon en De Brabander*, 85, 2002, p. 193-248.

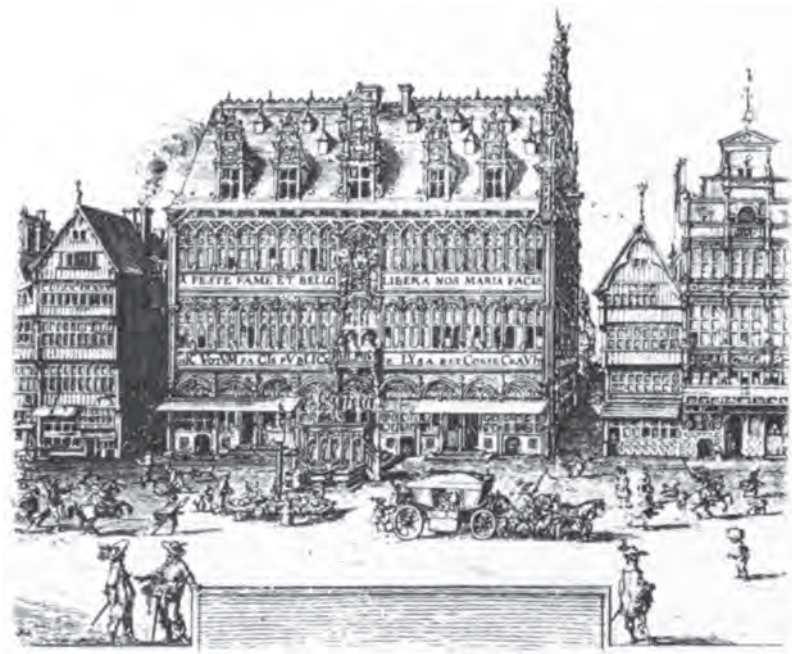

Broodhuis op de Grote Markt in Brussel, ammanshuis en het huis vn het schildersambacht, Ets, 1627, Brussel, Stadsarchief, (Copyright SAB)

Het mag verondersteld worden dat de dekens en gezworenen van het schildersambacht in hun verzoekschrift aan de magistraat zullen verwezen hebben naar de behoeften en noden waarmede zekere gezellen van het ambacht te kampen hadden. Zij verbinden er zich ook toe het koren op een rechtvaardige manier onder al de leden, dus ook onder de meer behoeftigen, van het ambacht te verdelen. Op die wijze zullen ze ook wel in eigen schoot ongewenste oprispingen en uitingen van ontevredenheid en opstand hebben vermeden.
Welke kunnen nu de beweegredenen zijn geweest waarom de stadsmagistraat die gunstmaatregelen ten voordele van het schildersambacht heeft genomen? In het geval van de nieuwe gevel van het schildershuis ligt het nog al voor de hand dat de stad waardering en begrip zal hebben opgebracht voor een initiatief dat het algemeen uitzicht van het centrum van de stad ging verfraaien en aanpassen aan de dan heersende bouwstijl. Met het behoud van de sociale vrede in het schildersambacht was ook de stadsmagistraat gediend. Maar dat zijn dan beweegredenen die grosso modo door al de ambachten zouden kunnen ingeroepen worden, en die

de specifieke gunstmaatregelen tegenover één ambacht niet afdoende verklaren.

Het is misschien niet zonder nut van dichterbij de namen te bekijken van al de leden van het schepencollege die hun goedkeuring hebben gegeven aan de beslissingen van 1553 en 1565. De aanwezigheid van leden van het schildersambacht of van andere kunstambachten in het stadsbestuur was toen een reeds goed ingeburgerde gewoonte. De schilders waren opgenomen in de natie van Sint-Jan, de goudsmeden in de Onze-Lieve-Vrouwnatie, de legwerkers maakten deel uit van de Sint-Laureinsnatie, en de naties vormden dan het derde lid van de stadsraad. De leden voorgedragen door de naties konden aangesteld worden als (tweede) burgemeester, rentmeester of raadslid. De raadsbesluiten van 1553 en 1565 zijn eenparig genomen geworden. De afgevaardigden van de naties waren op die zittingen van het college, op enkele uitzonderingen na, goed vertegenwoordigd. Nu werd precies in juni 1553 een vertegenwoordiger van de Sint-Jansnatie, namelijk Meester Lucas van Nevele, als raadslid afgevaardigd[41]. Als het besluit van 8 november werd genomen was hij echter een week er voor overleden. Wellicht heeft hij nog kunnen deelnemen aan de beraadslagingen in de schoot van het college die tot het raadsbesluit hebben geleid.
In 1553 waren de naties ook nog vertegenwoordigd door de legwerker Gielis Mennens. Nu zijn het vooral legwerkers en in mindere mate (glas)schilders, geelgieters en edelsmeden die als vertegenwoordigers van de kunst en de kunstnijverheid in de stadsraad afgevaardigd werden. Meester Niklaas I Rombouts, de bekende glasschilder in dienst van de hertogen van Brabant, was reeds raadslid in 1493 en was het nog in 1505. Jan de Clerck alias van Antwerpen, een bekend legwerker en handelaar in tapijten, was in 1529 ontvanger-rentmeester en opent de weg, later in de 16e eeuw, voor een ganse reeks Brusselse tapissiers, zoals zijn schoonzoon Willem de Kempeneere, in 1540 raad, 1541 rentmeester, in 1547 zelfs tweede burgemeester geworden van de stad. Een lange politieke carrière was eveneens voorbehouden aan de handelaar in wandtapijten Niklaas Hellinck, zoon van de schilder Meester Roeland Hellinck, raad geworden in 1555, en meerdere malen ontvanger tussen 1556 en 1577. Bekende Brusselse tapissiersgeslachten zoals de Leyniers (Antoon, raad in 1552) en Geubels (Francois, raad in 1564; Melchior, raad in 1576)

41 E. ROOBAERT, Meester Lucas van Nevele en de Brusselse kunstenaarsfamilie de Nevele, *Archief- en Bibliotheekwezen van België,* 71, 2001, p. 412.

zetelden eveneens in de stadsraad. De lijst van raadsleden-tapissiers kan nog aangevuld worden met Gabriel de Leenere (raad in 1507), Gielis Imbrechts (raadslid in 1562) en Willem Schockaert (raad in 1557)[42].
Het ambacht van de legwerkers woog, wat zijn deelneming aan het economische en politieke leven van de stad betreft, blijkbaar heel wat zwaarder door dan de andere ambachten van de kunst en de kunstnijverheid. Een bevestiging daarvan wordt gegeven door het eerder beperkte aantal schilders die als vertegenwoordigers van hun natie in de stadsraad werden gekozen. De Jeruzalemridder en schilder Bernard vander Stockt (raadslid in 1532)[43], zoon van de Brusselse (stads)schilder Vrancke vander Stockt, leden van de bekende Brusselse schildersdynastie van Orley (Gommaer, raadslid in 1556) en de aanverwante familie van Conincxloo alias Scherniers (Jan, raadslid in 1561) zijn, zoals meester Lucas van Nevele,voor één mandaat naar de stadsraad afgevaardigd geworden.
Het is weinig waarschijnlijk dat die vertegenwoordigers van de kunst en het kunstambacht veel invloed hebben kunnen uitoefenen op de beslissingen, op het stuk van het kunstbeleid en de kunstbevordering, van het college van burgemeesters en schepenen. Kort vóór zijn dood ziet meester Lucas van Nevele nog zijn voorstel goedkeuren door de stadsmagistraat betreffende de afwerking van een kunstwerk in de nieuwe raadszaal van het stadhuis. Maar dergelijke tussenkomsten van kunstenaars zullen wel niet zo frequent zijn geweest.

4. Samenwerking tussen de stad en het schildersambacht

Waren er dan wellicht andere redenen of vormen van samenwerking tussen schilders en stad op grond waarvan de magistraat zich bijzonder verplicht kon voelen tegenover het ambacht van de schilders? Er waren uiteraard heel wat meer gelegenheden en aanleidingen tot samenspraak tussen stad en ambacht dan de regeling van de geschillen, de inlijving in de schuttersgilden, en de uitvaardiging van de statuten en de goedkeuring van de jaarrekeningen van de gezworenen van het ambacht.
De stad was onder meer aangewezen op de medewerking van de gezworenen voor de inning van het gedeelte van de boeten, dat aan

42 Al deze namen worden vermeld bij A.HENNE - A. WAUTERS, Histoire de la ville de Bruxelles Brussel, 1845 [1975], deel II, p. 495-498, zonder aanduiding van beroep.

43 E. ROOBAERT, Jeruzalemvaarders, rederijkers en schilders en de Palmzondagprocessie te Brussel in de 16e eeuw, *Volkskunde,* 103, 2002, p. 6-7, 29-30.

de stad toekwam, en die opgelegd waren aan weerspannige leden van het ambacht. De rekeningen van de amman van Brussel (die in naam van de hertog van Brabant een ander derde deel van die ambachtsboeten opeiste) tonen aan dat de overdracht van die boeten niet altijd rimpeloos verliep. De Rekenkamer te Brussel moest in 1535 de amman zelf op de vingers tikken omdat die te weinig vlijt aan de dag legde bij de inning van de boeten, die de ambachten, overeenkomstig hun statuten, bij de aflossing van de oude door de nieuwe gezworenen, hem jaarlijks moesten melden[44] .

Er is aldus slechts een benaderend beeld voorhanden van het ware verloop van de ambachtsboeten in de 16e eeuw. Rekening houdend met dit voorbehoud kan toch vastgesteld worden dat het schildersambacht, in tegenstelling tot andere ambachten, slechts uitzonderlijk vermeld wordt in de ammansrekeningen, en dan nog voor minder belangrijke boeten. In 1510 bij voorbeeld dragen de gezworenen van het schildersambacht slechts 4 sc 6 den over aan de amman, waar diens klerk in hetzelfde jaar de ontvangst boekt van een overdracht van 14 s 9 den vanwege het mesmakersambacht. De gezworenen van het legwerkersambacht brengen in 1532-33 boeten in ter waarde van 2 rijnsgulden (10 sc gr. Brabants). Het waren de afgaande (oude) gezworenen van het schildersambacht die in 1542, 1554 en in 1561 het aan de vorst voorbehouden gedeelte van hun ambachtsboeten aangaven[45].

Ook in de stadsrekeningen zijn er enkele vermeldingen te vinden van de boeten die het bestuur van het schildersambacht had uitgesproken. De stad heeft in juni 1506 van de bekende schilderrederijker Jan vanden Dale, auteur van de ”Stove” en van de “Ure vander Doot”, wellicht in zijn hoedanigheid van (oud) gezworene van het schildersambacht, het haar voorbehouden gedeelte in drie boeten ontvangen[46].

Dat voorbeeld leert al dat in de schoot van het schildersambacht wellicht niet zo bijster veel boeten zijn uitgesproken geworden. Maar dat betekent niet noodzakelijkerwijze dat de schilders, vrijmeesters en gezellen, heel wat gedisciplineerder waren dan de leden van

---

44 A. R., R. K., 12.707, f° 353.

45 A. R., R. K., 12.705, A° 1510, f° 266 v° ; 12.708, f° 162, 351 v° ; 12. 709, f° 12 v° , 233.

46 A. R., R. K., 30.952, f° 20.

de andere ambachten[47]. Het geringe bedrag van de overgedragen boeten houdt eerder verband met de lagere getalsterkte van dit ambacht, dat heel wat minder vrijmeesters, gezellen en (leer)knapen telde dan bij voorbeeld het legwerkersambacht[48].
De boeten van het schildersambacht zijn in de 16e eeuw een te verwaarlozen element geweest tegenover de andere bronnen van inkomsten van de stad. Er is echter een ander belangrijk terrein van het publieke leven waar stadsbestuur en schildersambacht sterker op elkander waren aangewezen. Zonder de medewerking van de meesters en gezellen van het ambacht zou de stadsmagistraat er niet in geslaagd zijn het feestelijk kader te verwezenlijken waarmede bepaalde openbare feestelijkheden, inzonderheid de Blijde Inkomsten, werden omringd. De intreden en de plechtige bezoeken van de eigen en vreemde vorsten waren belangrijke gebeurtenisen in het publieke en politieke leven van de stad. Naar aanleiding van die bezoeken zette het stadsbestuur een grote luister en praalvertoon op touw, alles te meerdere ere en glorie van de stad. De Brabantse steden wedijverden met elkaar om die feestelijke gebeurtenissen zo luisterrijk mogelijk te vieren[49].De stadseer stond op het spel, en de magistraat spaarde geld noch moeite om zijn faam van rijke en welvarende stad hoog te houden en zijn beste beentje voor te

47 Schilders, steenhouwers, goudsmeden en legwerkersgezellen hebben dikwijls genoeg een en ander op hun kerfstok gehad, waarvoor zij door de vierschaar gestraft zijn geworden. Soms gaat het om arme drommels, die niet veel te verliezen hadden. Maar ook kunstenaars met naam blijken in de 16de eeuw de arm van de wet te hebben gevoeld. Het “crimineel” gedragspatroon van de Brusselse 16de eeuwse kunstenaars en ambachtslieden verdient echter een studie apart.

48 Bij een andere gelegenheid zal ook nog blijken dat het schildersambacht precies omwille van zijn beperkt aantal leden, op een minder hoge basis door de stadsmagistraat werd belast dan de andere ambachten. Tenslotte waren de statutair bepaalde boeten in de 16de eeuw nog zeer laag, zodat meerdere ambachten aan de stadsmagistraat voorstellen hun boeten wezenlijk te verhogen, teneinde de effectiviteit er van te verhogen, en tevens meer respect voor de ambachtsregels te kunnen afdwingen.

49 W. BLOCKMANS - E. DONCKERS, Self representation of court and city in Flanders and Brabant in the fiftteenth ande early sixteenth centuries, in: W. BLOCKMANS en A. JANSE, Ed., Showing status, representation of social postion in the Late Middle Ages, Turnhout, 1999, p. 90.

zetten bij de inhuldiging van de nieuwe vorst[50].
Hier kan niet ingegaan worden op de rol van de humanisten, soms ambtenaren of secretarissen van de stad, zoals A. Grapheus (Antwerpen) en de griffier van Brussel, Philips Numan[51] die de algemene conceptie van de feestversieringen hebben bedacht, en de themas hebben uitgekozen, die op de triomfbogen en praalwagen werden uitgebeeld. Zij waren voldoende vertrouwd met wat er in de schoot van het stadsbestuur gedacht en gehoopt werd om, in de naam van de stad, een passende uitdrukking te kunnen geven aan haar trouw tegenover haar vorst en tevens aan haar verzuchtingen wat zijn beleid betreft.

---

50 Er bestaat een uitgebreide literatuur over de Blijde Intreden en de openbare feestelijkheden in het oude hertogdom Brabant en in Brussel. Blijde Inkomsten en feesten naar aanleiding van dynastieke gebeurtenissen te Brussel worden bestudeerd door onder meer A. HENNE - A. WAUTERS, Histoire de la ville […], deel I, passim; R. MEURANT, Entrées triumphantes, *Bulletin du Crédit Communal*, 58, 1961, p. 185-192; IDEM, Fêtes publiques en Belgique sous l'ancien régime, *Bulletin du Crédit Communal*, 25, 1953, p. 28-34; J. LANDWEHR, Splendid Ceremonies. Entries and Royal Funeraries in the Low Countries, 1515-1791. A bibliography, Leiden, 1971; M. SOENEN, Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles aux Temps Modernes, De Brabantse stad, 7e Colloquium, 13.15-09 -1984, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 68, 1985, p. 47-99; H. SOLY, Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16e-18e eeuw. Historische uitgaven, n° 65, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1984, p. 605-635; IDEM, Plechtige intochten in de de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijden. Communicatie, propaganda, spektakel, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97, 1984, p. 341-361. Een uitvoerige ontleding van de ontvangst te Brussel van Isabella van Castilië op 9 december 1496 bij W. BLOCKMANS - E. DONCKERS, Self representation […], p. 95-100; W. BLOCKMANS, Le dialogue imaginaire entre princes et sujets: les joyeuses entrées en Brabant en 1494 et 1496, in: J. M. CAUCHIES, A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train, Turnhout, 1998, p. 155-170. De Grote Markt te Brussel was dikwijls het voornaamste decor voor het feestgebeuren in de 16 eeuw (E. GOEDLEVEN, De Grote Markt te Brussel, Centrum van vijf eeuwen geschiedenis, Tielt, 1993, p. 50-66).

51 M. SOENEN, Fêtes et cérémonies […], p.58, noot 63; p.85, noot 8.

Herhaaldelijk werd ook reeds gewezen op de rol die de stedelijke rederijkerskamers hebben gespeeld bij de Blijde Inkomsten[52]. Daarbij wordt wel enigszins uit het oog verloren dat te Brussel bij voorbeeld, heel wat schilders (stichtende) leden waren van die rederijkerskamers en in die mate bij het dagelijkse leven van die kamers van rhetoriek betrokken waren, dat soms het onderscheid tussen hun activiteiten als schilder en als rederijker moeilijk te maken valt. Het aandeel van de schildersgilde in de verwezenlijking van de praalbogen en andere versieringen bij Blijde Inkomsten te Brussel is dus niet altijd voldoende in het licht gesteld geworden. Een verklaring hiervoor kan wellicht gezocht worden in het feit dat in tegenstelling tot andere steden in het oude hertogdom Brabant, de 16de-eeuwse archieven van de stad Brussel, grotendeels verloren zijn gegaan. Maar uit het weinige, bewaard gebleven archiefmateriaal, kunnen nog heel wat gegevens geput worden over de samenwerking tussen stadsbestuur en schilders naar aanleiding van openbare feestelijkheden in de stad aan het einde van de 15de en in de 16de eeuw. Die samenwerking zal hier onderzocht worden onder het oogpunt van de stadsschilder én van het schildersambacht.

4. 1 De Brusselse stadsschilder

Alle Brabantse steden van enig belang hadden in de 16e eeuw een en soms wel twee, eigen schilders in permanente dienst van de stad[53]. Dat zal ook wel het geval zijn geweest voor Brussel, al zijn hier de namen van de opvolgers van Rogier vander Weyden (en van Vrancke

52 C. DE BAERE, De bedrijvigheid der oude kamers van Rhetorica te Brussel, *Eigen Schoon en De Brabander,* 29, 1946, p. 100-105; A. VAN ELSLANDER, Les chambres de Rhétorique et les fêtes du règne de Charles Quint, in: J. JACQUOT, Les fêtes de la Renaissance, deel II, Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint, Parijs, 1960, p. 283-284; W. M. H. HUMMELEN, "Veele huyskens daer de retoryck op was". Stellages van rederijkerskamers bij Blijde Inkomsten, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 49, 1998, p. 95-128.

53 De stad Antwerpen had in de eerste helft van de 16e eeuw twee stadsschilders in dienst (E. ROOBAERT, "De seer wonderlijcke schoone triumphelijcke incompst van den hooghmogenden Prince Philips…in de stadt van Antwerpen…anno 1549", *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten*, 9, 1960, p. 50). De functie van stadsschilder bestond b.v. ook te Mechelen en te Leuven.

vander Stockt?[54]) als Brussels stadsschilder in de 16de eeuw, grotendeels onbekend gebleven. De stadsfinancies, in een zeer berooide staat aan het einde van de 15de eeuw, waren onder de controle gesteld geworden van door de hertog van Brabant aangestelde commissarissen. Van overheidswege werden allerlei posten in de stadsuitgaven geschrapt, zoals de lonen en andere tegemoetkomingen van zekere stadsofficieren[55]. Werd bij die gelegenheid, zoals het reeds vroeger, in 1436[56], het geval is geweest, tengevolge van de opgelegde besparingen, het ambt van stadsschilder op de helling gezet? De functie van stadsschilder wordt in de Brusselse stadsrekeningen aan het einde van de 15de eeuw niet uitdrukkelijk vermeld. Er is echter het feit dat de naam van een paar schilders regelmatig terugkeert in het kader van de door de stad gedane uitgaven voor de stedelijke processies of voor andere feesten. Dat laat vermoeden dat die schilders in een min of meer permanent dienstverband moeten hebben gewerkt voor het stadsbestuur.

De schilder Jan I van Conincxloo alias Scherniers[57], wellicht een van de stamvaders van de kunstenaarsfamilie met die naam, blijkt reeds in 1485 in te staan voor zekere decoratieve elementen (de schildjes gedragen door de gezworenen van de ambachten en de figuren van de hertogen van Brabant die door de ambachten werden uitgebeeld) in de processie van Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel, én voor de regie van

---

54 A. BRUNARD, Vrancke vander Stockt, successeur de Rogier van der Weyden, en qualité de peintre officiel de la ville de Bruxelles in: *Bruxelles au XVe siècle*, Brussel, 1953, p. 73-86. C. DICKSTEIN - BERNARD (Rogier van der Weyden. La ville de Bruxelles et son métier de peintres, in: Rogier vander Weyden, peintre officiel de la ville de Bruxelles, Brussel, Gemeentelijk Museum, 06.10-18. 11. 1979, p. 39) merkt op dat in de stedelijke archieven geen aanduidingen kunnen gevonden worden over vander Stockt als officieel Brussels stadschilder.

55 C. DICKSTEIN-BERNARD, Répertoire chronologique […], p. 10-15.

56 C. DICKSTEIN-BERNARD, Rogier vander Weyden […], p. 38; E. DHANENS, Roger van der Weyden. Revisie van de documenten, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Schone Kunsten*, 57, 1995, n° 59, p. 56; D. DE VOS, Rogier vander Weyden, Antwerpen, 1999, p.55; J. DIJKSTRA, Rogier van der Weyden, in: Les primitifs flamands et leur temps, Ed. B. de PATOUL - R. VAN SCHOUTE, Brussel, 2000, p. 339.

57 J. DUVERGER (Brussel als kunstcentrum […], p. 12) gaat er van uit dat zowel Jan als zijn latere naamgenoot Cornelisz van Conincxloo de opvolgers zouden zijn van Vrancke vander Stockt als stadsschilders van Brussel.

die processie[58]. De stad heeft hem ook belast met de uitvoering van de feestversieringen bij de Inkomst van Maximiliaan van Oostenrijk, Rooms Koning, op 16 juli 1486. Hij schilderde een indrukwekkend aantal wapenschilden, accessoires voor de figuranten en verklarende opschriften en banderollen op de tonelen en triomfbogen, opgesteld op de "gaten" van de grote Markt[59].

Tien jaar later staat Jan, in samenwerking nu met Cornelis van Conincxloo, nog altijd in voor het schilderen van de attributen van de figuranten en voor de regie van de grote stadsprocessie van Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel[60]. Het is ook nog altijd Jan van Conincxloo die het voornaamste schilderwerk heeft uitgevoerd voor de feestversieringen opgetrokken naar aanleiding van de plechtigheden rond de doop van prinses Eleonora van Oostenrijk (november 1498) te Brussel. Tussen de kerk van Sint-Goedele en het paleis op de Coudenberg waren 200 vergulde palen opgesteld, waaraan vanen wapperden waarop de wapens waren geschilderd van het hertogdom, de stad en van hertog Filips met diens devies. Negen erepoorten met geschilderde figuren, tekstbanderollen, nog andere wapenschilden, schildjes hangend aan de toortsen, gedragen door de vertegenwoordigers van de stad, de geestelijkheid, de gilden en de ambachten, waren zovele elementen van het feestelijk decor[61].

In tegenstelling met Jan wordt Cornelis van Conincxloo, maar dan eerst in 1506, uitdrukkelijk vermeld als stadsschilder[62]. Tot zijn gebruikelijke opdrachten voor de stad behoren nog altijd het schilderen van

---

58 A. R., R. K., 30.942, f° 107; J. DUVERGER, Brussel als kunstcentrum […], p. 64; C. DICKSTEIN-BERNARD, Rogier van der Weyden […], p. 38.

59 A. R., R. K., 30.942, f° 115; J. DUVERGER, Brussel als kunstcentrum […], p. 65

60 A. R., R. K., 30.943, f°43; J.DUVERGER, Brussel als kunstcentrum […], p. 66.

61 A. R., R. K., 30.944, f° 37 v°; J. DUVERGER, Brussel als kunstcentrum […], p. 68. Hier zou de vraag kunnen gesteld worden of de stadsschilder ook niet de auteur zou kunnen zijn van het handschrift (Berlijn, Kupferstichkabinett) versierd met zestig met waterverf ingekleurde tekeningen, dat de Blijde Intrede van Isabella van Castilië in 1496 te Brussel, in beeld brengt. Dat dit handschrift in opdracht van de Brusselse magistraat werd gemaakt (J. JANSSENS, De macht van het schone woord, in: J. JANSSENS en R. SLEIDERINK De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw, Brussel, 2003, p. 62, is mogelijk. In die veronderstelling zou de toeschrijving aan de stadsschilder nog meer voor de hand liggen.

62 A. R., R. K., 30.952, f° 74: " Cornelyse Schernier *deser stadt scilder* vanden cameren in de cancelrie te swerttene betaelt … VI sc gr brabants ".

de accessoires die in de grote stadsprocessie omgedragen worden en de regie van de figuranten in die omgang, een taak waarvan hij zich zonder onderbreking tussen 1498 en 1506 heeft gekweten[63]. Hij moet ook ingestaan hebben voor de artistieke opluistering van de andere stadsommegang, ter ere van Sint-Michiel, de stadspatroon[64]. Hij voerde ook allerlei schilderwerk uit in het kader van de door de stad ingerichte schuttersfeesten (taferelen met de afbeelding van de te winnen prijzen, doelwitten e.a) of onder haar bescherming staande steekspelen[65].
Zijn voornaamste activiteit blijft echter de uitvoering van het feestelijk decor bij een reeks van openbare plechtigheden die elkaar zonder onderbreking opvolgen in het eerste decennium van de 16de eeuw. Zo zijn er, om slechts de belangrijkste gebeurtenissen te vermelden, de vieringen bij het doopsel van Isabella van Oostenrijk (juli 1501), de publicatie te Brussel van het bericht betreffende de goede ontvangst door de koning van Frankrijk gereserveerd aan koning Filips en zijn echtgenote (december 1501), de Blijde Inkomst van Filips de Schone (november 1503), de plechtige ontvangst van zijn echtgenote Isabella van Castilië (mei 1504), en uiteindelijk nog de uitvaart van koning Filips (maart 1507)[66].
Het verloren gaan van de stadsrekeningen laat niet meer toe vast te stellen hoelang Cornelis I van Conincxloo stadsschilder is gebleven en door wie hij opgevolgd werd. De familie van Conincxloo telde schilders genoeg, die, de een meer dan de ander, een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de Brusselse schilderkunst in de eerste helft van de 16de eeuw. Cornelis II heeft (zijn vader?) Cornelis I in 1529 opgevolgd als schilder in vaste dienst van de kerkfabriek van Sint-Goedele[67], en de familie had connexies genoeg om ook het ambt van stadsschilder in de nauwere familiekring te houden.
Maar wanneer na Cornelis I nog een stadschilder van Brussel in de archieven vermeld wordt, is het in een eerder eigenaardige context. In de

---

63 A. R., R. K., 30.944, [A° 1498-99], f° 47; 30. 952, [A° 1506-07], f° 118 v°.

64 A. R., R. K., 30.951, [A°1505-06], f° 161 v° ; 30.952, [A° 1506-07], 85 v°.

65 A. R., R. K., 30.946, [A° 1500-01], f° 45v°-46, 48 v°, 51; 30.948, [A° 1502-03], f° 80.

66 A. R., R. K., 30.947, [A° 1501-02], f° 38; IBID., f° 41 v°; 30. 948, [A°1502-03], f° 80 v°; 30.949, [A° 1503-1504], 180 v°-181,183; 30.952, [A° 1506-07], f° 77. Enkele van die gebeurtenissen en de medewerking eraan van de stadsschilder worden vermeld bij J. DUVERGER, Brussel als kunstcentrum […], p. 68, 91.

67 Pl. LEFEVRE, Travaux exécutés à la Collégiale Sainte-Gudule à Bruxelles par les peintres Corneille Coninxloo Père et Fils, *Pictura*, 1945, p. 91.

rekeningen van de Brusselse amman is in dat verband een post te vinden die revelerender is voor de aard van het schilderwerk dat in die jaren soms van een stadsschilder wordt gevraagd, dan dat hij ons iets wijzer maakt over de naam van de kunstenaar. De scherprechter van Brussel heeft een blikken bordje doen maken dat boven het hoofd werd genageld van een op het schavot gestelde kerkdief. Het blik werd geleverd en beschilderd (met een allegorische voorstelling van het misdrijf?) door de stadsschilder[68].

Het is eerst in 1565 dat de naam van de (nieuw aangestelde) stadsschilder van Brussel te achterhalen valt. Op 4 mei van dat jaar heeft Hans (Jan) de Bloeyere zijn eed als stadsschilder afgelegd. Hij zal dezelfde gagiën en voordelen genieten als zijn voorganger - wat er wel op wijst dat ook vóór 1565 het ambt van stadsschilder bezet was (Bijlage III)[69]. Zijn verre voorganger Cornelis I van Conincxloo werd eerder op basis van zijn geleverde prestaties betaald, zonder dat er in de stadsrekeningen sprake is van een jaarwedde of bijzondere tegemoetkomingen (jaarlijkse vergoeding voor laken, kledij b.v.). De Bloeyer en zijn (onmiddellijke) voorganger zijn daarentegen in een vast dienstverband en tegen een overeengekomen jaarloon door de stad aangeworven geworden. Onder dat oogpunt maakt de stadsschilder deel uit van het "technische kader" van de stad, zoals de andere "meesters-werkmannen van de stad", zoals de glasmaker, de controleur van de stadswerken, de stads(grof)smid, de "meester der metselrijen" en zijn collega van de timmerwerken van de stad, en de stadsfonteinmeester. Zij moesten instaan voor het onderhoud en de versiering van de stadsgebouwen, en zich ter beschikking

68 A. R., R. K., 12.709, A° 1555-56, f° 56: "Item betaelt den *stadtschilder* voer het vleck [blik] ende tselve te schilderen, 2 sc groot." Die betaling wordt geciteerd door J. Th. DE RAADT, Mengelingen over heraldiek en kunst, Antwerpen, Heraldiek en Kunst, Antwerpen, 1889, p. 72. De amman heeft meerdere malen een beroep gedaan op een schilder die doeken beschilderde waarmede boosdoeners op het schavot werden behangen (b.v. met de voorstelling van teerlingen voor een "tuysscher", of van vrouwen voor een man beschuldigd van overspel). Meerdere leden van de familie van Becberghe (zie P. BONENFANT, Le "marais" Saint-Jean, où l'on noyait les adultères", *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 46, 1942-43, p.258) leverden dergelijk werk voor de amman, maar zij worden altijd bij naam en voornaam genoemd, zodat zij moeilijk in aanmerking komen voor een identificatie met de stadsschilder.

69 S. A. B., 3.054, los stuk, papier. Het werd door een klerk van de rentmeesters geschreven en als geheugensteuntje in het register van de beslissingen van de rentmeesters gestoken, met het oog op de betaling van de wedde op de vervaldag van de eedaflegging.

houden van de stad wanneer een of andere opdracht op hun terrein moest uitgevoerd worden. Het is wel typisch dat in de eed van de stadsglasmaker verwezen wordt naar zijn aanwezigheid in de stadsprocessies[70]. Uiteindelijk kan nog aangestipt worden dat de aanstelling van deze stadsofficieren in de bevoegdheid lag van de rentmeesters van de stad, die daarbij de instructies van het schepencollege zullen hebben opgevolgd.

Jan de Bloeyere (†1594) is evenmin als zijn (bij naam bekende) voorgangers een onbekende in de geschiedenis van de Brusselse 16de-eeuwse schilderkunst. Het is hier niet de plaats voor een uitgebreide biografische schets van die stadsschilder. Maar wel kan opgemerkt worden dat hij in 1569 de opvolger is geworden van Cornelis II van Conincxloo als schilder in vaste dienst van de kerkfabriek en het kapittel van Sint-Goedele. Hij heeft van zijn voorganger ook diens huis in de Steenstraat, alsmede de betaling aan de kerkfabriek van de op dat huis berustende lasten overgenomen.

Zo goed men ingelicht is over zijn activiteiten als kerkenschilder[71] en over de opdrachten die hij voor andere kerkelijke instellingen heeft uitgevoerd[72], zo weinig is echter geweten over de omvang en de aard van het schilderwerk dat hij voor de Brusselse stadsmagistraat heeft verricht. De jaren na zijn aanstelling, op de vooravond bijna van het Wonderjaar en het uitbreken van de onrusten op religieus gebied, zijn niet de beste jaren geweest voor de Brusselse kunst en het kunstambacht. De grote stadsomgangen werden nog een goed decennium lang

---

70 S. A. B., 3.054, f° 33. De titularis van het "officie van meester werckman der selver stadt van gelaeswerck "zal de heren van de stad getrouwelijk dienen, altijd klaar staan om de opdrachten van de stad uit te voeren, zijn ambacht doen tegen een redelijk loon en prijs zonder zijn eigen baat te zoeken, en altijd bereid zijn om te dienen in de processies en inkomsten met zijn beste kleed, zo hij daartoe aangezocht wordt.

71 Pl. LEFEVRE, Travaux exécutés […], p. 91, noot 3; IDEM, Archives des Arts, *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 20, 1949, p. 111; E. ROOBAERT, Michiel van Coxcie, de schildersfamilie van Conincxloo alias Scherniers, en andere Brusselse schilders als ontwerpers en verlichters van 16de-eeuwse processievaantjes voor de broederschappen van de stad, *Volkskunde*, 101, 2000, p. 268, 285, 289, 298; IDEM, Jeruzalemvaarders […], p. 62-63.

72 E. FRANKIGNOULLE - P. BONENFANT, Notes pour servir à l'histoire de l'art en Brabant, *Annales de la société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 39, 1935, n° 261, p. 61.

in ere gehouden, om dan geleidelijk aan hun luister te verliezen[73], en bij de doorbraak van de Calvinistische republiek, voor jaren uit het Brussels stadsbeeld te verdwijnen.
De politieke omstandigheden waren ook niet van aard om aanleiding te geven tot veel feestvreugde. In vergelijking met de Blijde Intrede van de kroonprins Philips in 1549, zijn de Intreden van Don Juan van Oostenrijk (mei 1577), van Willem van Oranje (september 1577), en van Aartshertog Matthias (januari 1578) niet meer met dezelfde luister en overdadig feestvertoon verlopen. Wat het aandeel van de toenmalige stadsschilder in de verwezenlijking van het feestdecor bij die ontvangsten is geweest, blijft echter onbekend[74].
Bij gebrek aan afdoende gegevens valt het evenmin gemakkelijk de juiste plaats en de betekenis te bepalen die de Brusselse stadsschilders in de schilderkunst van hun tijd en omgeving hebben ingenomen. De van Conincxloo's worden beschouwd als minder belangrijke kunstenaars die werkten in de schaduw van de grootmeesters, zoals Barend van Orley of Michel van Coxcie[75]. Waren het werkelijk tweede rangskunstenaars, waarvan de ambities niet verder reikten dan de uitvoering van de opdrachten van de stad, die dikwijls meer weg hadden van routineklusjes dan van prestigueuze bestellingen.
Een en ander komt deze veronderstelling weerleggen. Van de van Conincxloo's is geweten dat zij in de schoot van het schildersambacht en in de broederschappen van de stad dikwijls verantwoordelijke posities hebben ingenomen, hun toegang hadden tot de belangrijkste opdrachtgevers in de stad, en een uitgebreid atelier met gezellen en medewerkers hebben geleid. De feestversieringen bij Blijde Inkomsten, waarvan de datum soms laattijdig aan de stadsmagistraat werd medegedeeld, moesten in een zeer beperkte tijd en met inzet van veel

---

73 Typische reacties van een (gelovig) stadsgenoot over de ieder jaar duidelijker wordende aftakeling van de stadsomgangen in: Dagboek van Jan de Pottre, uitgegeven door Baron de St. GENOIS, Gent, 1861, pp. 34, 37, 43, 63.

74 Het is wel typisch voor de tijdsomstandigheden dat Jan de Bloeyere, zonder veel principiële bezwaren, in opdracht van het Calvinistisch stadsbestuur, in 1581 schilderwerk heeft uitgevoerd in de gereformeerde school van het gewezen klooster van de Fraters van Nazareth en in de geconfisqueerde kloostergebouwen van de Onze-Lieve-Vrouwbroeders te Brussel (A. R., R. K., 50. 735, f° 54), om na de reconciliatie van de stad, in maart 1585, zonder problemen zijn activiteit van kerkenschilder van Sint-Goedele te hernemen.

75 J. MAQUET - TOMBU, Bernard van Orley et son entourage, in: Bernard van Orley, Brussel, Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1943, p. 148-163.

medewerkers uitgevoerd worden. De Brusselse magistraat was zich daar in 1503, bij de inkomst van Filips de Schone, wel van bewust en had er een speciaal drinkgeld voor over om de gezellen van de stadsschilder aan te moedigen[76]. Die kunstenaar moest dus, nog afgezien van de artistieke kwaliteit van zijn gepresteerde werk, in staat zijn geweest, dergelijke dringende en veel arbeid vergende opdrachten, snel uit te voeren en zijn opdrachtgevers daarbij voldoening te geven.
De vroede heren van de stad moeten bovendien geweten hebben hoe zwaar hun stadsschilders werkelijk wogen. Zij zullen hun wel niet de exclusiviteit van de stedelijke opdrachten toegekend hebben, en het is gekend dat zij bij bijzondere gelegenheden, ook een beroep hebben gedaan op Brusselse schilders met meer vermaardheid, zoals de reeds vernoemde Meester Lucas Van Nevele of meester Michiel van Cocxie[77].
Anderzijds was het de stadsschilder - en de andere stadsofficieren - niet verboden bestellingen te aanvaarden van andere openbare of private opdrachtgevers[78]. Dat de stadsschilder ook en terzelfdertijd kerkenschilder van Sint-Goedele kon zijn, hangt wel samen met het feit dat afgevaardigden van het stadsbestuur, meestal met de rang van schepen, wereldlijke kerkmeesters van de collegiale waren.
Het bestaan van die verschillende opdrachtgevers wijst er ook op dat de magistraat zich niet zou tevreden gesteld hebben met kladschilders. Hier kan volstaan worden met één bewijs voor de veronderstelling dat de stadsofficieren gerecruteerd werden onder de ervaren en bekwame vaklui van de stad. Wanneer de landvoogdes, Maria van Hongarije, haar kastelen te Binche en te Mariemont laat bouwen, roept zij de hulp in van

---

76 A. R., R. K., 30. 949, f° 181.

77 A. HENNE - A. WAUTERS, Histoire de la ville de Bruxelles […], deel II, p. 52; E. ROOBAERT, Het Oordeel van Salomo: archivalische toelichtingen bij het leven en werk van Michiel van Cocxie (1499-1592) te Brussel, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen,* 109, 2005, p. 155-161.

78 D. DE VOS (Rogier vander Weyden […], p. 55) stelt dat een soortgelijk verbod in de 15e eeuw zou bestaan hebben. De 16de-eeuwse Brusselse stadsofficieren moesten bij hun aanwerving onder ede verklaren, de stad goed en trouw te dienen, en niet in dienst te treden van andere heren of steden. Die regel werd in de practijk niet altijd even streng toegepast, en blijkt helemaal niet van toepassing te zijn geweest op te Brussel gevestigde opdrachtgevers, private personen, vertegenwoordigers van het centrale bestuur (de rentmeester in het kwartier Brussel b.v.) of nog kerkelijke en caritatieve instellingen. Peter van Wyenhoven, meester-werkman van de metselwerken in het hertogdom Brabant staat tevens bekend als gezworen landmeter in dienst van de stad Brussel.

verschillende Brusselse kunstenaars en kunstambachtlieden, die precies in stadsdienst werkten. De stedelijke fonteinmeester Jacob Nagels, ook uitvinder in zijn verloren momenten, heeft voor vele duizenden rijnsgulden een ingenieus (maar niet altijd feilloos fonctionnerend) spel van fonteinen in de parken rond die kastelen aangelegd. Meester Lieven van Loovelde, die op 29 mei 1529 zijn eed aflegde als stadsglazenmaker van Brussel[79] heeft tussen 1548 en 1550 grote partijen glasramen gezet in de private vertrekken van de landvoogdes, en in de praalzalen van het paleis te Binche[80]. Meester Lieven van Loovelde behoorde, met meester Claes (I) Rombouts en meester Claes van Conincxloo tot de toonaangevende glasschilders in de eerste helft van de 16de eeuw te Brussel.

Panorama van Brussel (detail), Gravure, Jan Uyttersprot, Brussel, 1574
K.B.B., Prentenkabinet S II 40.691, (Copyright K.B.B.)

79 S. A. B., 3.054, f° 33.

80 R. HEDICKE, Jacques Dubroeucq von Mons, Ein Niederländischer Meister aus der Frühzeit des Italienischen Einflusses, Straatsburg, 1904, p 262-264 (waar de naam van de Brusselse glasschilder als Lieven de Lonette wordt gelezen). De Brusselse steenhouwers en beeldensnijders Meester Peter van Wyenhove, meester werkman van de metselwerken in het hertogdom Brabant, zijn opvolger Jan vanden Gheere, en meester metser Jan vanden Bossche werden voor advies en opmetingen naar Binche ontboden.

4.2 Het schildersambacht

Het aandeel en de deelneming van het schildersambacht in het verloop en de uitvoering van de stedelijke feestelijkheden zijn in vergelijking met de rol van de stadsschilder, minder belangrijk geweest. De magistraat roept de hulp in van het ambacht wanneer de stadsschilder moet betaald worden voor zijn werk geleverd in het kader van de Blijde Inkomsten. Het zijn de gezworenen en de ouderen van het schildersambacht, dus mensen met ervaring, die het gedane werk van hun collega komen "visiteren" en schatten. Zij stellen dan een globale vergoeding voor, waarin zowel een billijk ereloon, als vergoedingen voor gebruikte grondstoffen, arbeid en lonen van de medewerkers van de stadsschilder begrepen liggen[81]. Het was een algemeen aanvaarde practijk dat de openbare opdrachtgever, bij de oplevering van een werk van een kunstenaar, zich liet bijstaan door afgevaardigden van het ambacht om de, al dan niet bij de aanbesteding overeengekomen vergoeding, definitief vast te leggen. Dank zij die praktijk kunnen de namen van enkele dekens, gezworenen of ouderen van het schildersambacht achterhaald worden, die de eerder schaarse gegevens over het Brussels schildersambacht in de 16e eeuw komen aanvullen.
Het schildersambacht was ook nog op een andere wijze, maar dan op dezelfde voet als de rest van de stedelijke ambachten, betrokken bij openbare feestelijkheden. Bij een Blijde Inkomst werden alle magistraatsleden, en ambtenaren en dienstpersoneel van de stad, alle gilden en ambachten opgeroepen om mee te defileren in de plechtige begroeting van de vorst en zijn begeleiding naar het paleis op de Coudenberg. Een Blijde Intrede groeide uit tot een groot volksfeest. Om de deelneming van alle lagen van de stedelijke bevolking aan het feestgebeuren te bevorderen, loofde de stadsmagistraat meerdere prijzen van verschillende waarde uit. Die beloningen gingen dan naar een of andere deelnemer: een ambacht, een gilde, een vertegenwoordiger van een natie of een honderdman van een stadswijk, of een rederijker, allen personen of instellingen die zich zeer verdienstelijk bij het vieren hadden betoond. Ook bijzondere activiteiten, de opvoering van een gelegenheidstoneelstuk of een esbattement, het gezamelijk vieren op het ambachtshuis en de feestelijke verlichting bij middel van feestvuren, toortsen of pektonnen vóór de ambachtskamer, konden aanspraak maken op een prijs.

81 A. R., R. K., 30. 942, f° 115.

De verdeling van die prijzen wordt nauwgezet opgetekend in de stadsrekeningen. Zij laat toe de frequentie en het succes te meten waarmede de stedelijke ambachten aan het feestgebeuren hebben deelgenomen. In Bijlage VI worden een reeks feestelijkheden vermeld die te Brussel op touw gezet werden naar aanleiding van dynastieke, politieke of militaire gebeurtenissen. Het is in het bestek van deze studie uiteraard niet mogelijk de volledige lijst van die feesten te geven, zoals die op basis van de stadsrekeningen, het resolutieboek van de stadsmagistraat, de beslissingen van de rentmeesters van de stad, en van andere gedrukte bronnen, zou kunnen opgesteld worden. Hier zal alleen ingegaan worden op die openbare feesten waarbij uitdrukkelijk blijkt dat het schildersambacht, als beroepsgroepering, zich niet onbetuigd heeft gelaten bij het feestgebeuren.

Aanleidingen om te feesten waren er te Brussel in de eerste helft van de 16e eeuw meer dan genoeg. In sommige jaren volgden meerdere grote feesten ter ere van de vorst of van vorstelijke bezoekers, of naar aanleiding van door de stad ingerichte bijeenkomsten van schuttersgilden of van rederijkerskamers, elkaar zonder veel onderbreking op. Die hoge frequentie in de deelneming aan allerlei openbare feesten, processies en Blijde Inkomsten vergde niet onbelangrijke inspanningen, tijd en geld van de ambachten en hun leden. Minder kapitaalkrachtige ambachten hebben die uitgaven wellicht minder gemakkelijk kunnen verantwoorden, en hun gezworenen hadden meer dan eens af te rekenen met oprispingen en onwil bij de gezellen.

Wat de deelneming van het schildersambacht zelf betreft valt wel op dat het niet systematisch aan alle feesten heeft deelgenomen, of in de prijzen is gevallen. De kosten die aan de deelneming verbonden waren kunnen een eerste verklaring zijn voor de afwezigheid van de schilders. De afgevaardigden van de magistraat die met de organisatie van de feestelijkheden belast waren, zullen van hun kant ongetwijfeld ook een zekere afwisseling bij de prijsuitdeling in ere hebben gehouden teneinde beschuldigingen van vooroordeel en van bevoordeling te vermijden.

Toch is al met al het palmares van het schildersambacht vrij behoorlijk zoals uit de in bijlage VI opgesomde voorbeelden moge blijken. Het ambacht heeft met een behoorlijke regelmaat deelgenomen aan het "ambachtsvieren", het feestvertoon van de ambachten op de grote markt en in en vóór hun ambachtshuis, tijdens de avonduren en soms gedurende meerdere opeenvolgende avonden. Het stadsbestuur beloonde die deelneming met speciale, in waarde dalende prijzen onder

de vorm van hamels en rijnwijn, en ook wel eens onder de vorm van een geldbedrag, dat de gezworenen met de gezellen naar eigen goedvinden konden verteren. Het schildersambacht wordt bij die prijsverdelingen vermeld in een afwisselend gezelschap van andere ambachten, gilden, rederijkerskamers en stadswijken, met wie het wellicht heeft samengewerkt bij de organisatie van een specifiek onderdeel van het feestprogramma.

Andere prijzen waren voorzien voor de ambachten die als leden van de naties, en in dat groepsverband, medegewerkt hebben bij het uitbeelden van allegorische figuren of personnages op de schouwtonelen en triomfbogen. Bij het bezoek van Filips de Schone aan Brussel, op 18 november 1503, na zijn terugkeer van zijn eerste reis naar Spanje, had de stad een zeer uitvoerig feestprogramma voorzien waarvoor meerdere categorieën van prijzen werden uitgeschreven. Er waren prijzen voor het feestvieren in de wijken, voor het vieren van de ambachten op de markt en in hun ambachtshuizen, en uiteindelijk drie grote prijzen voor de "schoonste personagieën". De Sint-Goriksnatie (waartoe de borduurwerkers behoorden) en de Sint-Gillesnatie gingen lopen met de eerste prijs. De natie van Onze-Lieve-Vrouw (waarbij de goudsmeden waren aangesloten) en die van Sint-Jan (die de schilders en zadelmakers vertegenwoordigde) verdeelden de tweede prijs. Derde-prijswinnaars waren de naties van Sint-Laureins (met de legwerkers als een van de aangesloten ambachten) en van Sint-Claes (de steenhouwers)[82]. Dezelfde naties, maar dan in een andere volgorde, doch voor éénzelfde reden: de voorstelling van levende figuren, verschijnen terug op het toneel in mei 1504[83].

Er was één programmapunt bij een Blijde Inkomst waaraan de Brusselse stadsmagistraat een bijzondere aandacht verleende, en dat was de samenstelling en de luister van de plechtige stoet die de vorst of de koninklijke bezoeker aan de stadspoorten zou gaan begroeten en hem begeleiden naar het paleis. De stad vaardigde een bijzondere ordonnantie uit waarin de ambachten en gilden dringend werden aangemaand present te zijn, op het aangeduide uur en verzamelpunt, en voorzien met het van stadswege opgelegde aantal toortsen, om tijdig en in goede orde te kunnen defileren in de stoet. De grote zorg van de magistraat was daarbij "dat d' eere van deser stadt daerinne bewaert zy"[84].

---

82 A. R., R. K., 30. 949, f° 179 v°.

83 IBID., f° 182.

84 S. A. B., XVII, f° 33 v°.

Het aantal defilerende ambachtstoortsen is een getrouwe weerspiegeling van de ware plaats die ieder ambacht innam in het stedelijk politiek en economisch leven. Een Brussels chroniqueur en tijdgenoot heeft het aantal toortsen genoteerd waarmede de ambachten present waren bij de met veel praal omringde ontvangst, in 1544 te Brussel, van Eleonora, koningin van Frankrijk en zuster van keizer Karel. Hij vermeldt 40 vrijmeesters-vleeshouwers, 16 vrijmeesters-edelsmeden, 50 vrijmeesters van het meerseniersambacht, 36 van het legwerkersambacht, 9 vrijmeesters-schilders, 12 van het zadelmakersambacht, 8 borduurders-vrijmeesters, 16 steenhouwers-vrijmeesters en 20 van het harnasmakersmakersambacht[85].
Het aantal toortsen waarmede de oude en nieuwe gezworenen van het schildersambacht in die plechtige optochten moesten defileren, blijkt in de loop van de jaren weinig veranderingen te hebben ondergaan. Het ambacht van de schilders is ongetwijfeld niet het belangrijkste lid geweest van de Sint-Jansnatie, waarin zijn aandeel in het aantal te leveren toortsen, ongeveer dezelfde evolutie volgt als dit van de zadelmakers, waarmede het van oudsher verbonden is geweest. Daarentegen blijkt de betekenis onder ekonomisch en politiek opzicht van de goudsmeden en vooral van de legwerkers, overduidelijk uit het aantal toortsen dat zij ten laste van hun ambacht moeten opbrengen. Een belangrijke inspanning moest zich ook het ambacht van de steenhouwers getroosten, dat dank zij de toegenomen bouwbedrijvigheid in de stad, op een groter ledenaantal en meer geldmiddelen kon terugvallen.

BESLUIT

Uit wat voorafgaat blijkt al dat de stadsmagistraat en het schildersambacht voor zekere aspecten van het publieke leven meermalen met elkaar in contact moesten komen en overleg plegen. Uiteraard geven de hier vermelde contacten slechts een onvolledig beeld van al de sectoren en terreinen waarin het stadsbestuur zijn stimulerende invloed kon doen gelden op het kunstgebeuren en op de kunstproductie. Het zal opgevallen zijn dat in deze studie angstvallig vermeden werd het eigenlijke mecenaat van de stadsmagistraat aan te snijden. Een systematische studie van de kunstbevordering door de stad zou, om te beginnen, een onderscheid dienen te maken

85 A. HENNE - A. WAUTERS, Histoire de la ville […], deel I, p. 299-300.

tussen de aanmoediging van kunst en kunstenaars die leden van de magistraat, ten persoonlijken titel, hebben verleend, en de kunstbevorderende maatregelen die de magistraat, in collegiaal verband, heeft genomen.

Van enkele leden van de 16de-eeuwse magistraat staat bekend dat zij actief betrokken waren bij het letterkundig leven van de stad, prinsen of beschermheren waren van de Brusselse rederijkerskamers. Een zeldzame keer staat een ander magistraatslid bekend als een milde schenker, van een glasraam bijvoorbeeld, aan een Brusselse kerk[86]. Een diepergaande studie van het mecenaat van de leden van het stadsbestuur[87] zou moeten kunnen vertrekken van uitgewerkte biografische notities van de Brusselse notabelen, die behalve enkele uitzonderingen, namen zonder veel contour en inhoud zijn gebleven.

De uitoefening van zijn bestuurlijke en gerechtelijke bevoegdheden bracht er de magistraat toe maatregelen te treffen, die een reeële impact hebben gehad op de activiteiten van de kunstambachten en de productie van kunstwerken. De magistraat is ook bij meer dan één gelegenheid opgetreden als opdrachtgever van kunstenaars en kunstambachtslieden. Naast de stadsschilder hebben andere Brusselse schilders, zoals de reeds vermelde meester Lucas van Nevele en meester Michiel van Coxcie[88], eveneens werk mogen uitvoeren in het stadhuis.

De ondersteuning door de stadsmagistraat van in de stad gevestigde schilders kon gebeuren zowel onder de vorm van occasionele toelagen, van een bestelling van een kunstwerk, als van tegemoetkomingen op een meer permanente basis.

In de onoverzichtelijk geworden literatuur over Pieter Bruegel de Oude wordt de principiële beslissing van de stadsmagistraat van 18 januari 1569[89], met betrekking tot de schilder, niet altijd vermeld noch in zijn

---

86 Y. VANDEN BEMDEN, Textes d'archives relatives aux vitraux de la collégiale des Saints-Pierre-et-Guido à Anderlecht, *Cahiers Bruxellois*, 14, 1969, p. 26.

87 Als voorbeelden: B. TIMMERMANS, Een elite als actor op de kunstscene. Patronen van het mecenaat in het zeventiende-eeuwse Antwerpen, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 83, 2000, p. 3-34; R. BAETENS, Le rôle d'Anvers dans la transmission de valeurs culturelles au temps de son apogée in: La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âge et aux temps modernes, *Actes 7e Colloque international, Spa, 16-19. 04. 1994*, Brussel, 1996, p. 37-72.

88 E. ROOBAERT, Het Oordeel van Salomo […] p. 153-204.

89 A. WAUTERS, La famille Brueghel, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 1, 1888, p. 11, noot 3.

juiste context geplaatst[90]. De magistraat wou blijkbaar voorkomen dat de oude meester, ontstemd omwille van de inkwartiering van Spaanse soldaten in zijn huis, met zijn familie en atelier, het voorbeeld van andere Brusselse kunstenaars zou volgen die reeds vroeger, de stad hadden verlaten om zich elders te gaan vestigen. Om de bejaarde kunstenaar een ruggensteuntje te geven en hem er toe te bewegen zijn "nering ende exercitie"[91] van schilder in de stad te blijven uitoefenen, was de magistraat wel bereid een vrijstelling van inkwartiering van Spaanse soldaten te overwegen.

Het raadsbesluit is echter duidelijk: die vrijstelling zal toegekend worden - "zo verre doenlyck zij". Het was namelijk een gunst die dezelfde magistraat, onder sterke druk van (de hovelingen van) de onwrikbare Alva, zelden kon of wou overwegen[92]. Hoe zwaar die inkwartiering woog op de Brusselse burgers, en hoe moeilijk het was er aan te ontsnappen, dat leert onder meer het reeds geciteerde dagboek van de Brusselse burger

---

90 Er zijn slechts een zeer beperkt aantal archiefteksten in verband met Pieter Breugel bekend. Toch vinden sommige biografen van de meester (hier vermeld zonder enige aanspraak op volledigheid: F. GROSSMAN, Pierre Bruegel l'ancien in: *Bruegel. Une dynastie de peintres,* Brussel, 18. 09 - 18. 11. 1980; R. H. MARIJNISSEN, Bruegel. Tout l'œuvre peint et dessiné, Antwerpen, Parijs, 1988; Ph. en Fr. ROBERTS - JONES, Pierre Bruegel l' ancien, Parijs, 1997) het niet noodzakelijk de raadsbeslissing van 1569 te vermelden. In de degelijke biografie van de schilder van de hand van J. MULLER (Pieter Bruegel, *Saurs Allgemeines Künstlerlexicon,* München-Leipzig, 14, 1996, p. 475) wordt de "ziekte" van Breugel vooropgesteld als reden voor de raadsbeslissing.

91 De Brabantse stadsbesturen waren zich wel bewust van de voordelen die de aanwezigheid van een groot kunstenaar binnen de stadsmuren inhield wat betreft de bevordering van de plaatselijke kunst en de kunsthandel. Ten bewijze de tussenkomst vanwege de Antwerpse magistraat in de huishuur van de patroonschilder Pieter Coecke van Aelst (F. J. VAN DEN BRANDEN, Geschiedenis van de Antwerpsche schildersschool, Antwerpen, 1883, p. 154), de jaarlijkse toelage van de Brusselse magistraat aan Michiel van Coxcie en Peter de Kempeneere (E. DUVERGER, De Brusselse stadspatroonschilder voor de tapijtkunst Michiel van Cocxyen (ca 1497-1592), *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Schone Kunsten van België,* 96, 1962, p. 161-162) en de welwillendheid van de Mechelse stadsmagistraat ten overstaan van Coxcie (E. NEEFFS, Histoire de la peinture et de la sculpture à Malines, I, Gent, 1876, p. 155; E. VAN AUTENBOER, De familie Coxcie, *Handelingen van de koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Schone Kunsten van Mechelen,* 96, 1992, p. 12).

92 Volgens de instructies van de hertog van Alva dd. 23 augustus 1567 konden alleen de leden van de magistraat vrijgesteld worden van het logeren van Spaanse soldaten in de stad (S. A. B., 1.230, f° 40).

Jan de Pottre[93]. Alva moet zelf geweten hebben dat zijn soldaten lastposten konden zijn, aangezien hij de Mechelse magistraat heeft bevolen Michiel van Coxcie van inkwartiering te ontslaan[94].
Bovendien hadden de Brusselse amman en de stadsmagistraat ook al genoeg kopzorgen met de, soms gewelddadige, wrijvingen tussen Brusselse burgers en Spanjaarden, die vele jaren vóór Breugel zijn intrek is komen nemen te Brussel, met een vrij grote regelmaat vermeld worden[95]. Er is dus meer kans dat de rentmeesters, in uitvoering van het raadsbesluit, de oude Bruegel een "gratuiteyt", een gelegenheidstoelage, hebben toegekend dan dat hij van inkwartiering zal ontslagen zijn geworden.
Is van die "gratuiteyt" een door de overlevering verbasterde echo te vinden bij Karel van Mander? De auteur van het Schilder-boek vermeldt dat de stadsmagistraat Bruegel zou belast hebben enkele"stukken" te maken over de nieuwe vaart naar Willebroek, een opdracht die de schilder omwille van zijn overlijden niet heeft kunnen uitvoeren[96].
Het nieuwe kanaal, een oude en lang gekoesterde droom van het Brussels stadsbestuur werd met veel luister en openbaar feestvertoon in 1561 ingehuldigd. De weerslag van die feestelijkheden is nog terug te vinden in enkele rederijkersgedichten en een grafisch werk, die door de stadsmagistraat zo niet geïnspireerd, dan toch gehonoreerd werden. Zouden de rentmeesters van de stad, in 1569, toch wel enkele jaren na de inhuldiging, de gelegenheid aangegrepen hebben om de in het vooruitzichtgestelde beloning, te verbinden aan de opdracht, de nieuwe vaart in beeld te brengen? In die veronderstelling zou inderdaad aan de oude Bruegel, of hij nu in september of in december 1569 overleed, niet veel tijd zijn

93 Dagboek van Jan de Pottre […], p. 34. De aanwezigheid van de Spaanse troepen werkte in 1560 al erg op de heupen van (de latere Kardinaal) Granvelle. Ononderbroken dringt hij er bij Filips II op aan die troepen terug te trekken, teneinde te vermijden dat de grote ontstemming onder de bevolking zou omslaan in een algemene opstand (CH. WEISS, Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle, Parijs, deel VI, 1846, p. 24, 88, 166, 195, 205). De betrekkingen tussen de bevolking en de Spaanse troepen waren er ten tijde van Breugel zeker niet beter op geworden.

94 E. NEEFFS, Histoire de la peinture …[…], p. 151.

95 De gedragingen van de Spaanse soldaten tegenover de burgerbevolking heeft bij voorbeeld heel wat negatieve echos nagelaten in de rederijkersliteratuur van die tijd.

96 H. MIEDEMA, Edit., Karel van Mander: the lives of the illustrious Netherlandish and German Painters, from te First edition of the Schilderboeck (1603-1604), Doornspijk, deel I, 1994, p. 233-234; deel III, 1996, p. 265.

gelaten om die opdracht - zo hij er aan begonnen was - tot een goed einde te brengen.
Die mededeling van Van Mander wordt door de meeste Bruegel-biografen zonder veel voorbehoud aanvaard. Biedt zij echter voldoende grond voor de veronderstelling dat de oude Bruegel te Brussel hoog in aanzien stond bij de stadsmagistraat?[97] Daarbij wordt wel enigszins uit het oog verloren dat de mededeling die van Mander, meerdere decennia na de feiten, opgevangen heeft, zeer sterk door de overlevering kan vertekend zijn geworden. Bovendien zijn de Brusselse schilders niet precies zijn sterkste kant[98]. Er zijn wel geen andere aanduidingen voorhanden die er op wijzen dat Bruegel nog andere opdrachten voor openbare besturen zou hebben uitgevoerd; het tegendeel zou wel zijn sporen hebben nagelaten hebben in zijn werk.
Ook voor de Brusselse stadsmagistraat gold de regel: voor wat hoort wat. Zo had hij bijzondere attenties voor geleerden en auteurs die met een of ander werk, de stad eer en aanzien hadden gegeven. Zo wist hij ook het gebaar van de schilder Jan Uyttersprot op prijs te stellen die, in oktober 1574, zijn nieuw plan van de stad Brussel[99] aan de magistraat had opgedragen, en een reeks netjes ingelijste en mooi verluchte copieën ervan, aan de stad had geschonken (afbeelding 4, Bijlage V).
Er is weinig tijd verloren gegaan tussen de publicatie van het stadspanorama en de beslissing van de magistraat. De schilder had immers eerst op 6 oktober 1574 van de Raad van Brabant het consent en octrooi bekomen om "de figure ende situatie der stadt van Brussel" uit te geven[100]. Er is

97 F. GROSSMAN, Pierre Bruegel l'ancien […], p. 33.

98 H. MIEDEMA, Karel van Mander[…], deel II, p. 276, 331.

99 Er moeten vóór 1574 reeds in druk gegeven stadszichten en kaarten van Brussel in omloop zijn geweest. In maart 1555 betaalt de Rekenkamer te Brussel 6 lb voor een gedrukte kaart van de stad Brussel (A. R., R. K., Kwijtschriften 1.715)

100 A. PINCHART, Octrois divers accordés aux Pays-Bas pour publication de cartes et plans pendant le XVIe siècle, *Archives des Arts, Sciences et Lettres*, deel II, Gent, 1860 [1994], p. 73; L. LEBEER, Uyttersprot, Jan, *Biographie Nationale de Belgique*, 25,1930-1932, kol.1036; L.VAN DEN BRANDEN, Drukoctrooien toegekend door de Raad van Brabant, *De Gulden Passer*, 68, 1990, p. 59. Een afbeelding van het stadspanorama bij A. HENNE - A. WAUTERS, Histoire de la ville de Bruxelles […] deel I, p. 392-393. Het wordt vermeld bij A. J. J. DELEN, Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas. IIe partie: Le XVIe siècle, Parijs, 1935, p. 93, en uitvoerig besproken bij L. DANCKAERT, Brussel. Vijf eeuwen cartographie, Tielt, 1989, pp. 17, 24-25; V. VAN DE KERCKHOF, Beeldvorming van Brussel op gegraveerde kaarten en profielen, 16e-18e eeuw, in: Met passer en penseel […], p. 157 en n° 126 van de catalogus, p. 236.

weinig geweten over wat hij voor de rest als schilder op zijn actief heeft gebracht. In 1590 maakte hij, in opdracht van een Brusselse caritatieve stichting, een patroon voor een "memorietafel" waarop de reeds vermelde stadsschilder, Jan de Bloeyere, teksten en opschriften schilderde. Nog in 1602 sneed hij, in opdracht van de meesteres van de Sinte-Alenakapel te Vorst een vorm (voor het gieten van legpenningen) in blauwe steen.

Naast die eenmalige tegemoetkomingen kon de magistraat ook toelagen of loontoeslagen onder een meer permanente vorm verlenen aan kunstenaars. De stadsschilder blijkt een jaarloon te hebben ontvangen, en zal wel voor bijzondere prestaties een aanvullende vergoeding hebben gekregen. Op 27 mei 1563 besliste het college aan meester Peter de Kempeneere een jaarlijkse toelage van 50 rijnsgulden toe te kennen als beloning voor zijn arbeid in het maken van patronen voor de tapissiers van Brussel. De schilder zal hetzelfde loon genieten als zijn voorganger, Meester Michiel van Coxcie[101], die met een zelfde opdracht was belast geweest[102].

Die tegemoetkoming kan ingeschreven worden in het kader van de stedelijke nijverheidsbevordering en de bezorgdheid om het behoud van de technische en artistieke kwaliteiten van het ter plaatse geproduceerde en tot in het buitenland hoog gewaardeerde legwerk. Precies om die beweegredenen reageerde de magistraat ook fel op de concurrentie aan de Brusselse productie van wandtapijten vanwege andere Brabantse steden, zoals Mechelen en Antwerpen, die een eigen productie wilden aanzwengelen. Met geldelijke en andere tegemoetkomingen slaagden die steden er meer dan eens in Brusselse legwerkers te verlokken tot een verhuis met atelier, familie en gezellen naar betere oorden.

Uiteindelijk moet ook de public relations-politiek van de Brusselse magistraat een bron van inkomsten zijn geweest voor de plaatselijke kunstenaars. Aantredende vorsten of koninklijke bezoekers (bezoeksters) werden onveranderlijk met een duur stuk edelsmeedwerk uit de ateliers

---

101 Uit het reeds vermelde verslag van de twee commissarissen van de Rekenkamer blijkt dat die jaarlijkse toelage nog in 1555 aan Michiel van Cocxie werd betaald ("… Meester Michiel van Coxhem [sic] scilder jairlycks voer een gratuyteit…L rinsgulden", A. R., R. K., Kwijtschriften, 6.891).

102 A. WAUTERS, Les tapisseries bruxelloises, Brussel, 1878 [1973], p. 129, noot 1; IDEM, Quelques mots sur le bruxellois Pierre de Kempeneer, connu sous le nom de Pedro Campana, *Bulletins de l'Académie Royale de Belgique*, 2e reeks, 24, 1867, pp. 556-557; G. DELMARCEL, Peter de Kempeneer (Campana) as a Designer of Tapestries cartoons, *Artes Textiles*, 10, 1981, p. 155.

van Brusselse goudsmeden bedacht. De relatiegeschenken waarmede de stad meer begrip trachtte af te kopen bij landvoogden of centrale besturen, moeten een niet onbebelangrijke uitgavenpost zijn geweest op de stedelijke begroting. In de (meestal vruchteloos gebleven) pogingen om de niet aflatende eisen van Spaanse hof- en kwartiermeesters en hofdignitarisssen ietwat te milderen, moesten terug fraaie zilveren en vergulde bekers, een of meerdere stukken tapijtwerk, aangekocht worden bij kunstenaars in de stad. Die politiek van aankoop van kunstwerken is een ander aspect dat bij een systematische studie van het mecenaat van de Brusselse stadsmagistraat aan een nader onderzoek zouden moeten onderworpen worden.

BIJLAGE I.

1553, 30 juni. - DE STADSMAGISTRAAT BESLIST 200 KAROLUSGULDEN TOE TE KENNEN AAN HET SCHILDERSAMBACHT ALS HULP BIJ DE BOUW VAN EEN NIEUWE VOORGEVEL VAN HET AMBACHTSHUIS.

Ultimo juny Anno [1500] LIII soe hebben de heeren borgemeesteren scepenen ende rentmeesteren ende raet derstadt van bruessele gegundt den ambachte vanden schilders binnen bruessele tot erectie ende chirate vanden huyze dwelck zy in meyningen zyn te edifieren ende van nyeuws op te maken opte neermerct deser stadt achtervolgende den patroon daer aff gemaect, de somme van twee hondert karolusgulden tstuck te XX stuver gereekent, te betalen byden rentmeesters deser stadt deen helft zoe wanneer tselve huys zal begonst zyn te maken ende dander helft als tselve volmaict zal wesen. Actum present Locquenghen borgemeester, Keystergaten, Aa, Noot, Lathem, Hert, Brecht, Beeckman onderborgemeester, Bregilles, Pipenpoy, Rampaert, rentmeesters, Lemmens, Geerems, Offhuys, Winckele, Pape, Mennens.
S. A. B., 1.724, Resolutieboeck, f° 11 v°.

BIJLAGE II

1556, 12 augustus. -ANTHONIS MOCHAERT WORDT DOOR DE REKENKAMER AANGESTELD ALS "MEESTER WERKMAN VAN DE METSELWERKEN VAN DE KONING IN HET HERTOGDOM BRABANT".

Copie.
Alzoe Anthonis Mochaert meester werckman van metsselrien alhier in dese cameren by requeste te kennen gegeven heeft gehadt hoe dat den dienst vanden meester werckmanscape van metsselrie vanden welcken ons heeren des conincx in brabant was vacerende byder doot ende aflivicheyt wylen meester hans vanden gheere, biddende ende versueckende alsoe vuyt dien hy inder artisterie experientie is hebbende, die selve zyn leefdaige lanck geexerceert, ende om die te wetene grooten swaren arbeyt ende costen gedaen, soe wel hier te lande als in diversche andere landen gelyck tselve blycken mach byden edifficien by hem binnen der stadt van bruessele gemaickt, te wetene aen het doxael binnen der kercken van sinte claes, het doxael in sinte katheryne

cappelle, *het schilderhuys staende opte merckt,* die fonteyne staende opte houtmerct, aen een groot huys staende opde walsche plaetse met noch aen andere schoene costelycke edifficien gestaen soe wel binnen als buyten der stadt van bruessele. Dat den president ende luden van deser cameren gelieven wilde hem totten dienste vanden selven meester werckmanscape van metsselryen desselfs ons heeren des Conincx inde plaetse vanden voirscreven wylen meesteren janne vanden gheere te committeren totter wedden dairtoe staende.
Ende nae dyen de voirscreven president ende luyden vanden voirscreven cameren opt versuecke des voirscreven suppliants tsamen gecommuniceert hebben gehadt, genoech te binnen zyn van zynre experientie ende nuwtheyt [vindingrijkheid,inventiviteit?] int stuck van metselrien, hebben denselven Anthonis Mochairt op huyden van weghen ons voirscreven heeren des conincx aengaende ende geaccepteert om den voirscreven dienst van meester werckman van metsselryen in Brabant voirscreven te exerceren ende bedienen tot alsulcken gaigien proffyten ende emolumenten van outs dairtoe staende ende gelyck den voirscreven wylen meester jan vanden gheere daer voere plach te geneyten ende te heffene.
Op last dat de voirscreven anthonis mochaert schuldich sal wesen wel ende scerpelyck tonderhouden dordonnantie ende instructie lestmael inder voirscreven cameren gemaickt opt besorch van allen zyne majesteyt wercken in brabant ende dat hy nyet en zal moghen vuytreisen om eenige wercken te visiteren ten laste van onsen heere den coninck sonder dair op te hebben ordinancie van deser camere by gescryfte inhoudende de plaetsen wair hem van noode sal wezen te vaceren ende de redene wairom; ende soe geringe [gauw] hy weder commen sal zyn, sal hy sculdich zyn ende wesen zyn rapport inder selver cameren over te geven in gescrifte geteeckent soe dat behoirt; ende van zyne vacatien tot dyen eynde gedaen te verwerven taxatie sonder die te verhouden [over te dragen] vanden eenen tyt totten anderen, opte verbuerte vanden selven vacatien.
Waer op en van wel ende getrouwelyck te dienen ende daer inne te quytene hy gehouden sal wesen inder selver cameren te doene den behoirlycken eedt.
Ordinerende midts desen den rentmeester van brabant int quartier van bruessele oft andere toecommende rentmeesteren dat hy den voirscreven anthonis mochaert vuytreycken ende jairlycks betale de gagien ende wedde dair toe staende ende behoirende.
Ende byden selven rentmeestere overbringende dese oft copie autentieke hier af voir dierste reyse, ende jairlycx quitantie,sal men hem deselve wedde lyden ende passeren int vuytgeven zynre rekeninge dair ende alsoe dat behoiren sal.
Gedaen inder voirscreven Cameren vanden Rekeningen te bruessel den twellfsten dach van augusto anno XVc zessenvijftich. Onder stondt getekent J.Boote. Ende opten rugge stont gescreven aldus: opten XIIden augusti anno XVc zessenvyftich heeft anthonis mochaert genoempt int witte van desen gedaen den behoirlycken eedt van meester werckman van metsselryen ons heeren des conincx in brabant dair af int witte van desen breeder es, in handen vanden president ende luden vander Cameren vanden Rekeningen in brabant my dairby zynde; ende onder stont getekent J Boote.
Gecollationneert tegens zyn originael ende daermede bevonden accorderende by my Stercx.
A. R., R. K., Kwijtschriften, 1.130, los stuk, papier.

BIJLAGE III.

1565, 4 mei. - HANS DE BLOEYERE WORDT AANGESTELD ALS STADSCHILDER

Memorie. Present Oss, Dieghem, Rampaert, Hellinck, Winge ende Bossche. Opten IIIIen dach van maio XVc LXV heft Hans de Bloeyere den eedt gedaen als stadtschilder deser stadt opten loon ende gaegien gelyck zyn voirsaet gehadt heeft; my daerby synde. P. Van Wayenberghe.
S. A. B., 3.054, los stuk, papier.

BIJLAGE IV.

1565, 8 november.- DE STADSMAGISTRAAT STELT GRAAN TER BESCHIKKING DAT HET SCHILDERSAMBACHT ONDER ZIJN LEDEN ZAL MOETEN VERDELEN.

Eodem die [8 november 1565] ac per eosdem [Tymple, Noot, Bregilles, Spijskens, Dongelberghe, Mennens, Brecht, Taye, Rampaert, Blare, Diertyns, Imbrechts, Reynbouts] opte requeste by die vanden scildersambachte aenden heeren gepresenteert en opt mondelinge versueck by hen den heeren gedaen, es geaccordeert dat tvoirscreven ambacht sal wordden overgelaten tcoren vander stadt totter sommen van VIc rinsgulden eens ten pryse gedaen lestmael es [is] oft sal wordden gecocht metten oncosten daerop beloopende. Behoudens dat tvoirscreven ambacht sal sculdich wesen den rentmeesters tselve coren te betalen vanden iersten gelde dwelck sy sullen ontfaen vanden grane by hen ingecocht ende daer aff derstadt die behoirlyck versekeringhe [te geven?] tot contentement van den selven. Ende dat tvoirscreven ambacht sal sculdich wesen onder eedt vanden gesworenen over te brengen het rechtveerdich catalogus van allen den gesellen ende huysgesinnen int voirscreven ambacht zynde ende daer aff dependerende ende dat sy selen sculdich wesen alle die vanden selven ambachte te dienen van coren tot den naistcommmenden oighst ende der stadtdaer aff ontlast te houden daer voere zy den rentmeesters oyck sullen sculdich wesen verbintenisse te te doene. Actum et ante.
S. A. B., 1. 724, f° 85 v°.

BIJLAGE V.

1574, 25 oktober.- JAN UYTTERSPROT HEEFT EEN NIEUW PLAN VAN BRUSSEL OPGEDRAGEN AAN DE STADSMAGISTRAAT

Jan vuytersprot ende printe vander stadt.
XXX octobris anno XVc LXXIII per Taye, vander Hert, Quarré, Spyskens, Beerthem, Gersmoirtere, Hullegaerden, Nyvele, Geubels et Daelhem ter presentien van Tserraerts ende in absentie vande andere borgemesters nochtans op huerlieden welbehagen; es geresolveert dat men Janne Vuyttersprot tot zyn oncosten by hem gedaen int maken vander nyeuwer printe van deser stadt int cleyn met rycke ende affgesette copien by hem de stadt gegundt ende geschoncken gestelt in lysten, sal geven ende bescincken vander

stadt wegen met XII rynsgulden ende … zesse rynsgulden makende tsamen XVIII rynsgulden mits hy tselve inde eere vander stadt heeft geinventeert ende gemaect. S.A.B., 1.724, f° 230.

BIJLAGE VI

OPENBARE DEELNEMING VAN HET SCHILDERSAMBACHT EN VAN ANDERE KUNSTAMBACHTEN IN DE FEESTELIJKHEDEN TE BRUSSEL

1486, 16.07	Inkomst Rooms Koning Maximiliaan	Hoogste prijs (vier hamels en 24 gelten wijn) aan het schilders-ambacht, met de vleeshouwers, meerslieden en mesmakers, voor het schoonste vieren op straat en in hun ambachtskamer; 2e prijs (3 hamels en 18 gelten wijn) o.m aan de goudsmeden, legwerkers en steenhouwers.	A.R., R.K., 30.942, f° 117
1486, 21.07	Inkomst Rooms Keizer Maximiliaan	3e prijs (4 gelten wijn) voor het ambachtsvieren aan de legwerkers en goudsmeden; de schilders, de steenhouwers, borduurwerkers en pannemakers zijn buiten de hoofdprijzen gevallen	IBID., f° 128
1498, 26.08	Viering bij de bekendmaking te Brussel van de vrede met Frankrijk	De ambachten van de steen-houwers, schilders en goudsme-den krijgen elk 4 gelten als troostprijs voor hun deelneming aan het ambachtsvieren	IDEM, 30.944, f° 36
1498	Plechtigheden bij de doop van Eleonora van Oostenrijk	Prijzen voor de legwerkers (2 hamels en 12 gelten), de schilders, steenhouwers en goudsmeden (elk 1 hamel en 6 gelten)	IBID., f° 38 v°
1500,02.07	Vieringen en “chieraten” naar aanleiding van de geboorte van hertog Karel te Gent	Legwerkers (en barbiers elk) 1 hamel en 4 gelten; de steenhouwers en timmerlieden 6 gelten; geen prijs voor de schilders	IDEM, 30.945, f° 48 v°
1500, mei	Inkomst van Aartshertog Filips en Isabella van Castilië	Legwerkers, goudsmeden en de borduurwerkers elk 6 gelten; steenhouwers 4 gelten, en de schilders terug buiten de prijzen (omwille van niet-deelneming aan het ambachtsvieren?)	IBID, f° 49 v° -50
1500, 13.06	Bezoek van de regentes Margaretha van Oostenrijk, hertog Karel en prinses Eleonora	Goudsmeden, legwerkers (en huidevetters) elk 6 gelten; de steenhouwers (en smeden) 4 gelten. Opnieuw geen prijs voor de schilders	IBID, f° 50 v°

1501, 16-18. juli	Plechtigheden en feesten bij de doop van Isabella van Oostenrijk te Brussel	Een van de hoofdprijzen aan de steenhouwers, timmerlieden en legwerkers, elk 1 hamel en 4 gelten; de schilders (en de droogscheerders) elk 6 gelten; de goudsmeden (met de kousmakers en de plekkers) elk 4 gelten wijn	IDEM, 30.947, f° 39 v°
1501,16.08	Publicatie te Brussel van het huwelijk tussen hertog Karel van Luxemburg en Claude, dochter van de koning van Frankrijk	Ambacht van de brouwers, legwerkers, steenhouwers, schilders en kleermakers elk een hoofdprijs van 1 hamel en 4 gelten; de goudsmeden (en een ganse reeks ambachten) 4 gelten wijn	IBID, f° 40 v°
1501, december	Bekendmaking te Brussel van de vriendelijke ontvangst door de koning van Frankrijk aangeboden aan Filips de Schone en zijn echtgenote	Legwerkers (met meerslieden e.a.) 5 gelten; steenhouwers (met de schrijnmakers e.a.) 4 gelten; schilders, goudsmeden (en riemmakers) 3 gelten	IBID., f° 41 v°
1503, 23-25 maart	Vieren en “cieraten” bij de publicatie te Brussel van de geboorte in Spanje van Don Fernando	De schilders krijgen het grootste aantal (6) gelten rijnwijn; 5 gelten voor de steenhouwers; 3 gelten voor de legwerkers, timmerlieden en schrijnmakers	IDEM, 30.948, f° 54
1503, 18.11	Vieren op de Markt naar aanleiding van de blijde terugkeer van Koning Filips uit Spanje	Derde prijs (2 hamels 8 gelten) o.m.voor de steenhouwers); de schilders, legwerkers en schrijnmakers elk 1 hamel en 4 gelten; de goudsmeden (naast twee rederijkerskamers) 4 gelten rijnwijn	IDEM, 30.949, f° 179 v°
1504, 31.05	Bezoek van de landvoogdes en van de prinses van Spanje	De schilders, de Sint-Jorisschuttersgilde en de wijk van de Melkmarkt worden beloond met de tweede prijs (3 hamels en 12 gelten); de goudsmeden, steenhouwers hebben de vierde prijs (1 hamel 4 gelten); de schrijnmakers en de legwerkers moeten zich tevreden stellen met 6 gelten	IBID., f° 182
1505, 09.07	Bekendmaking te Brussel van de inname van de stad Arnhem door Filips de Schone	5e prijs (4 gelten) voor de steenhouwers en goudsmeden; 3 gelten voor de schilders, timmerlieden en legwerkers	IDEM, 30.951, f° 115 v°
1505, 15.09	Feesten naar aanleiding van de doop in de Zavelkerk van prinses Maria van Oostenrijk (van Hongarije)	Troostprijzen voor de goudsmeden (7 gelten), de schilders en de Sint-Jorisgilde (5 gelten), de steenhouhouwers en de legwerkers (3 gelten).	IBID., f° 168 v°

1521,03.07	Inkomst van Christiaan, koning van Denemarken	De stadsmagistraat bepaalt het aantal toortsen waarmede de ambachten en de naties zullen defileren: Onze-Lievevrouwnatie (waaronder de goudsmeden): 24 toortsen; Sint-Laureinsnatie (de legwerkers 18 toortsen); Sint-Goriksnatie (de borduurwerkers: 4 toortsen); Sint-Jansnatie (de schilders, 4 toortsen, de zadelmakers 4); Sint-Claesnatie (de steenhouwers 16 toortsen)	S.A.B., XVII, f° 33v°-34
1544, 22.10	Bezoek van Koningin Eleonora van Frankrijk	Aantal opgelegde toortsen: Onze-Lieve-Vrouwnatie:106 (16 voor de goudsmeden); Sint-Laureinsnatie: 42 (36 voor de legwerkers); Sint-Goriksnatie: 98 (8 voor de borduurwerkers); Sint-Jansnatie: 66 (8 voor de schilders, 12 voor de zadelmakers)	IBID., f° 298 v°-299
1548, 18. 09	Keizer Karel komt naar Brussel	De gilden en ambachten zullen bijeenkomen vóór het stadhuis met zoveel toortsen als hun zal medegedeeld worden om de keizer in te halen en de “eere vande stadt te bewaeren”	IBID., f° 330
1555,16.09	Uitvaart van de koningin van Spanje, Isabella van Castilie, moeder van Karel V	De stadsmagistraat legt de gilden en ambachten op om met hun toortsen aanwezig te zijn op de uitvaart: Onze-Lieve-Vrouwnatie: 106 (goudsmeden: 16 toortsen); Sint-Laureinsnatie: 42 (legwerkers: 36 toortsen); Sint-Goriksnatie: 98 (borduurwerkers: 8 toortsen); Sint-Jansnatie: 56 (schilders: 8 toortsen)	IBID., f° 415 v°

Bernardus Truijts[1], van Kartuizermonnik tot reguliere kanunnik van de orde van St. Augustinus in Sint Jakob op de Koudenberg te Brussel[2].

Francis Timmermans

Op 8 maart 1737[3] werd Albert Charles Ferdinand Truijts gedoopt in de collegiale kerk van St-Goedele te Brussel als zoon van Jean Jacques Truijts, magister der school van de armen in dezelfde parochie, en van dame Catherine Marguerite Romer. Zijn familie blijkt over een zeker aanzien te beschikken in de welgestelde klasse van de stad, wat we kunnen afleiden uit het feit dat de getuigen bij de doop over een zekere notoriteit beschikten : Jean Albert Ferdinand de Beelen, auditeur generaal bij de Keizer in de Oostenrijkse Nederlanden, en Dame Charlotte de Thungen. Bij het doopfeest van een van zijn broers[4] trad Dom Celestinus (Petrus Joannes Jacobus) de Coninck, religieus in de abdij van Affligem, op als getuige[5].

---

1 Het weze mij toegelaten hier de heer Jan De Grauwe te bedanken voor zijn bekwame hulp bij het opstellen van dit artikel en voor de vertaling van de verschillende geraadpleegde latijnse documenten.

2 Fr. TIMMERMANS, *Bernardus Truijts, De moine chartreux à chanoine régulier de l'ordre de St Augustin,* Colloque de Molsheim, F-67 (23-26 juin 2005), *35 ans de recherche et de spiritualité* (de akten van dit colloquium moeten nog verschijnen).

3 Stadsarchief Brussel, doopregisters van de Sinte Goedele parochie « *8 martii 1737, Albertus Carolus Ferdinandus filius legitimus Joannes Jacobi Truijts actualis magistri pauperum scholarium et Catharinæ Margaretæ Romer suscep : Dominicus Joannes Albertus Ferdinandus de Beelen auditor generali exercitus imperialis in Belgio Austriaco et Domina Charlotta Baronissa van Thungen* »

4 Stadsarchief Brussel, doopregisters van de Sinte Goedele parochie « *Joannes Jacobus filius legitimus Jacobi Truijts actualis magistri pauperum huius parochiæ et Domicella Catharinæ Margaretæ Romer coniugum suscep. R^dus^ Dominus Petrus Joannes Jabobus Ceslestinus de Coninck presbyter et religiosus Abbatiæ Afflighemiensis et Domicella Maria Catharina Marie* »

5 W. VERLEYEN, *Necrologium van Affligem 1083-1992,* Brussel, 1993, p. 114 zegt dat Johannes de Koninck zoon was van Johannes Franciscus de Koninck, griffier van het graafschap Kruikenburg, Wambeek, Lombeek en Ternat, en van Magdalena Truyts, die een zus was van Jacobus Truyts, pastoor in Ternat.

Over zijn jeugd weten we hoegenaamd niets. Op 19 mei 1757, 20 jaar oud, vinden we hem terug aan de poort van het kartuizerklooster van Onze-Lieve-Vrouw-van-Gratie te Brussel waar hij die dag zijn intrede doet. Een jaar later legt hij er professie af onder de naam Bernardus. Op 20 december 1760 wordt hij diaken gewijd en op 16 mei 1761, priester. Hij is dan 24 jaar oud.

Over zijn beginjaren in het klooster vernemen we niets bijzonders, wel moet hij reeds heel vroeg gezondheidsproblemen hebben gekend; hij bekleedt er ook geen enkele functie binnen de gemeenschap. Zijn naam duikt voor het eerst op begin 1767 wanneer hij door diezelfde gezondheidsproblemen[6] aan de Orde van de Kartuizers de toelating vraagt om over te stappen naar de Orde van de reguliere kanunniken van St-Augustinus in Brussel op de Koudenberg. Dit zal voor hem het begin betekenen van twee lange pijnlijke jaren.

De eerste brief waarover wij beschikken uit de belangrijke briefwisseling dateert van 30 oktober 1767 en is ondertekend door dom André Le Masson, procureur-generaal van de Orde der Kartuizers te Rome. In deze brief – geschreven in het Italiaans – bestemd voor de congregatie der bisschoppen en de regulieren, vraagt hij dezen, dom Bernardus toe te laten de kartuizerorde te verlaten en in te treden in een andere Orde, daar hij, gezien zijn gezondheidsproblemen, niet meer in staat is de harde ascetische levensregel van de Orde te volgen.

Op 19 april 1768 is er een nieuw document, niet ondertekend maar hoogstwaarschijnlijk van diezelfde procureur-generaal, gestuurd naar de aartsbisschop van Mechelen, waaruit we vernemen dat dom Bernardus Truijts vraagt om gedurende twee jaar de kartuizerorde te verlaten en het habijt van seculier priester aan te trekken en bij zijn broer in te trekken in afwachting van zijn overgang naar de abdij van de reguliere kanunniken van Sint Jakob op de Koudenberg[7].

---

6 Bijlage I: medisch rapport betreffende dom Bernardus.

7 Aan dit verzoekschrift werd blijkbaar geen gevolg gegeven.

Een paar weken later, nl. op 12 mei, schrijft de Aartsbisschop van Mechelen (diocees waarvan de abdij afhangt) naar de abt van de abdij de volgende brief [8]:

Monsieur,
Un certain Truijts Religieux Chartreux de Bruxelles, lequel vient d'obtenir de Rome la permission d'entrer dans un autre Ordre moins severe, s'adressera a vous pour trouver dans votre abbaije benevolum receptorem. Je scais que l'etat de sa sante tres mauvaise sera un grand obstacle a sa reception, aussi luij suffiroit il que vous vous engagiez de le recevoir quand il se trouveroit en Etat de rendre service a l'abbaije, ce qui vraisemblablement ne sera jammais en attendant ses Parents sont prets a paijer une pension pour luij si vous voulez bien luij permettre de demeurer dans votre abbaije vous ne risquerez rien de luij faire cette faveur car je crains fort quil ne sera jammais en Etat d'etre reçue Cependant cette promesse luij suffiroit pour jouir de l'effet de la grace que le St Pere luij a accordée. Je n'ai pas pu luij refuser de vous en ecrire, car sa situation me touche et est digne de compassion. D'ailleurs cest un Religieux que je connois fort doux et tranquile qui ne vous causera aucun trouble si vous pouvez le consoler vous me ferez plaisir. Je suis au reste avec beaucoup d'estime

Votre très affectione serviteur
etoit signe l'Archeveque

Dit schrijven wordt twee dagen later bevestigd door een nieuwe aanbevelingsbrief[9] gericht aan abt Nicolas Cloquet die als volgt luidt :

Monsieur,

Le Pere de la Chartreuse de Brusselles, Bernard Truijts, natif de cette meme ville, aiant fait des instances à la Cour de Rome à l'effet de pouvoir passer dans une autre Maison Religieuse,

8 Rijksarchief Brussel (Anderlecht). *Kerkelijk archief*, nr 6497, 12 mei 1768.

9 Rijksarchief Brussel (Anderlecht). *Kerkelijk archief*, nr 6497, 14 mei 1768.

ou par un regime de vivre plus conforme à sa complexion il puisse retablir sa santé, il vient de recevoir l'avis consolant que le St Pere pourroit bien se determiner à lui accorder la permission qu'il sollicite, et la faculté de faire profession dans un autre Ordre; mais qu'avant tout il doit faire conster à Rome du choix qu'il a fait de cet ordre, et de la disposition ou l'on est qu'on veut bien l'y recevoir. Or il desireroit d'entrer dans votre Abbaie, Monsieur: S. E. L'Archeveque de Malines /: à ce que j'apprends:/ y consent, et doit vous en avoir ecrit, ou est sur le point de le faire: L'on m'assure meme que ce Prelat verroit volontiers que vous accepties ce Religieux chez vous. Comme je le connois dereputation, je ne puis que m'interesser àson sort, et vous prier Monsieur de l'admettre dans votre abbaie au nombre de vos Religieux. Il est très possible que Truijts recupere en peu de tems sa santé: En ce cas vous n'aurés certainemen point de sujet de regreter d'en avoir fait l'acquisition. J'ai tout lieu de m'en persuader, et c'est ce qui m'engage à vous le recommander de mon mieux.

Je suis aussi constament que sincerement Monsieur Votre très humble et très obeissant serviteur
Bruxelles le 14 Maij 1768

Nog twee dagen later, nl. op 16 mei, schrijft dom Bernardus naar de abt van Sint Jakob op de Koudenberg[10] en vraagt bij hem in te treden want, zo beweert hij, hij heeft de mondelinge toelating hiervoor verkregen van de Heilige Vader. Zijn aanvraag wordt gunstig onthaald want dezelfde dag nog geven de abt en het generaal-kapitel van Sint Jakob op de Koudenberg hem de toelating bij hen binnen te treden[11].

Met dit schrijven blijken de deuren van de abdij wijd open te staan om de zieke kartuizer welwillend te ontvangen zodat hij spoedig van zijn kwalen zal herstellen en een sterke gezondheid zal herwinnen. Helaas voor hem zal de formulering van deze laatste brief, zoals we zullen zien, voor beide partijen voor onenigheid zorgen qua interpretatie ervan. Inderdaad, enkele weken later ontvangt het bisdom van

10 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), *Kerkelijk archief*, nr 6497, 16 mei 1768.

11 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), *Kerkelijk archief*, nr 6497, 16 mei 1768.

Mechelen[12] een schrijven van de Heilige Stoel waarin deze de bisschop vraagt naar de versie van de abt te luisteren maar ook naar deze van dom Bernardus.

Op 26 augustus schrijft dom André Le Masson een nieuwe brief naar het bisdom Mechelen waarin hij herhaalt zijn toestemming te geven voor de overgang van pater dom Bernardus naar de abdij van Sint Jakob op de Koudenberg die bereid is hem te aanvaarden in hun midden. Hij rechtvaardigt deze beslissing op basis van een medisch rapport waarin wordt gezegd dat, indien men dom Bernardus enige kans van herstel wil geven, hij, onder andere vlees moet eten. Dit is in de Orde van de kartuizers onder geen enkel beding toegelaten door de *consuetudines* die de levensgewoonten van de kartuizers regelen (bijvoegsel I).

Op 14 september van hetzelfde jaar geeft een pauselijke bul dom Bernardus de toelating de kartuizerorde te verlaten en toe te treden tot een andere religieuze gemeenschap in hetzelfde diocees.[13]

Op 6 oktober schrijft dom Bernardus, wiens gezondheidstoestand, naar zijn eigen bewering, fel achteruitgaat, naar de aartsbisschop van Mechelen volgende brief:

> *Dans le tems que j'avois dispose le tout pour demander le consentement du General de notre Ordre pour ma translation, la providence Divine vient de m'accorder la faveur de recevoir hier par la poste d'Italie une copie authentique du Consentement que le procureur general a donné a S. Sainteté a cet effet, et que je prens la liberté de joindre ici, Cottee litt. D, afin que vous vouliez avoir la bonté de la présenter a S. Excellence dans la confiance que ce consentement du Procureur General de l'ordre qui represente a Rome le General meme, suffira pour pouvoir mettre en execution la Bulle de ma translation, d'autant que Monseigneur le President me l'a envoié pour qu'il puisse servir pour obtenir le Regiume exequatus s'il seroit Necessaire, comme vous pouvez voir par la copie de la lettre que je joint a celle-ci*

12 Archief Aartsbidom Mechelen, *Fonds de Franckenberg*, XVIII, brief van 8 juli 1768.

13 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), *Kerkelijk archief*, nr 6497, Pauselijke bulla (met zegel).

au reste je ne sais aller rendre grace a Dieu de la circonstance inopinée que Sa Ste Providence daigne me procurer pour eviter tout delai, qui paroit si nuisible a ma reconvalence, puisqu'encore accablé depuis hier d'une nouvelle Opression de poitrine, a quel sujet je viens d'etre saigné, la prolongation des secours necessaires a mon retablissement semblent etre parvenues au terme que Sa Misericorde a etabis(sic) pour ma consolation. d'aillieurs, Monsieur, n'aijant pas a la main a cause de l'absence de Mon frere, qui ne compte de retourner que demain, la copie en forme autentique de la bulle, j'ai crus entretems d'avoir vous envoie une autre copie qui me reste, vous priant de me faire savoir si Monseigneur auroit besoin de la copie autentique que j'aurai soin de vous envoier d abort que je l'aurai entretems j'ai l'honneur d'etre du plus profond respect et de la plus parfaite reconnoissance

Monsieur

Ce 6 8bre 1768 *Votre tres humble et tres Obeissant serviteur*

Fr. Bern: Truijts. chart:

Nogmaals is hij er vast van overtuigd dat niets hem nog in de weg staat naar zijn overplaatsing, maar niets is minder waar: twee dagen later[14] geven de abt en het kapittelgeneraal hem hun afwijzing tot opname te kennen zonder hun besluit hiervoor te motiveren!

Hac Die octava mensis octobris anni millesimi septingentesimi sexagesimi octavi nobis infrascriptis Abbate Nicolas Clocquet et Canonicus Regularibus Montis Frigidi Bruxellis, more ordinario capitulariter congregatis, prædictus Abbas proposuit nobis Rev: Patrem Truijts carthusianum Bruxellensem quatenus ipsum admittere vellemus ad habitum nostrum et noviciatum in ordine ad professionem nostram, et resolvimus unanimiter nos prædictum patrem carthusianum ad illa non admittere, nec umquam admissuros scilicet ut monasterii nostri religiosum, et hanc ultimam nostram resolutionem omnes subsignavimus Die, mense et anno suprascriptis

Nog dezelfde dag anwoordt Dom Bernardus het volgende aan de abt

14 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), *Kerkelijk archief*, nr 6497, 8 oktober 1768.

Monsieur

Dans l'urgeante Nécessité qui me pressoit a supplier au S. Siege les Moïens de conserver ma Vie, ce qui est si Naturel a l'humanité, il m'est bien facheux d'apprendre que mes Enemis me suscitent des Obstacles en me voulant rendre coupables d'Ambition pour decrier faussement la supplique que j'ai eu l'honneur de vous faire et a vos Messieurs Capitulairement assemblé, et à laquelle par bienveillance vous avez bien voulu condescendre.
C'est a cet effet, Monsieur, que je prens a liberté de vous ecrire cette lettre, et d'ij joindre une qui également vous est adressée et a Vos Messieur Capitulairement assemblez, afin de detruire toutes les fausses Apparences dont les debats calomnieux de mes Adversaires veuillent me faire croire capable à desabuser de la gratieuse bienveillance que vous avez eu a mon égard, et ainsi me faire tord dan vos Esprits pour la diminuer dans le moment que j'en ai le plus besoin.
Ma lettre ci jointe, en confondant mes Enemis par la declaration juridique solemnelle et volontaire avec laquelle je suis prette a desister de tous Emplois, Offices, ou dignitées et d'admettre meme toutte condition, qu'il vous plairoit de me prescrire, si vous daigné m'admettre par Bienveillance a l'habit de votre Monastere et a l'Année de probation, pour l'effectuer ensuite, doit vous convaincre que mon innocence parle d'elle meme et que ce tout confrontez aux calomnieuses impostures rend ma justification indubitable.
J'ose donc Esperer, Monsieur, que, quelques mauvais prejugés, que les discours de mes adversaires pourroient avoir donnez contre moij, la gracieuse bontée et la misericordieuse bienveillance que vous avez daignez me temoigner, en les declarant en ma faveur par Votre acte Capitulaire, n'en serons plus susceptibles, en ij recourant comme au seule azile qui me reste.
Ainsi, Monsieur, ne pouvant douter que les maux, que la Calomnie cherche de faire souffrir tres injustement a une Malheureuse et innocente victime, qu'elle cherche a s'immoler, puissent manquer de fixer l'attention de votre Bienveillance pendant que votre justice et votre Compassion se disputterons toujour l'avantage de secourir l'innocence opprimée, je vous supplie tres humblement de ne pas m'abbandoner dans ce, qui doit decider mon sort, mais de daigner ij faire sentir efficacement l'honneur de votre

puissant appui, a celui qui se fera *toujour gloire de vois devoir la prolongation et la conservation de sa vie, etant avec le plus profond Respect*

Monsieur
Votre tres humble et tres obeissant serviteur
F^r^. Bern: Truijts chartr:
Ce 8 octobre 1768

Een nieuw element duikt op in deze zaak: de roddels en de geruchten die in de stad rondgaan maken gewag van het feit dat de waarschijnlijke echte reden voor de overplaatsing van dom Bernardus is, dat hij een of ander officie in de abdij zou ambiëren[15]. Daar, beweert hij, is niks van aan. Zijn enige bekommernis is, zo vlug mogelijk een sterke gezondheid terugvinden.

De verwikkelingen moeten de aartsbisschop ter oren zijn gekomen want deze richt een nieuw schrijven naar de abt van St.-Jakob op de Koudenberg dat als volgt luidt[16]:

Monsieur,
Il me revient, qu'il y a quelque difficulté pour la reception dans votre abbaie du Pere Truijts, Chartreux, dont je croiois l'affaire entierement et d'autant plus arrangée, qu'apres que je vous l'avois recommandé; j'ai été informé, que vous et votre Chapitre aviez pris des resolutions conformes aux vues de ce Pere, et qu'en consequence on etoit determiné à le recevoir chez vous: Dans cet etat des choses, je ne puis pas me dispenser de vous en ecrire de nouveau, desirant, que vous vous pretiez et disposiez les choses auprès de Chapitre de maniere qu'on donne effet aux resoluutions precedentes, et qu'on reçoive le Pere Truijts: vous me ferez plaisir de contribuer par là au soulagement de ce pauvre Religieux et je vous en scaurai bon gré ainsi qu'à Messieurs du Chapitre.
Je suis tres parfaitement Monsieur Votre tres humble et tres obeissant serviteur

(signé)

Bruxelles le 20 8bre 1768
à M^r^ L'abbé de Caudenberg

15 De oorsprong van deze geruchten blijft onbekend en de verspreiders anoniem.

16 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), *Kerkelijk archief*, nr 6497, 20 oktober 1768.

Niettegenstaande de formulering hoffelijk en zakelijk is, is er toch vanwege de aartsbisschop een zekere wrevel waar te nemen.
Uit volgende brief is er duidelijk een escalatie in het geschil tussen beide partijen waar te nemen:

Messieurs

J'avois esperé que mes lettres que j'ai eu l'honneur de Vous écrire en date du 9 du courant auroient produis l'effet que j'en attendois ; mais il m'est bien sensible de me voir frustré de cette Consolation : ainsi Messieurs, l'interet de ma santé aussi bien que celui de mon honneur ne me permettent de garder un plus long silence, et sont les motifs qui m'excitent de Vous ecrire la presente.
Je vous ai donné, Messieurs, dans mes lettres precedentes, des preuves indubitables de la sincerité demes sentiments, par les offres, que j'ai eu l'honneur de Vous ij faire, de renoncer dans la meilleure forme possible a toute dignité, tout office, ou Emplois de Votre Communauté ; j'en reïtere encore par cette les memes offres, si vous daignez Vous pretter à conclure a l'amiable ma juste supplique, et ij satisfaire en respectant les signatures de Votre Acte Capitulaire datté du 16 maij 1768 sur lequel l'equité de mes instances est fondée.
C'est avec confiance, Messieurs, que je me persuade que ceci suffit a Vous donner les plus grandes certitudes, que je n'ai, ni jamais eû d'autre motif d'etre recu membre de Votre Communauté, que pour ij recouvrer ma sante, et qu'ainsi je ne suis aucunement accessible des vues ambitieuses, qu'un bruit enfanté par la Chimere ou par la malice vous a imposé.
Mais c'est de Votre propre aveu, Messieurs, que je viens d'apprendre une seconde source de Vos Refus, je veus dire, l'esprit brouillon et perturbateur, dont on m'a caracterisé : l'on a assurement voulu essaijer si j'etois d'humeur pacifique en me donnant si belle occasion de remorquer ceux, qui Vous en ont imposez par cette calomnie. Je sais, Messieurs, que la malice abuse souvent de la credulité en avançant avec hardiesse des faits, qu'elle ne doit qu'a sa temerité ; mais qu'elle produise des preuves, c'est a ces titres seuls d'etablir la Calomnie qu'elle allegue. Il faut donc qu'on presente des preuves de telle allegation, qui ne se suppose pas ; il faut meme des preuves

incontestables pour en soutenir la certitude, et tant qu'on n'en apporte pas c'est avec raison qu'on doit conclure qu'il n'ij a ni realité ni verité dans l'allegation : Or je defie a cet egard la plus maligne sagacité, et la plus exacte recherche d'en apporter la moindre preuve, ne craignant point d 'en etre dementi, puisque le caractere d'esprit brouillon et perturbateur ne m'a jamais été reproché, et qu'on ne sauroit me faire des reproches meme de quelque vraisemblance a cet egard ; ce n'est que la Calomnie, qui par consequent a le merite de cette invention, et n'en doit sa naissance, qu'a la fecondité de l'imagination de mes adversaires. Je meprise d'ailleurs quiconque n'ose se montrer ; un raport clandestin n'est pas d'un honette homme : ainsi, Messieurs, daignez me produire mes Calomniateurs si habiles a se cacher a mes ijeux, et pour leurs entreprises temeraires je les convaincrai, que ce n'est point impunement qu'on attaque et fletrise, soit par erreur ou par malice, la reputation de ceux, qui sont dans le droit d'ingenuité, la loi 4me au code de ingenuis et manunis: m'en guarantit tout le succet.

Or donc, Messieurs, cette allegation, qui est l'ouvrage de la plus malicieuse imposture, est odieuse par la seule calomnie qu'elle presente dabort, de la sa proscription doit etre certaine ; je vous en fait les juges, Messieurs, la justice de Vos Cœurs ne me laisse point de doute sur l'evenement, elle detruira les prejugés qu'ont etablis contre moij l'artifice et le mensonge en en imposant a votre bonne foij.

D'un autre costé, Messieurs, il est inutile que je m'arrete encore a detruire l'insubsistance de l'interpretation de pensionaire que la Chicane veut Vous persuader de donner presentement au terme de Votre Acte : inter monasterii nostri Religiosos inquilinus : puisqu'il n'est que trop evident, que ce terme de Votre consentement, n'ij est exprimé que pour me recevoir chez vous en membre de Votre Communauté, et non comme pensionaire : L'extrait que vous avez fait en Votre acte du livre de Jacques Le Pelletier, qui vous a dicté cette formule me guaranti cette verité, puisqu'en adoptant les termes et consequemment le sens de cet auteur qui vous a servi de model pour votre acte, il enseignoit aussi que cette formule est d'usage pour un acte de consentement d'admettre un religieux d'un Ordre quelconque dans un autre Ordre plus relaché ; ce qui se trouve dautant plus evident, que c'est sur Votre Acte meme, que le S. Siege a depeché et donné

mes dispenses, et ainsi est censé avoir confirmé et interpretté le mot inquilinus dans le sens que Le Pelletier lui donne ; quel mot d'ailleurs, chez aucun auteur Classique ni Lexique, n'a jamais signifié un pensionnaire.

Je laisse donc, Messieurs, a vos propres reflexions l'evidence d'equité de ma cause, persuadé que Vos seuls sentimens d'humanité vous induirons de pretter vos secours a celui que l'on veut rendre la Victime de l'imposture. Ces sentimens me repondent deja de votre justice, que l'acte Capitulaire reclame, et dont vos signatures etablissent mes droits fiunt scripturæ ut quod actum est per eas probari possit dit la loij 4me de fid : instrum. donc Votre Acte est un acte ecrit, et solemnelement eccrit, c'est afin qu'il fasse foij, ainsi rien ne le peut empecher. Votre acte prouve que le S. Siege m'accordant la translation, vous consentez de me recevoir au nombre de Votre communauté, et le fait est constant Vos signatures l'etablissent, ainsi on en doit convenir, et s'ij tenir : statur instrumento et ei creditur : tous les efforts donc que mes adversaires tachent de mettre en œuvre pour faire echouer des pretentions si legitimes sont des efforts impuissants, ils n'empecheront pas que la justice declare executoire Votre acte, et hate ainsi le succes de ma cause si certaine par les seuls moijens de droits.

Je serois cependant mortifié, Messieurs, que je me vis obligé d'ij devoir recourir, puisque je ne souhaite que de Vous induire par la voie de la douceur et par les moïens pacifiques de realiser et effectuer a l'amiable Votre Acte de consentement, pendant que l'interet de ma santé m'est trop a Cœur, et mon retablissement m'importe trop pour cesser de poursuivre la legalité des droits que vos signatures m'ont accordée.

Je Vous supplie donc tres humblement, Messieurs, par la presente de me faire la grace de vouloir m'honorer d'une Reponse Cathegorique a cet effet avant samedi prochain le soir, pour que des attentes ulterieures ne me fassent point perdre le tems si preceux a mon retablissement, dans la confiance que je ne serai point obligé par un refut de votre part de recourir malgrez moij aux moïens que la justice de ma cause reclame, et que plus de 10 ans de langueur continuelle sont des guarants trop certains du besoin que la prologation de ma Vie aura de les implorer.

N'apprehendez cependant pas, Messieurs, que Vos refus jusqu'à present aient alterez l'affection et les Vrais Sentimens de mon

cœur, qui sont toujour les memes envers Vous ; rassurez vous a cet egard ; mon attachement, ma sincerité, et ma reconnoissance n'ont point changez, et mes adversités presentes ne font qu'epurer mes sentimens pour vous : Si je ressent vivement vos refus, je les attribue plutot aux impostures de mes adversaires, qu'a quelque mauvaise volonté de votre part, persuadé que quand j'aurai le bonheur d'etre chez vous, et que vous connoitrez par vous memes ma conduite, Vous ne pourez vous refuser de prendre part a toute l'amertume que la Calomnie m'aura fait souffrir. Entretems jai l'honneur d'etre du plus profond respect

Messieurs

Votre tres humble et tres obeissant serviteur

Fr. Bernard Truijts Chart :

Bruxelles ce 26 8bre 1768

Deze keer is blijkbaar de maat vol bij dom Bernardus. De toon van zijn schrijven, die voorheen nogal smekend was, wordt nu zelfs rondduit agressief. Hij bevestigt hierin wat hij sinds het begin steeds heeft beweerd nl., dat alleen zijn gezondheidstoestand de reden is waarvoor hij zijn mutatie vraagt en hij voegt eraan toe dat hij de interpretatie weerlegt die de kanunniken geven aan het woord *inquilinus*. Volgens hen beduidt dit dat zij hem maar een tijdelijk onderkomen moeten geven t.t.z. totdat hij een goede gezondheid heeft herwonnen zodat hij dan een definitief onderkomen zou kunnen vinden in een of ander klooster. Hij daartegenover, beweert dat deze formulering zegt dat hij definitief moet opgenomen worden als volwaardige religieus in de abdij van Sint Jakob op de Koudenberg, en hij eindigt met te dreigen deze zaak voor het gerecht te brengen indien zij niet bereid zijn gans de zaak in der minne op te lossen!

Dat dit geen loze dreiging is wordt bevestigd door de brieven die hij richt naar het bisdom om de verschillende documenten die hij voordien opstuurde terug te vorderen, die desnoods kunnen dienen om zijn zaak te verdedigen bij de Raad van Brabant. Zijn beslissing ligt dus blijkbaar vast: hij zal naar het gerecht stappen om gerechtigheid te bekomen in deze stilaan pijnlijke en aanslepende zaak.

Een maand later, nl. op 24 november, richten de abt en het kapittelgeneraal volgend schrijven naar de Raad van Brabant. Daaruit blijkt dat het de broer van dom Bernardus is die optreedt in zijn naam :

Wij ondergeschreven Prelaet ende Religieusen der Abdije van Caudenberg binnen Brussel capitulariter vergadert sijnde more solito prelectute gehadt hebbende van de brieven van daegsel in den souverijnen Raede van Brabant verworven wegens Sr Arnoldus truijts fabricateur en coopman van laekens vinnen de voors: stadt, verclaeren mits desen te committeren J. B. Droesbeque procureur postulerende voor den voors. Raede om in onsen naam ende van onsen t'wegen te compareren op den 25 9bere 1768 ten acht uren des s'morgens voor ende ten huijse van den heere Raet ende Commissaris Viron, ende aldaer in onsen naem te versoeken visie van de originele brieven van Daegsel cum Annexis mitsgaders tot definitief vervolgh der voors: saecke ende debatten ingevalle daer uijt te resulteren alles onder obligatie ende renuntiatie als naer rechten actum binnen Onse voors: Abdije ter gewoonelijcke plaetse capitulair. Desen 24 9ber 1768. Was onderteeckent

Nicolaus Cloquet abt van Coudenbergh
Nicolaus Joannes Can: et prior
J. Rogge proc van Coudenbergh
Jacobus Coomans can: et pbr
J. B. De Wannemaecker Vic
A. Van Lier C: R:
M. De Neufforg C: R:
P. De Francquen can: et Pbr
Guilielmus fr. Spinael Can: et pbr
P. J. Le Cler Can: et pbr

De zaak is nu aanhangig bij de Raad van Brabant en op 6 maart 1769 wordt het proces-verbaal opgemaakt van de contradictorische debatten die in deze zaak werden gehouden, te weten:

Verbael

D'heer Arnoldus Truijts fabricateur ende coopman in laeckens binnen dese stadt Brussele Impetrant

Den eerweerdigen heer Prelaet ende Religieusen der abdije van St Jacob in Caudenberg binnen de selve stadt gedaeghde

Den 25 9ber 1768

Nuewens voor den Impetrant doet blijcken van sijne brieven dan daeghsel alhier te hove becomen in date 23 deser geparapheert Streth: onderteeckent F. J. Mostinck ende gesegelt in forma, ende alvolgens de selve proponerende doet verhaelen den geheelen inhoudt dier, ende onder emploi van de redenen vervath in de voorschreve brieven concluderende contendeert ten eijnde bij vonnis van desen souvereijnen hove sal worden verclaert, dat de gedaeghde, met hunne acte capitulair gevoeght bij copije authentieck aen de voorschreve brieven sub n° 2° den broeder des Impetrants met naeme Bernardus Truijts geprofesten religieus ende priester der heeren Cathuijsers in het clooster binnen dese stadt, hebben aengenomen als religieus in hun clooster tot het doen van sijn noviciaet, ende dat sij ingevolge ende tot uijtwercksel van dien gehouden sijn den selven promptelijck in hun Clooster ende tot de cleedinge van hun order te admitteren, de ged: des noot daer inne condemnerende met costen ofte anderssints &c.

Ende voorts om redenen bij de voormelde brieven vervath soo versoeckt hij Nuewens dat ons commissarissen alsnu gelieven te disponeren op het versoeck in de voors: brieven gedaen van in dese saecke te moghen procederen van drij tot drij daegen met corte ende peremptoire termijnen de ged:, ingevolge de mondelinge prefixie van ons eersten commissaris hier toe gedaeght met leveringe van copije der voors: brieven per primarium ut constat.

Droesbeque voor de ged: ingevolge sijne procuratie waer van hij aen Nuewens ad primam sal visie doen, versoeckt visie der hier boven geproponeerde brieven van daeghsel cum annexis ende dagh geheel ende ongeprejudicieert in alles ad 8°.

Nuewens doet aen Droesbeque de versochte visie ende debatterende den dagh ad 8° bij den selven versocht, sustineert dat den voors: dagh sal wesen ad 3^{am}, versoeckende daer op andermael dispositie.

Droesbeque seght dat de ged: sigh alhier ged: vinden van op gisteren avont tegens op heden ten 8. uren, ende alvolgens nauwelijcx den tijdt heeft gehadt van te overlesen de brieven van daeghsel des Impetrants, ende abstract dat hier geene materie en is van te procederen de 3° ad 3um, soo ist eventwel seker dat daer op niet en can gedisponeert worden ten eersten daege dienende, de ged: ongehoort, quare soo persisteert hij

Droesbeque in sijnen versochten dagh ad 8°.
Nuewens seght dat het daegement aen den heere eersten ged: is geschiet ingevolge de mondelinge prefixie van ons eersten commissaris van op gisteren ontrent vier uren naer noen, ende daerenboven den selven heere beneffens sijne religieusen sijn van over lange over den aenstel deser saecke verwittight, ende hebben hun daer aen reets lange verwacht, soo dat het maer uijtvluchten en sijn het gene Droesbeque comt voorstellen dat de ged: nauwelijcx den tijdt hebben gehadt van de brieven van daeghsel te lesen, gemerckt dat tot het lesen dier geene alve ure tijdts van doen en is, mits welcke andermael emploijerende de redenen tot accelleratie deser saecke, in de voors: brieven van daeghsel opgehaelt, soo persisteert hij Nuewens ut ante.
Droesbeque seght dat bij het daegement gesien wort wanneer de ged: van den acte deser saecke sijn verwittight geworden alvolgende debatterenede het geverbaliseerde van Nuewens persisteert in sijne versochten dagh ad 8°
Ende Nuewens ter contrarie
P: P: Habent Droesbeque sijnen versochten dagh ad 3um

Op 30 september vinden de twee partijen zich terug vóór de Raad. Advocaat Droesbeque verklaart samen met de monniken van St. Jakob op de Koudenberg het verbaal te hebben onderzocht, dat zij overtuigd zijn dat de aanklacht werd ingediend door de broer van dom Bernardus buiten deze zijn weten om, zonder zijn toestemming noch deze van zijn oversten. Daarom vragen zij dat de aanklager het tegendeel hiervan bewijst door officiële documenten.

Droesbeque hebbende laeten examineren de brieven van daegsel ende conclusie seght niet te gelooven dat den impetrant de voorhandige actie compt te moveren met kennisse van sijnen broeder geprofesten religieus in het order der Cathuijsers en nog veel min met kennisse ende consent van sijne overste, dienvolgende om te prevenieren de multipliciteijt van processen wort versocht dat den impetrant sal hebben te produceren ende overleggen behoorelijcke acte van aggreatie ende consent waer bij blijcke dat den impetrant de voorhandige saecke moveert met kennisse ende consent van sijnen broeder en des selfs overste mede brengende tot dien de voors: acte van sig te sullen reguleren ende te sullen gedraegen in alles ingevolge de vonnisse

in dese saecke bij desen souv: hove te geven sustinerende het selve te behooren met costen ingevalle ende aen Nuewens visie van sijne procuratie

Nuewens vert: copije ende dagh ad 3um

Op 2 december is het de beurt aan advocaat Nuewens om de door de tegenpartij aangehaalde argumenten te weerleggen. Hij zegt te moeten vaststellen dat de beklaagden blijk geven van kwade trouw. De broer van dom Bernardus heeft zich meermaals naar de abdij begeven met een brief waarin deze laatste hem wel degelijk vraagt zich voor zijn zaak in te spannen. Om de zaak niet langer te laten aanslepen legt hij het gevraagde document voor. Wat de toestemming van de oversten van de kartuizer betreft, deze is niet nodig want de zaak betreft niet de Orde van de kartuizers maar is ten privatieve titel voorgedragen.

Nuewens hebbende laeten examineren het verbael van Droesbeque van den lesten daege, seght dat de ged: blijven volherden van ter quaede trouwe voorts te gaen, also sij door Droesbeque seggen dat sij niet en gelooven dat den Impetrant dese actie soude aengestelt hebben met kennisse van sijnen geroerden broeder, ende noch veel min met kennisse ende consent van sijnen oversten, want de ged: en connen niet ontkennen onder eedt de Calumnia dat hij Impetrant voor den aenstel deser saecke menighwerf uijt den naem van sijnen broeder heeft geweest tot den eersten ged: ende hem selfs eenen brief van sijnen broeder heeft behandight om de ged: metter minnen trachten te induceren van hunne verbintenisse te volbrengen, ende selfs heeft doen aenseggen, dat hij faute dier genootsaeckt soude sijn den wegh van rechten in te gaen, met een woort geseijt het is tegens hunne goede wetenschap dat sij seggen dat den Impetrant dese actie sonder kennisse van sijnen broeder soude hebben aengestelt, ende al was t'saecken dat sulex was, was geensints, soo moet Droesbeque weten dat het triviael is dat eenen broeder voor sijnen broeder sub cautione de rato can ende vermagh te ageren, den Impetrant ingevalle dese Cautie noodigh was, is bereet dese te doen, maer om de ged: seffens den mont te stoppen, soo visionneert hij Nuewens den originelen brief van den broeder des Impetrants hem van op 9 9ber lestleden geschreven, uijt den welcken gesien wort dat desen den Impetrant /: mits

alle demarchen ende vrindelijcke interpellatien tot ende aen ged: gedaen vruchteloos waeren geweest:/ heeft aensocht van de vervolginge van sijne saecke aen te nemen, ende hem te willen doen becomen op wat wijse het mochte wesen het uijtwercksel van sijne aenneminge breeder ter processe gevoert, mitsgaeders dat hij hem gedraeght ofte refereert tot allen het gene hij sal doen voorwaer dit vergenoeght meer als genoegh om te connen seggen dat den Impetrant heeft voldaen aen het leur versoeck der ged:; want aengaende de kennisse ende consent vanden oversten van den broeder des Impetrants dewelcke de ged: seggen dat den Impetrant soude noodigh hebben tot den aenstel deser saecke, is het notoir dat sulex apocrief is, vermits den Impetrant dese actie tot sijnen privativen cost ende geensints ten coste van het Clooster ofte oversten van den broeder des Impetrants, ende het is selfs ridicul van te seggen dat den Impetrant, die ageert om de ged: te praemen tot volbrenginge van hunne obligatie ende verbintenisse, soude noodigh hebben tot het consent van den gemelden oversten, over sulcx is het lichtelijck om voelen dat de ged: het geroert versoeck eenighlijck hebben gedaen uijt insicht van dese saecke te dilaijeren op hope van den tijdt der dispensatie te doen vervallen, ende bij dien middel hunne obligatie te illuderen, diensvolgens debatterende de meer reste van het verbael van Droesbeque bij irrelevantie, ende onder emploij van den gevisionneerden brief ende offer hier vorens gedaen, sustineert hij Nuewens aen sijn leur versoeck te hebben voldaen, ende daer mede te moeten gestaen, ende dat Droesbeque alsnu, uijtterllijck ad 3^{am} ten principaelen sal hebben te contesteren ofte te doen ofte te seggen op pene van absolvet versteeck ende recht cum expensis restituerende aen Droesbeque sijne gevisionneerde procuratie, den selven hier toe ged: per Ceuppens loco primarij ut constat

Droesbeque versoeckt copije van den bovenstaenden verbaele ende dagh geheel ende ongeprejudicieert in alles ad 8°

Nuewens debatterende den dagh bij Droesbeque versocht sustineert dat hem sal worden geordonneert van ten principaelen te contesteren ad 3^{am} op pene als voren cum expensis

Droesbeque persisteert simpliciter in sijnen versochten dagh ad 8°

P:P: Habeat Droesbeque sijnen versochten dagh ad 3^{am}

Op 14 december is advocaat Droesbeque terug aan de beurt en zegt verwonderd te zijn over de verklaringen van de aanklager: hij moet toch weten dat, om een proces in goede banen te leiden, men officiële stukken moet kunnen voorleggen, al was het maar om later betwistingen te voorkomen, zeker in dit geval, wanneer het een zaak betreft die behandeld wordt via tussenpersonen en er beslissingen zouden kunnen genomen zijn buiten het weten van dom Bernardus.

> *Droesbeque hebben laeten examineren het verbael des Impetrants vanden 2 deser, seght dat den Impetrant ten deser om ter goeden trouwe te procederen, in een goet order sulex behoert te doen, want hij en can niet ignoreren wat soorte van actie hij ten desen moveert dat de selve sive bene sive male geintenteert, mere personeel is inden hooffde van eenen derden persoon, den welcken als ten deser souden kennisse ende permissie van sijne oversten inhabiel is in judicie per se vel alium te staen, welcken oversten Certo Certius sijnen Religieus, ten dien eijnde soude qualificeren ende authoriseren bij al dien hij eene gefondeerde actie te vervolgen hadde, waeruijt den Impetrant voor eerst can besluijten dat hij niet alleenelijck ongequalificeert, maer ten desen ageert, ongedestitueert van d'actie waertoe hij concludeert, want hij en heeft notoirelijck geen paert nog deel in het gene hij vraeght en sustineert, ende dat meer is, hij en can der nog paert nog deel in hebben voor sijnen Broeder offte met den selven een en den selven persoon gereputeert worden dusdanighlijck dat de cautie de rato daer hij met sijn verbael van spreckt ende mede sustineert te moeten gestaen ten desen onvoldoende is; want behalvens dat diergelijcke offers en prestatien in geen gebruijck en sijn, is te considereren dat desen offer ende effectueringe selffs van dese cautie maer en soude respicieren de Costen ten desen te geveijsen en geensints het principiael waerin den Impetrant nog sijnen Procureur paert oft deel is hebbende, dog hier valt wat meerder ingesien te worden, de ged: die teenemael aversie hebben van de procedure vermeijnen dat het vonnis offte vonnissen in desen bij den Hove te gedraegen geensins en soude dienen om bij middel den selve hun connen te bedienen tegens des Impetrants broeder voor exceptie, in cas naer uijtinge van saecke desselfs capricie een tweede procedure tegens de ged: voorneemp te intenteren, waer uijt de Impetrant over sulex voorders can besluijten dat den Brieff aldaer gevisioneert nog niet*

genoeg en is, want boven dien dat desen buijten d'authoriteijt en kennisse van sijnen oversten is geschreven ende niet anders en verbelt als een naeckt versoeck gedestitueert van de noodige authorisatie tot het inspannen van de actie dewelcke ten desen door den Impetrant gemoveert wort, is nog te bemercken dat den selven geen mandatum en behelst, noghte daer bij des Impetrants broeder verclaert sig te sullen houden ende te gedraegen aen de Vonnissen van dit Souv: Hoff in dese saecke te geven al aveneens, al offte des Impetrants broeder ten desen naer behoorelijcke authoristaie en kennisse van sijne overste sellfs in Lite den Impetrant was gelijck versoght is daerom gelijck men niet anders en soeckt als den Impetrant vanden wegh van Chicane affteleijden ende niet soo seer en tracht als van dese ongefondeerde saecke des Impetrants ontslaegen te sijn, soo wort versoght gelijck bij het voorgaende verbael der ged:, dat den Impetrant sal hebben overteleggen behoorelijck mandatum van sijnen Broeder met maght van substitutie tot den aenvanck en vervolg der voorhandige saecke faute van welcke hij Droesbeqque versoeckt oorloff vanden Hove offte alsulcke profeijt als naer Rechten ende dat den Impetrant om hier aen contrarie te willen sustineren ende daer bij te persisteren gelijck hij met sijn verbael compt te doen, sal verclaert worden niet gefondeert nochte ontfanckbaer ubique met costen ingevalle

Drie dagen later is het terug advocaat Nuewens die tussenbeiden komt. Hij is misnoegd over de houding van de tegenpartij. Zij komt niet ten goede aan het herstel van de kartuizermonnik. Het blijft hem ook een raadsel waarom de tegenpartij blijft aandringen op het voorleggen van een officiële procuratie. Wat de toestemming van de oversten van dom Bernardus betreft, verwijst hij naar een voorgaand proces waarbij een ingezetene dezer stad, aanklacht had ingediend in naam van zijn broer, religieus in de abdij van Dielegem, zonder de toestemming van vader abt. De zaak werd nochtans in zijn voordeel beslecht. Ook is hij er van overtuigd dat de gedaagden er van bewust zijn, maar er alles aan doen om van de oversten van dom Bernardus te bekomen zijn overgang te verbieden: men kan inderdaad best begrijpen dat de oversten van beide orden overeen zouden zijn gekomen de zaak in het nadeel van pater Bernardus te beslechten. Waarom zouden de kartuizers zich willen ontdoen van zulk een goede onderdaan en zich de kosten van een proces op de nek halen! Maar, zegt meester Nuewens, men

moet toch niet vergeten dat de Heilige Stoel, bij pauselijke bul, zijn toestemming heeft gegeven voor de transfer van dom Bernardus en dat dit toch niet zou kunnen gebeurd zijn buiten het weten van het Brussels kartuizerklooster!

Nuewens hebbende laeten examineren het verbael van Droesbeque van den 14 deser, seght dat het hem seer qualijck past van te segghen als dat hij den impetrant tracht van den wegh van chicaenen aff te leijden alsoo alle sijne ondernemingh en tot hiertoe niet anders uijtmaecken ofte en sijn als chicaenen, voorwaer de meesters van Droesbeque die ten uijttersten verwittight sijn dat den broeder des Impetrants geene herstelltenisse sijner gesontheijt te hopen en heeft soo lange hij de strenghigheijt van het order der Cathuijsers moet achtervolgen, souden moeten hunne chicaenen besnijden, alsoo sij wel moeten weten dat sij sijn hersteltenisse verschuijven, ende misselijck hem de selve voor altijt sullen beletten, niettemin men sal dit voorders onverlet laeten vreesende dat het verloren aerbeijdt is het gene men hun hier aengaende sal voorstellen Cæterum het is een vremt gedacht van alhier te willen onderscheijden dat den Impetrant alhier moveert eene actie personeel, want men defieert aen de gedaeghde uijt dese onderscheijdinghe eenighen scheijn van een argument t'hunder intentie te connen voorstellen, ende het is oock vervremt van de goede rede van te willen aenhouden dat den broeder des Impetrants soude moeten hebben het consent van sijnen oversten, op dat hij impetrant dese actie soude mogen aenstellen, de gedaeghde sijn sekerlijck indachtigh dat Sr Jacobus Borremans innegesetenen borger deser stadt nu twee jaeren salvo justo geleden, voor sijnen broeder geprofesten religieus der abdije van Dilighem sonder kennisse, wete ende sonder consent van den abt alhier in desen Souvereijne Raede requeste heeft gepresenteert ende in sijne saecke heeft getriumpheert, van gelijcken soo magh den Impetrant alhier voor sijne broeder sonder consent van sijnen oversten ageren, ende hopen oock te triumpheren.

Nochte het en maeckt geen differentie dat ditto Borremans ageerde tegens den oversten ofte abt van sijnen broeder, want ingevalle het consent de essentia ad validitatem judicii soude verheijscht worden, soo de gedaeghde tegens alle grondregels van rechten willen doen gelooven, soo soude ditto Borremans

oock hebben moeten gehadt het consent van den oversten van sijnen broeder, was het niet van den abt van Dilighem soo was het van hunnen pater Abbas, nochtans soo en heeft hij sulckdaenigh consent niet gehadt, ende des niettegtenstaende heeft ditto Borremans in sijnen huijsch getriumpheert: dat autem de gedaeghde willen dat den Impetrant soude hebben het consent van den oversten van sijnen broeder, is niet om dat dit consent noodigh is, maer omdat sij wel weten, als sijnde met den oversten van den broeder des Impetrants overeen gecomen van het selve consent te wijgeren, dat hij het selve niet gewillighlijck sal becomen ende dat den broeder des Impetrants tot het becomen van dit consent tegens sijne overste soude moeten een proces uijtstaen, ende dat ondertusschen den tijdt geprefigeert om het uijtwercksel van sijne dispensatie ofte bulle te genieten soude overstreken sijn: als men de naturelijcke rede wilt plaetse geven dan voelt men dat den oversten van den broeder wijgerachtigh sal sijn van sijn consent te geven, want ten eersten hij sal sigh overtuijght vinden dat den broeder des Impetrants overgaende tot het order der ged: hij een goet suject quijt worden ende hij sal sekerlijck segghen dat hij het clooster in geene moeijelijckheden ende costen moet brengen om een suject quijt te worden ende de gedaeghde mede te voorsien; voorts het is oock eenen regel monacael quod religiosus qui recurrit ad principem sit excommunicatus, hoe wilt dan den broeder dit gevraeght consent becomen, bovendien de gedaeghde sijn overtuijght dat den broeder des Impetrants van den Stoel van Roomen heeft verworven de dispensatie ofte bulle van uijt het order der Cathuijsers te mogen overgaen tot hetgene der gedaeghde ende dat het tot uijtwercksel dier, ende van de aenneminghe ofte verbintenisse der gedaeghde is dat den Impetarnt primo die serviente heeft geconcludeert; men supponeert, voor soo veel de gedaeghde sulex behooren te weten, dat sij oock overtuijght sijn dat den Stoel van Roomen die dispensatie ofte bulle aen den broeder des Impetrants niet en heeft vergunt sonder voorgaende consent van den oversten der Cathuijsers.

Dit consent autem is, ofte dient tot volle uijtwercksel van de geroerde dispensatie ofte bulle, vervolgentlijck soo is het oock relatief tot dese actie, alsoo de wijgeringe der gedaeghde eenighlijck belet het uijtwercksel der geroerde dispensatie ofte bulle, ende het is altijt waer te seggen dat den broeder des Impetrants

nogh het volcomen uijtwercksel van sijne bulle ofte dispensatie niet en heeft vervolgentlijck soo magh men segghen dat ingevalle den Impetrant noodigh hadde tot dese actie het consent van den oversten vanden broeder van hem Impetrant, was geensints, dat hij het gemelt consent heeft.
Wat voorders aengaet dat de gedaeghde hebben opgeworpen in opsichte van de cautie de rato, is men bedroeft sulckdaenige redenen te ontmoeten alsoo die wederspannigh sijn soo aen de grondtregels van rechten als van het practijck, diensvolgens aght men onnodigh iets daer tegens bij te brengen, gelijck oock tegens hetgene sij gedaeghde hebben voorgestelt in opsicht van den brief bij het lest verbael des Impetrants gevisionneert, over sulex debatterende den voorderen inhoudt van het gemelt verbael van Droesbeque voor sooveel inbesonder niet genoeghsaem en soude sijn gerescontreert, bij irrelevantie ende uijtdruckelijcke ontkentenisse quatemus contra acceptando ea et singula quæ pro, soo persisteert hij Nuewens als in fine van sijn verbael van den 2. deser sluijtende in dit debat versoeckt recht met costen sustinerende dat Droesbeque ad triduum insgelijcx in saecke sal hebben te sluijten ende recht te versoecken alias dat het debat sal worden gehouden voor gesloten ende recht gedaen op hetgene te hove is cum expensis den selven hiertoe gedaeght per primarium ut constat
Droesbeque versoeckt copije van desen verbaele en dagh ad 3^{uum}

Op 22 november staan de partijen terug voor de Soevereine Raad. Advocaat Droesbeque houdt voet bij stek. Hij blijft beweren dat noch de advocaat, noch de broer van dom Bernardus enig officieel document kunnen voorleggen, dat er van het bestaan van een Pauselijke bul geen enkel spoor is en dat het geval van de religieus van Dielegem in geen geval overeenkomsten vertoont met dit proces en er dus ook niet van toepassing op is. Te beweren dat er enige collusie zou kunnen zijn tussen de oversten van beide ordes is totaal onaanvaardbaar.

Droesbeque beantwoordende het verbael van Nuewens seght dat de feijten daer bij geposeert passim impertinent sijn tot dat voorhandigh debath, daeromme sal hij alleenlijck nog bemercken dat den Impetrant moet toestaen ende bekennen dat hij geen paert noghte deel en heeft noghte can hebben in de saecke welcke hij

ten desen tegens de gedaeghde moveert, mitsgaders in confesse is en blijft, dat den Religieus sijnen broeder niet gequalificeert en is van sijnen prior ofte oversten tot den aenstel van dusdanige procedure ofte daer van saltem doen blijcken en veel min om den impetrant te committeren tot de selve, het versoeck wegens de gedaeghde gedaen is des te meer ter voorhandige saecke noodig, dat den impetrant omni modo deficieert in de voordere versoecke door de gedaegde gedaen als mede moet convenieren met de gedaegde dat het vonnis ten principalen in dese saecke te gedraegen sijne craght ende uijtwercksel ipso invito niet en can tegens des Impetrants broeder den naergemelden Religieus; den cas van sekeren Borremans door den impetrant tot ondersteuninge van sijne capricie beroepen, is gansch verschillende aen den genen des questie, ende ten desen inapplicabel, des te meer men niet en siet wat exceptien aldaer gemoveert sijn, weder niet; ondertusschen accepteert men dat den impetrant moet bekennen dat dese gerequireerde authorisatie en consent aen sijne broeder den religieus manqueert, sijnde teenemael verdight dat de gedaegde over dese materie met de oversten van desen Religieus geconvenieert soude wesen; daer en is daer over geen questie nog men kent ook geene bullen de welcke de impetrant ofte sijnen broeder tot het vervolgh der voorhandige procedure behoorelijck souden qualificeren. de gedaegde blijven bovendien nog wel uijterlijck persisteren in het gene sij met hun voorgaende verbael ten opsighte van de cautie de rato aengeraeckt hebben, de jure en is de cautie de rato in de cassen daer sij nog aengenomen wirt, inter confortes ejusdem htis voor de contestatie niet admissibel; niettegenstaende bedroeft sig den impetrant dat de redens bij gedaegde voorgaendelijck daer tegens gealligneert souden pretense strijden tegens de grontregels van rechten, apparentelijck isser een nieuwe soorte van grontregels die voor den impetrant privativelijck gemaeckt en bekent sijn in dese materie.

Mits welcke debatterende den voorderen inhout van het verbael van Nuewens als ter voorhandigen debatte onderstigh persisteert hij Droesbeque als voren met eijsch van costen &a

Op 28 december verklaart Advokaat Nuewens dat hij in zijn eis voor gerechtigheid voor dom Bernardus blijft volharden wat meester Droesbeque eveneens doet voor de tegenpartij.

Het hof treedt nochtans de eis tot voorlegging van officiële bewijsstukken door de aanklager bij en ordonneert dat zij deze binnen de drie dagen aan het hof moeten voorleggen, waarop Nuewens verklaart deze termijn onmogelijk te kunnen naleven en uitstel vraagt.

Op 22 februari 1769 legt advocaat Nuewens de gevraagde procuratie opgemaakt *bij copij authentiek* voor en hoopt dat deze zaak nu eindelijk in het voordeel van zijn kliënt zal beslecht worden.

> *Nuewens doet aen Droesbeque visie vande procuratie vanden heere Bernardus Truijts bij copije authentieck, ende alsoo uijt de selve blijckt dat desen den impetrant heeft volmachtight om dese saecke ten definitiven te vervolghen, cum ratishabitione actorum et agendorum, soo heeft hij impetrant voldaen aen het appointement op de leste verbaelen gevolght, versulex soo sustineert hij Nuewens dat Droesbeque aen het selve insgelijcx voldoende, infra triduum alsun sal hebben te contesteren, op penen van absolvet versteck ende recht den selven hier toe gedaeght per primarium ut constat.*
> *Droesbeque versoeckt dagh ad 3um.*

Uit wat advokaat Droesbeque op 6 maart tegenargumenteert blijkt o.i. dat Nuewens gelijk heeft wanneer hij beweert dat de beklaagden alles doen om de hele zaak op de lange baan te schuiven want nu, na zo te hebben aangedrongen op de officiële procuratie van dom Bernardus beweert hij dat deze laatste, door de intrede in een religieuze orde en beloften te hebben afgelegd, afstand heeft gedaan van alle wereldse rechten en dus juridisch niet meer bestaat! Te meer voor wat de toestemming die door de congregatie van Rome werd toegekend om deze zaak tot een goed einde te brengen, valt er op te merken dat een religieus zich niet mag wenden tot een buitenlandse instantie maar dit moet doen bij de oversten van zijn klooster. Beklaagden oordelen dat er van enige officiële procuratie geen sprake kan zijn.
Advocaat Nuewens verklaart hierbij van zijn positie niet af te wijken en dat hij genoegzaam de goede trouw van de eisers heeft bewezen. Dezelfde dag nog begeeft hij zich, met een brief en alle bewijsstukken, naar de abdij van St. Jakob op de Koudenberg om te weten of de kanunniken bereid zijn ondergetekende op te nemen in hun abdij, hem het jaar probatie toe te kennen en zijn noviciaat te laten beginnen. De Apostolische notaris verklaart in deze brief dat hij door de abt niet werd

ontvangen wegens diens ziekte en dat hij zich tot de prior heeft gewend. Deze heeft hem te woord gestaan en akte genomen van de aanvraag, die hij niet kon beantwoorden alvorens het te hebben voorgelegd aan het kapittel, dat in de namiddag zou gehouden worden. Hij zou diens besluit schriftelijk overbrengen.

> *"s ils [les chanoines] entendent de recevoir le soussigne a la veture de leur abbaïe et monastere de meme qu'a l'année de probation, pour en consequence commencer son noviciat reel corporel et actuel. dans leur abbaïe et monastere et de leur laisser copie de cette procuration, et sij transporter ensuite le lendemain pour avoir due et cathegorique reponse a sa susdite Requisition, et au cas de refus delai ou reponse non cathegorique de protester en sa dite qualite in forma juris de sa diligence, dommages et interets resultés ou a resulter de leur refus, delai ou reponse non cathegorique, comme il appartiendra, et de faire tout ce quil sera necessaire en cas pareil, le chargant d'en donner sa due relation, pour servir au soussigné de et comme il trouvera convenir fait a Bruxelles ce 6 mars 1769 etoit signé F. Bernard Truijts Chartreux*

> *Le soussigné Notaire Apostolique relate par cette de s'etre transporté le 6 mars 1769 a l'abbaïe de St Jaques de Coudenberg dans cette ville de Bruxelles et ne pouvant parler au tres Reverend abbé de ladite abbaije a cause de sa grande maladie aije parle Monsieur le Prieur et aiant a icelui fait prelecture de ma commission ci dessus lui aie en madite qualité fait la demande y reprise et insinué copie authentique de l'avant dite Commission, lequel m'a donne pour reponse que le lendemain matin il auroit fait assembler tous les Religieux de ladite abbaije au Chapitre et que l'apres midij il me donneroit leur reponse par ecrit"*

De dag nadien keert hij terug naar de abdij om er volgend antwoord in ontvangst te nemen:

> *"Puis maijant derechef le 7 du meme mois de mars rendu a ladite abbaije et ij ……de la maladie du tres reverend Abbé parlant a monsieur le Prieur lui aije demandé dans ma dite qualité reponse cathegorique sur ma predite demande le quel*

en presence de Mr Labus Religieux de ladite abbaije m'a donné pour Reponse: que pour cette question ils sont en proces au Conseil Souverain de Brabant et quil donnoit cette reponse pour et au nom de toute la communauté, ce qu'aiant recu pour refus ou reponse non cathegorique aije en madite qualité de Notaire apostolique protesté in formâ juris de la diligence du requerant, ainsi que des dommages et interets resultés et a resulter de leur refus ou reponse non cathegorique, Cette servant de Relation de Requisition faite a Messieurs L'Abbé et religieux de l'Abbaïe et monastere de St Jaques de Coudenberg en date du 6 de mars de cette presente année; de meme que la copie de sa relation de la reponse faite par lesdits Messieurs Abbé et religieux, pour notifier a sa ditte excellence, que le soussigné a fait tous devoirs possibles pour parvenir a l'effet de sa ditte Bulle, et ainsi quod non Steterit per Se, que le terme de six mois determine dans la susdite Bulle va expirer, Sans que ladite Bulle ait eté mise en execution et a ces raisons de reclamer, en sa dite qualite de Notaire apostolique, aupres de sa dite excellence comme deleguée du St Siege, pour l'execution de la dite Bulle de Translation contre les delais et refus des susdits Messieurs Abbé et Religieux de Couden Bergh pour la conservation des droits du soussigné et de laisser copie de cette a sa dite excellence, et de lui donner due Relation de la Commssion et exploit comme il appartiendra,
fait a Bruxelles ce 8 mars 1769 etoit signé Fr. Bernard Truijts Chartreux

Concordantiam cum originalibus attestor
G: Nuewens Notaris Apostolicus"

De kanunniken wijken dus niet af van hun besluit om dom Bernardus niet toe te laten in hun gemeenschap en dat het aan de Soevereine raad zal toekomen om over deze zaak te beslissen.
Op 20 maart leggen beide partijen nogmaals hun standpunten voor aan de Raad die haar standpunt, na deliberatie, zal voorleggen; wat gebeurt op 27 juni 1769. Hun besluit luidt als volgt:

… que les Accusés ont, par acte capitulaire du 25 novembre 1768, accepté le prénommé Bernard Truijts, religieux profès et prêtre des chartreux au couvent à l'intérieur des murs de cette ville, fasse son noviciat comme religieux dans leur couvent,

et que par conséquence, en vertu de quoi ils sont d'admettre promptement celui-ci dans leur abbaye, etc…

Men kan zich best voorstellen wat de vreugde van dom Bernardus Truijts moet geweest zijn bij het vernemen van dit besluit. Het moet in deze momenten van euforie geweest zijn dat hij, twee dagen later, volgend schrijven richt naar de aartsbisschop:

Monseigneur

C'est avec la plus respectueuse soumission, que je prens la liberté d'annoncer a Votre Excellence le bonheur, que j ai de voir approcher la fin de mes disgraces, puisque le tout etant arrangé avec les Messieurs de Coudenbergh, ils m'ont fait la grace de me recevoir a l'habillement pour commencer immediatement mon noviciat dans leur Abbaïe, ce que doit declarer a Votre Excellence le contenu de la lettre de Mr L'Abbe, que Mr Vandernoot mon Avocat avec mon frere Porteurs de cette, ont l'honneur de remettre a Votre Excellence, conjointement avec ma requette en consequence

Dezelfde dag schrijft ook de abt van St Jakob op de Koudenberg naar de aartsbisshop. De toon is veel minder geestdriftig :

Monseigneur

Malgré toute la repugnance de notre Communauté pour la reception du pere Truijts il vient d'etre admis au noviciat chez nous capitulairement et ainsi il pourra venir quand il plaira a Votre Excellence de mettre la Bulle de Rome en execution. j'espere, Monseigneur, que vous nous fairez la grace d'etre persuadé que le parfait devouement que nous aurons toujours pour votre Excellence fait aujourdhui le bonheur du pauvre pere Truijts
J'ai l'honneur d'etre en tres profond respect et avec la plus humble soumission
Monseigneur

Votre tres humble et tres Obeissant serviteur
… Warnots Abbé de Coudenbergh

De volgende dag, na een nachtje slapen, beslist Bernardus nogmaals naar de aartsbisschop te schrijven. Hij is er blijkbaar nog niet helemaal gerust in.

Monseigneur

Les gracieuses bontees, Monseigneur, dont Votre Excellence a daigné me combler en plus d'une occasion me font esperer avec confiance qu'Elle daignera me pardonner l'importunité avec laquelle je la supplie tres humblement de vouloir bien m'accorder la grace d'une prompte expedition, et daigner ainsi pretter les secours pressants, que demande la conservation de ma vie, pour pouvoir hater l'execution de mes Bulles, avant que la mauvaise volonté de mes adversaires tachent de mettre en œuvre quelque nouvel obstacle, dont j ai eu le malheur d'eprouver deja depuis si longtems les funestes effets.
C'est a ce sujet, Monseigneur, que Mr l'Avocat Vandernoot et mon frere prennent la liberté de s'adresser en personnes a votre Excellennce pour qu'ils puissent etre eux memes les porteurs de l'expedition de mes bulles avant que l'acceptation des Messieurs de Coudenbergh faite en ma faveur transpire et pour quelles raisons Mr l'Abbe a arrangé de me recevoir demain en son abbaïe, en cas q'il plaisse a Votre Excellence de me faire la grace d'expedier aujourd'hui l'execution de l'indult de ma translation, etant presentement pourvu du consentement formel tant du superieur de l'ordre a quo que de celui de l'ordre ad quem, ce que les porteurs de cette auront l'honneur de remettre a Votre Excellence.
Enfin, Monseigneur, le terme de mes Malheurs dependant des gracieuses bontées de Votre Excellence, c'est avec la plus respectueuse soumission que je supplie les secours pressants que demandent mes langeurs(!), et les prompts effets que les circonstances de mes disgraces exigent aussi la reconnoissance infinie que j'en conserverai ne cedera jamais au profond respect et au parfait devouement avec lesquels j ai l'honneur d'etre et serai toute ma vie

Monseigneur
De Votre Excellencve
Bruxelles *Le tres humble et tres*
Ce 30 juin 1769 *Obeissant Serviteur*
Fr Bernard Truijts Chart:

Dit is de laatste brief betreffende deze zaak die we aantreffen in de archieven van Brussel en Mechelen.

In een register[17] met alle evenementen die zich hebben voorgedaan in de abdij van St Jakob op de Koudenberg en dat werd bijgehouden tot 1781 leert men ons dat Bernardus Truijts er zijn noviciaat heeft gedaan en dat hij er een jaar later kanunnik werd. Nergens in dit register vinden we melding van een bekleding van een of ander officiersfunktie.

In 1783 werd de abdij afgeschaft door het edict van keizer Jozef II. In 1786 wordt er een lijst[18] opgemaakt van de nog aanwezige kanunniken maar van ene Bernardus Truijts vinden we geen spoor meer terug. Is hij ondertussen overleden? Het zou kunnen, maar wij hebben geen enkel officieel dokument teruggevonden die dit kan bevestigen.

Besluit:

Het is merkwaardig dat juist de abdij van St Jakob op de Koudenberg zo weigerachtig is om de overgang van een kartuizer tot haar gemeenschap toe te staan; meestal staan kartuizers een overgang, op enkele uitzonderingen na, nooit toe. Ook merkwaardig is het feit dat de kanunniken de aanbevelingen van de aartsbisschop naast zich neerleggen. Waarom dan deze negatieve houding? Men kan er alleen

---

17 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), nr 6494, *Abdij van St Jakob op de Koudenberg*, Lijst van de religieuzen, met datum de professie, promotie en van overlijden, 1636-1781 :
Die 1 Mensis Julii 1769 investitus est habitu nostro, deposito carthusianorum habitu R.P. Bernardus Truyts pbr professus ordis Carthusianorum conventus Buxellensis, anno ætatis suæ 33° natus in parochia D. Gudulæ 8a martii 1737. nomen in Baptismo accepit Albertus, Carolus, Ferdinandus
Excmus ac Revmus Dnus ArchiEpiscopus Mechliniensis authoritate apostolicâ ipsi factâ per bullam Clementis pp. XIII datam Romæ quarto idus septembris 1768. habito consensu superiorum ordis carthusianorum et nostro dispensavit cum dicto fratre Bernardo Truyts per litteras Mechliniæ datas die 30 junii 1769 concestitque et indulsit ut relicto ordine Carthusian : ad ordinem Can : Reg : transiret et ad abbatiani nostram, hîcque peracto anno probationis cum effectu sib novæ religionis jugo vitam transigere posset, privilegiis ordinis gaudens, non tamen beneficia nostra aut pensiones possiderê valeret.
Die primâ julii 1770 professus est.

18 Rijksarchief Brussel (Anderlecht), nr 6673, *Abdij van St Jakob op Koudenberg*, Dossier met lijst van het aanwezige personeel in de abdij in 1786.

maar naar gissen. Dat dom Bernardus in het kartuizerklooster niet verder mocht verblijven omdat hij moest vlees tot zich nemen om te kunnen overleven, kunnen de kartuizers als reden naar voren brengen omdat dit uitdrukkelijk door de *consuetudines* nooit wordt toegestaan. Is de weigering van de kanunniken misschien ingegeven doordat dom Bernardus zó zwaar ziek was dat zijn onderkomen in de abdij een financiële dobber zou betekenen voor haar? Hij spruit nochtans voort uit een welgestelde Brusselse familie. Dat hij eventueel "carrière" wilde maken bij de kanunniken zullen we nooit te weten komen. Uit het register van de abdij blijkt dit niet het geval te zijn. Nooit wordt zijn naam vernoemd bij een benoeming van een officiersambt.

Bijvoegsel I

[Rijksarchief Brussel (Anderlecht), Kerkelijk archief, nr 6497, s.d.].
Propria requisitione RR. PP. Superiorum Visitatoris et Prioris Patrum Carthusianorum Conventus Bruxellensis
Omnibus R. P. Bernardi Truyts morbi circumstantiis exacte examinatis et rite pensitatis patet R. Patrem vix absoluto Religionis vitæ ryrocinio graviter conflictatum fuisse axcerbissimo rhumatismo, qui omnibus tentatis remediis efficaussimis mansit contumax, licet thermæ acquis gravenses (?) magno conventus dispendio adhibitæ profuisse viderentur nihilominus hyemali tempore semper idem malum recruduit simmulque pectus tussi ferina conquassando musculos inservientes respirationi acrimonia rhumatica irritando morbus in tuto (?) increvit ut jam nullum sit dubium quin Rægrotans laboret vera taba ex pulmone suppurato post ter repetitam cruoris exsecrationem, videturque eoquidem usque invaluisse malum ut projectio virium, tussis molesta, respiratio difficilis febris lenta, urinæ lixiviosæ cum sedimenro lateritio et corporis consumptio statum pessimum indicent. Optimum fore arbitamur ut sapientia (?) non negligentur auxilia. 1° ut puro, campestri et perflato (utatur ?) ære nativo. 2° ut indies vectione rhedæ quantum vires ferre poterunt corpus exerceat, si nihil obstet equitationem præferimus tamquam remedium specificum a celeberrimis medicis clinicis deprædicatum. 3° lacticinia pro cibo et medicamento inevitabilia sunt. Quo tenuius lac eo (……onleesbaar) existimamus, hinc lac fæmineum ex ubere suctum foret eligendum illud a veteribus medicis etc. Si tamen egroti fastidium, ordinisque constitutiones huic obstent lac assininum tempore vernali in usum ducatur, interea mane et post meridiem lacte vaccino uti incipiat cum aquis setteranis methodo congruo. 4° legumina mollia (moviloaginosa ?) non austera neque acida proponimus, absint pisa sicca, fabæ et poma terræ, pisces ere induratass damnamus præterea salmones, anguillæ, omniaque edulia quæ rancescunt vel facile putrescunt exulentur. Ostrea tamen specificia suademus. Pisces testaceas ex his quoque rite præparata juscula possunt experiri, cum carnes sint odiosæ juxta (?) regulam Carthusianorum. 5° pro potu sit decoctum hordei citratum cum lacte vaccino et pauscillo (sautari ?) edulcoratum. a cerevisia abstinendum ast donec maneat in lactis usu. Vinum conceditur malvaticum secundum medici ordinaris præceptum prudenter et moderate sumptum. 6° Non tenetur interesse choro. 7° corporis medicatio vix nuncupabitur, si vehementes animi et spiritum omnialium motiones non præcaveantur, graviora sunt ac pericosiora animi quam corporis mala. Verum omnia in cassum tentabuntur si egrotus et astantes una cum medicis morbo non reluctentur. Quod unanime nostrum judicium etc. signatum

Houton, Van bellinghen, Marret ordius (niet gedateerd)

400 jaar geleden …

Victor. Vangramberen (†)

INLEIDENDE BESCHOUWINGEN BIJ "400 JAAR GELEDEN…".
Even nakaartend op een mistige herfstavond, na afloop van de zoveelste sessie van een vormingsprogramma voor Kerkbesturen georganiseerd door de Provincie Vlaams – Brabant, met mijn vriend, de Heer Jaak PAUWELS, Voorzitter van de Kerkfabriek Zaventem Sint – Martinus, kwam het gesprek alras op het domein van de Brabantse Geschiedenis.
Mijn gesprekspartner herinnerde zich dat van de hand van wijlen Pastoor – Deken Victor VANGRAMBEREN in jaargang L, Nr. 4-5 van dit tijdschrift een artikel gepubliceerd werd met als titel "Leven van Mgr. Van Gameren, 16e Bisschop van Antwerpen (1700 – 1775)".

Pastoor-Deken Victor Vangramberen als legeraalmoezenier.

Wijlen Pastoor-Deken Victor Vangramberen in "staatsiekledij".

Tevens berust in het archief van de Kerkfabriek een manuscript – geschonken door de Familie Vangramberen – van dezelfde auteur met als veelbelovende titel "4OO jaar geleden…". Ik mocht dit handschrift ter inzage ontvangen.

Groepsfoto met onder meer Mgr. De Smedt, de latere bisschop van Brugge.

Deze volledig handgeschreven tekst is niet gedateerd, doch is vergezeld van een brief van wijlen ereconservator Jan VERBESSELT de dato 21 mei 1969, die als volgt luidt :

"Eerwaarde,
Hierbijgaande zend ik uw tekst "400 jaar geleden" terug. Het kan tot mijn spijt niet bij tijds worden opgenomen zonder veranderingen.
Aan Erps en Zaventem werk ik voor het ogenblik. De publicatie is voor volgend jaar.
Met welgemeende groeten,
Volgt handtekening J. Verbesselt, Conserv. ".
Gezien het overlijden van de auteur in het jaar 1970 werd aan een en ander geen verder gevolg gegeven.
De tekst handelt over de broeiende opstand in de Nederlanden tegen het bewind van Koning Filips II na de troonsafstand van zijn vader, het Eedverbond der Edelen met de Beeldenstorm en eindigt met de komst van de Hertog van Alva.
Ook wordt stilgestaan bij de figuur van Antoine Perrenot de Granvelle, eerste Kardinaal – Aartsbisschop van Mechelen in de jaren 1561 – 1582.

Gezien precies dit jaar de 450ste verjaardag van de oprichting van het (Aarts)bisdom Mechelen herdacht wordt, heeft de Raad van Bestuur – naast andere initiatieven in ditzelfde kader – beslist over te gaan tot de publicatie in ongewijzigde vorm van de tekst.
Daarom wordt hij tussen { } geplaatst, met integraal behoud van de spelling.
Wie was wijlen Z.E.H. Victor Vangramberen, die ik mij als jonge misdienaar levendig herinner als "den deken van Zaventem" uit zijn talloze "Dekenale Visieten" aan onze Diegemse Parochie?
Hierna volgen enkele gegevens uit de "Vita" van deze gezaghebbende en markante geestelijke.
Victor Vangramberen werd te Everberg geboren op 29 april 1885 en op 20 september 1908 te Mechelen tot priester gewijd. Hij studeerde een tijdje aan de Katholieke Universiteit te Leuven, werd tweede onderpastoor van de Sint – Augustinusparochie te Vorst en nadien leraar te Schaarbeek aan het "Collège St. Marie". In 1914 ging hij zich melden als legeraalmoezenier. Hij was zeer sociaalvoelend en Vlaamsgezind en werd actief in de Frontbeweging. Hij werd ook nog aalmoezenier van het militair hospitaal van Col de Caire, Cap Ferrat nabij Villefranche, in het militair hospitaal van St. Lunaire en in dat van Chambéry. In 1922 kreeg hij het oorlogskruis met palm en in 1936 het Vuurkruis. Na tot 1927 onderpastoor van Sint – Joost – ten – Noode geweest te zijn, werd hij pastoor – deken van Zaventem. Hij bleef dit tot in 1965. Hij stierf op 27 mei 1970 in het rusthuis Onze – Lieve – Vrouw van Lourdes te Erps. Hij werd te Zaventem op het kerkhof bij de oudstrijders begraven.
"In piam memoriam" van deze geleerde en priester met een zeer hoogstaand karakter, trouw aan de Kerk en met een diepe sociale en Vlaamse bevlogenheid.

Namens de redactie:
Jos VANKEERBERGHEN

De tweede helft der XVI eeuw was een beroerde tijdspanne voor de Nederlanden. 1567 bracht bijzonder tragische jaren mede.
Op 25 october 1555, in de grote zaal van het paleis der Hertogen van Burgondië[1] te Brussel zijn vergaderd: Keizer Karel, omringd door de prinsen en princessen van het Hof; de ridders van het Gulden Vlies en de Vreemde Afgevaardigden.
Verouderd voor de jaren, overhandigt de Keizer plechtig aan zijn zoon Filips de soevereiniteit der zeventien provinciën.
Keizer Karel was een kind van het Noorden, een nederlandse Vorst, een kenner en een vriend van zijn volk uit de lage landen.
Filips II, in Spanje geboren (1527) en opgevoed, beschouwde deze landen als een vreemd wingewest van de Spaanse Kroon. De 17 provinciën voelden zich toch een vrij volk, met eigen wetten en gewoonten, met eigen bestuur:"de Staten". De centrale macht, ze mocht " hertogen van Burgondië" zijn, "Keizer van Oostenrijk" of "Koning van Spanje" hoefden de Staten te erkennen, de vrijheden te eerbiedigen, de wetten te onderhouden.
Deze Noorder – landen waren daarbij de voorspoedigste gewesten van Europa.
Bij die vrijheden kon de nieuwe spaanse Vorst zich niet neerleggen. Die toestand zou hij wijzigen! – Die vrijheden wilden de 17 Provinciën bewaren! Vandaar het conflict, dat in de godsdienststrijd gewikkeld, van de tweede helft der XVI eeuw voor land en volk een tragedie ging scheppen.

Een klaar inzicht in de gebeurtenissen, - na de afreis van Koning Filips naar Spanje (25 augustus 1559) – vergt het kennen van de bestuurlijke organisatie der Nederlanden.
Aan 't hoofd: de gouverneur of gouvernante, die de Koning vervangt: Margareta van Parma, de halfzuster van Filips II, met brabants bloed in de aderen.

1 In 1731 werd het hertogelijke paleis van Burgondië door brand vernield en niet heropgebouwd.

De Landvoogdes beschikt over een Raad van State, voorlopig met 5 leden: Granvelle, de vertrouwensman van Filips II, feitelijk de toezichter van de gouvernante; Viglius, een friese rechtskundige, bekwaam en rechtzinnig; graaf Karel de Berlaymont, finantiëel deskundige van formaat; graaf van Egmont en Willem van Oranje – Nassau: leden van de Hoge Adel.
Oranje was protestants opgevoed. Hij werd katholiek omwille van Keizer Karel, zijn beschermer, wiens vertrouwensman hij ook werd. In 't geheim heulde hij met de Calvinisten, beurtelings alle partijen naar de ogen kijkend. In de grond had Willem als hoogste doel: de Nederlanden in opstand brengen tegen het Spaans bewind. Zelf getuigt hij dit voornemen gevormd te hebben voor de afreis van Filips uit de Nederlanden (1559), tijdens een jacht met de Koning Henri II van Frankrijk: "Je l'ai fait (ce projet) lors que j' estoi en France à la chasse avecq le Roi"…
Drie andere leden werden later bij de Raad gevoegd: Filips van Stavele, de graaf van Hoorne en de Hertog van Aarschot.
De "Geheime Raad" (consulta) was samengesteld uit Granvelle, Viglius en Berlaymont.
De 17 Provinciën samen hadden als parlement: "De Staten Generaal".
Iedere provincie had ook de hare:"De Staten van Brabant", "De Raad van Vlaanderen", enz.
8 gouverneurs zorgden voor het bestuur van één of meer provinciën.
Ze waren de bevelhebbers van de troepen hunner provincie(s).

II De broeiende opstand der Nederlanden tegen het Spaans bewind

Nog voor Filips II naar Spanje vertrok (1559) ontving hij de aanvraag (la remontrance) "al de vreemde (d.i. Spaanse) troepen uit de Noorder Provinciën weg te trekken, én de inwendige aangelegenheden door "Heren uit den lande" te laten beridderen (bijzonder gericht tegen Granvelle, afkomstig uit Franche – Comté!). De Koning beloofde het eerste … voor binnen drie of vier maand. Het tweede, antwoordde hij, was toch al in orde"….
Een tijd lang bewaart de smeulende tegenstand der Provinciën tegenover het Spaans Bewind een uitsluitend politiek karakter. Geen enkele leider der oppositie, ook Oranje niet, wil voor een afvallige katholiek doorgaan. Geen lutheraan, geen anabaptist neemt openlijk deel aan de beroering.

Het duurt echter niet lang of de Calvinisten, voorstanders van de absolute theocratische staat, vangen een scherpe strijd aan tegen "Spanje en de Roomse afgoderij".
Een aantal afgestudeerden van de universiteit van Genève, centrale vesting van Calvijn, - bijzonder uit de lagere adel – propaganderen over het land. Franse calvinistische "predikanten" vallen Wallonië binnen. Hollandse predikers dagen op in Antwerpen en laag- Vlaanderen.

De toestand der Kerk in de katholieke Nederlanden was destijds niet schitterend.
Wel is waar werden, in 1559, veertien nieuwe bisdommen opgericht, bij de vijf die in de Spaanse Nederlanden bestonden: Doornik, Kamerijk, Arras, Utrecht en Luik.
Dit laatste stond niet onder Spaans bewind, doch strekte zich met zijn geestelijke macht uit tot aan de Dijle, in Brabant. Granvelle ging in 1562 van zijn bisschopsstad Arras naar het aartsbisdom Mechelen over.
De abten der grote abdijen waren verbitterd om de verplichting voor de onderhoud der bisdommen in te staan. Affligem o.a. moest voor het aartsbisdom zorgen.
Om wille van de grote afstand tussen de parochiën en de bisschops - zetels was de clerus weinig actief. Brabant b.v. sorteerde van Kamerijk!
De predikers van de nieuwe godsdienst mochten vrijwel hun gangen gaan. De lauwe tegenstand van sommige goeverneurs, de heimelijke sympathie van Oranje en andere edelmannen voor de calvinisten, het laten gebeuren door en soms meeheulen van de magistraat van sommige grote steden, onder andere in Antwerpen, met haar 150 000 inwoners, het aantal franse Huguenoten die over de grenzen Wallonië binnen vielen en ook de Vlaamse gewesten infecteerden, dat alles vertroebelde ons volk , verlamde zijn veerkracht.
De groeiende welstand trouwens had de godsdienstigheid der burgerij helpen verflauwen. Drieduizend spaanse soldaten die in stad en dorp zedelijke wanorde en bederf kwamen zaaien. De kleine adel verarmd en tuk op winstgevende ambten… Het proletariaat, slachtoffer van de nieuwe ekonomische toestanden, staat {…?? hier eindigt de zin abrupt}.
Bijzonder in de Noorder provinciën groeit het opzet: de onafhankelijkheid veroveren. De hogere adel – de Oranje's, Culemborg, Hoogstraten, Bredero e.a. stuurden er op aan en lieten in die gewesten hun

machtige invloed gelden.
Eerst en vooral hoeft uit de omgeving der Landvoogdes de raadsman verwijderd, die zich van het door Oranje en consoorten nagestreefde doel maar al te wel bewust is: Granvelle! Onder de drang en het gekonkel van zijn vijanden besloot de raadsman van Margareta de Nederlanden te verlaten. Dit deed hij op 13 maart 1564. Een overwinning van belang voor de oproerige partij!

III Eedverbond der Edelen.

5 april 1566. Dag van ongewone beroering te Brussel: honderden edelen met hun paarden in en rondom de stad. Die dag zou de Landvoogdes de afgevaardigden van het Eedverbond der Edelen in haar paleis ontvangen.
De Huguenoten der Nederlanden voelden zich te gering in aantal om een openbare actie tegen Filips en zijn beheer in te zetten. Vergaderd te Spa, met het voorwendsel van een "water-.cure", besloot een groep Calvinisten ook de katholieken tot aansluiten over te halen.
Naar Brussel overgezeild, vergaderd in de woonst van kapitein – agitator Harnes, handlanger van Lode van Nassau, gaan ze over tot het stichten van een "Verbond der Edelen". Gilles Le Clercq stelt behendig de tekst op aan de adel van gans het land ter ondertekening voor te leggen. Hij vermijdt ieder woord dat bij de katholieken argwaan kan wekken. Als uitgesproken doel geven ze de strijd tegen de door iedereen gehate en gevreesde Spaanse Inquisitie op, zonder iets te willen verrichten "qui soit au déshonneur de Dieu et du Roy".
Honderden handtekens, ook van abten, kanunnikken en militairen, worden in enkele weken verzameld.
Ingaande op de mening van de "Raad van State" en van de "Ridders van het Gulden Vlies", besluit Margareta de afgevaardigden van het "Eedverbond" te ontvangen.
Tot aan de inganspoort van het paleis is de afvaardiging vergezeld door een twee à driehonderd ruiters. Graaf Hendrik van Brederode leidt de groep afgevaardigden binnen en overhandigt het rekwest. Nevens de Edele Vrouwe staat, onder meer, Graaf de Berlaymont. Ontsteld bij al die beroering verbleekt Margareta. "Niet bang zijn! zou Berlaymont haar toegefluisterd hebben, "het zijn toch maar Geuzen!..."

De Landvoogdes belooft afgezanten naar Spanje te sturen, met een aanvraag bij de Koning en intussen de edicten tegen de ketterij te zullen milderen…
Dezelfde avond volgt het beruchte "banket der Geuzen", in het hotel van Culemborg[2]. Geestdriftig weerklinkt de kreet die Brederode schreeuwt "Vivent les Gueux!" Zoveel jaren zal hij in onze gewesten weerklinken, in antikatholieke betekenis. Ook het erkenningsteken wordt aangenomen: grauwe rok, bedelzak en bedelkommetje.

De toestand wordt al langer hoe erger. In Antwerpen lopen meer Calvinisten rond dan in Genève, de bakermat der ketterij!... Predikers, meest vreemden, treden driest op. Bredero en de Antwerpse geuzen stellen de magistraat schaak mat.
Een paar honderd edellieden, met Bredero en Lode van Nassau aan 't hoofd, bezetten S. Truiden.
De prins van Oranje en zijn trawanten verzamelen strijdkrachten in Duitsland.
De dwepers zijn met de toegestane vergunningen niet meer tevreden. Ze eisen een omwenteling. Feitelijk is ze begonnen. Het vuur van de opstand gaat aan 't laaien!...
Op 14 oogst 1566 stormt, rond S. Omaars, een bende van 300 man, met bijlen en hamers, de kerken binnen. Daarop volgt Ieper. Egmont, de goeverneur van Vlaanderen, laat zijn post in de steek. De baldadigers plunderen en verwoesten kerken, kapellen en kloosters langsheen de Leie.
Na Vlaanderen komt Antwerpen aan de beurt. De goeverneur, prins van Oranje, kiest het hazenpat, langs de S. Bernardsabdij naar Brussel toe. Op 20 augustus zetten ze de plundering in en de verwoesting van de kathedraal. Meestal is 't een vreemde raskaillie. De later weergevonden werktuigen kwamen vers uit de magazijnen of droegen de merken van vreemde makelarij. Met een ongehoorde razernij worden meubelen, schilderijen, beelden, schrijnen, lusters en lampen, het Hoofdtabernakel (het kostbaarste van heel de kristen – wereld) verbreizeld en verbrand. Het hoog – orgel, de glorie van Antwerpen: een puinhoop!....
De schade aan de Antwerpse kathedraal toegebracht werd op 400.000 gulden geschat. Met de muntwaarde van voor de eerste oorlog (14 -18): een millioen en half frank. In huidige B. Fr.: een 100 millioen.

---

2 Alva zal het hôtel van de Graaf van Culemborg met de grond gelijk maken.

Intussen loeit de verwoestende storm maar voort: over Brabant, Holland, Zeland, Utrecht, Friesland… De Rotterdamse, Dordrechtse en Haarlemse magistraten leveren zelf de heiligenbeelden aan de vernielingszucht der belhamers over! In Vlaanderen alleen waren vierhonderd kerken geplunderd en verwoest.
Onze voorouders noemden 1566 "het Wonderjaar", het Schrikkelijk jaar. Een latijns jaarschrift vat het samen: "Sancta tua conculcata sunt et contaminata". "al wat heilig is werd vertrappeld en verwoest".

De reactie echter bleef niet verder uit. De ogen der katholieke bevolking gingen open. Ze zag eindelijk in wat Oranje en zijn calvinistische consoorten in het schild voerden. De opstand tegen Spanje was tot een strijd tegen de Kerk en de katholieke godsdienst ontaard.
Koning Filips II was één woede om het gebeurde en om de lamlendigheid der goeverneurs en andere verantwoordelijken. "Ah, riep hij uit, dit zal hem komen duur te staan! Dit zweer ik op het hoofd van mijn vader!"
Oranje (de Zwijger) schreef nog een huichelachtige brief naar de Koning van Spanje, maar week uit naar Duitsland, gevolgd door de graven van Culemborg, van den Bergh[3], van Hoogstraten, Jan van Marnix, Lode van Nassau… Strijdmachten werden verzameld en met wapens voorzien…
Het volk in den lande stond verslagen!...
In weerwil van de raad tot kalmte en vergeving die de Hertogin – Goevernante, die Granvelle en die Paus Pius V aan de Koning lieten geworden, bleef Philips het als een plicht aanzien hard in te grijpen: "Coppez le mal à la racine par ung vigoureux chassoy."
Een der bekwaamste Spaanse legerhoofden kwam, aan 't hoofd van tien duizend uitgelezen krijgers, naar de Lage Landen afgezakt: Alva was in 't verschiet!... Op 22 oogst 1567, verscheen hij voor de poorten van Brussel. Een uiterst pijnlijke tragedie ving aan.

---

3 Graaf Willem van den Bergh, echtgenoot van Maria van Nassau, zuster van de Zwijger, verliet later de partij der oproerlingen en keerde terug in dienst van de koning..- Niet te verwarren met de Markies van Birghes, die op 21 mei 1567, "stierf van de koorts".

Matthias Estrix (1600 - 1636), pastoor van Asse en Oratoor

François van der Jeught

Vooraf

In de loop van 2006 trof Flor De Smedt in de protocollen van notaris Adriani, bewaard op het Rijksarchief in Anderlecht, een huwelijkscontract aan van 2 maart 1628 dat in Asse werd verleden. De familienaam *Esschericx* trok zijn aandacht en de woonplaats van de contractanten: ze waren afkomstig van Mechelen. De akte was opgetekend ten huize van Matthias *Esschericx*, de pastoor van Asse en zoon van Cornelis, die Catharina Lodewijcx zou huwen. Vader en zoon ondertekenden met *Esschericx* en niet met *Estrix*, de naam waaronder de pastoor bekend was.[1]

Over Matthias Estrix werd reeds gepubliceerd door Lucianus Ceyssens in Ascania in 1964, een tekst die later werd hernomen. Zeer recent verscheen in *Eigen Schoon en de Brabander* van Dom Wilfried Verleyen O.S.B. een diepgaande studie over Dom Robertus Estrix (1610-1675), de broer van Matthias, waarin de familie Estrix van Mechelen in de 16de en 17de eeuw wordt geschetst en ook pastoor Matthias Estrix aan bod komt.[2]

In deze bijdrage willen we toch even dieper ingaan op deze pastoor om een completer beeld te krijgen van deze markante man. Uiteraard putten we hiervoor dankbaar uit wat inmiddels verscheen, maar maken ook van de gelegenheid gebruik om enkele gegevens van de familie Estrix te verduidelijken of aan te vullen.

---

1 Algemeen Rijksarchief Brussel, Adriani, 2031, 2 maart 1628.

2 L. CEYSSENS, *Pastoor Matthias Estrix (1627-1629)*, Ascania, 1964 -2, p. 16-20; L. CEYSSENS, *Pastoor Matthias Estrix († 1636)*, Ascania, 1983, p. 78 en 79; W. VERLEYEN, *Dom Robertus (1610-1675), eerste gemijterde proost van Affligem*, ESB, jg.89, nr. 4, 2006, p. 407-496.

De Mechelse familie *Esschericx*

De genealogie van de Mechelse familie Estrix, oorspronkelijk *Esschericx*, werd gepubliceerd in de *Annuaire de la noblesse de Belgique* in 1869 en meer uitgebreid in dezelfde reeks in 1873. Ze zijn van de hand van de Mechelaar Octave Lemaire wiens genealogiën in handschrift worden bewaard op het Mechelse stadsarchief.[3]

In 1869 beschreef hij het wapen van de familie dat zij bij diploma van 16 december 1818 had verkregen toen zij tot de adel werd verheven. Dat wapen droeg o.a. een papegaai van sinopel op een veld van goud. In 1873 vermeldde Octave Lemaire echter dat dit wapen helemaal niet conform het wapen was dat op oude schepenzegels terug te vinden was en beschreef het als volgt: *écartelé au 1 et au 4 d' argent à la pie (en flamand exter, ce qui constitue une allusion au nom patronymique) au naturel, au 2 et 3 d' or chevron de gueules accompagnées de trois billettes du même.* Vertaald: gevierendeeld, 1 en 4 in zilver een ekster van natuurlijke kleur, 2 en 3 in goud een keper van keel vergezeld van drie blokjes van hetzelfde.[4]

Dit familiewapen was bijvoorbeeld weergeven op de grafzerk van *Cornelis Esschericx*, de grootvader van pastoor Matthias Estrix (zie verder). De vermelding van Octave Lemaire dat de familienaam waarschijnlijk verwijst naar *exster* (ekster) lijkt plausibeler dan een betekenis in verband met de beroepsbijnaam van een stratenmaker.[5] Toeval of niet, de pastoor van Sint-Peeter en Paul noteerde alleszins in zijn begrafenisregister over Cornelis, de grootvader van Matthias: *Obijt Cornelius Extrix.*

Octave Lemaire voegde in de uitgave van 1873 van de *Annuaire de la Noblesse* heel wat aanvullingen toe aan de genealogie van de familie Estrix uit de vorige editie en vatte aan met:

---

3 *Annuaire de la noblesse de Belgique*, Brussel, 1869, p. 77-83 ; *Annuaire de la noblesse de Belgique*, Brussel, 1873, p. 60-65. Deze publicatie vermeldt W. Verleyen niet ; Stadsarchief Mechelen (SAM), Varia, V844, *Genealogische verzameling O. Lemaire*, doos 28, bundel V.

4 Met dank aan dr. Paul De Win.

5 F. DE BRABANDER, *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, Brussel, 1993, p. 592.

I. Gillis *Esschericx*, geboortig van Baasrode – Sint-Amands, cit. Mechelen, 27 mei 1427, † vóór 1473)[6], x Barbara Schaeftighen, van wie 10 kinderen waaronder:

II. Gillis *Eschericx*, schepen van Mechelen, (cit. 1520) x Marie Huens, (dochter van Rombout en Marie Vyts). Hij xx Elisabeth Matthys (dochter van Arnould, schepen van Mechelen en weduwe van Henri Neeffs alias Van Laken *de jonge*, wardijn van de munt in Mechelen).

Opvallend is dat zeer vroeg de relaties naar voor komen met de oude Mechelse patriciërsfamilies Huens en Neeffs alias Van Laken, die eeuwenlang hun vertegenwoordigers hadden in het stadsbestuur als dekens en gezworenen van de ambachten, als schepenen, communemeesters, tresoriers, politiemeesters. Zij telden leden in de (schutters)gilden en de rederijkerskamers, waren verwant met magistraten van de Grote Raad van Mechelen én waren gefortuneerd.[7] Het is duidelijk dat de familie Estrix tot deze kring behoorde.

Reeds in 1488 was een *Jan Esscherics* gezworene van de vettewariers en vrijwel jaar na jaar komen leden uit deze familie voor in de lijsten van de dekens en gezworenen van de Mechelse ambachten.[8]
Octave Lemaire vermeldde in de 19de eeuw uit deze familie Jean François Xavier *Estrix*, aanvankelijk adjunct-burgemeester van Mechelen, vervolgens burgemeester, ridder in de Orde van de Belgische Leeuw, lid van de tweede kamer van de Staten-Generaal en tot de adel verheven in 1818. Zijn zoon was François Jean Charles, ridder Estrix de Terbeek, °1800, werd majoor *aide-de-camp* van de generaal van de Burgerwacht.

---

6 F.G.C. BETERAMS, *De Mechelse schepenbrieven op het Rijksarchief te Antwerpen*, Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen (HKKOLKM), dl. 59, Mechelen, 1955, p. 169 en 170. Akte van 19 oktober 1473: vermelding van voogden over Gillis en Antoon. Willem *Eschericx* had goederen in Sint-Amands-Baasrode.

7 H. INSTALLÉ, *Patriciërs en ambachtslui in het stadsbestuur te Mechelen onder Maria-Theresia. De sociale status van burgemeesters en schepenen (1740-1780)*, Mechelen, 1982, p. 51-55 (Huens); p. 56-60 (Neeffs).

8 H. JOOSEN, *Dekens en gezworenen van de Mechelse ambachten*, HKKOLKM, dl. 66, Mechelen, 1962, p. 203 e.v. jaargangen.

De genealogie van de familie *Esschericx* vervolgt met:

III. Rombout *Esschericx*, x Anne Mompeliers alias Suys (cit. 25 november 1567); xx Catherine Pauwels, weduwe van Antoine Neeffs alias van Laken, broer van hogervermelde Henri), van wie uit zijn eerste huwelijk o.a.:

IV. Cornelis *Esschericx*, koopman en huidenvetter, die in de Augustijnenstraat in Mechelen woonde. Hij x Catherine Neeffs alias Van Laken (dochter van Antoine en Catherine Pauwels, hoger vermeld) en xx Sint-Rombauts in december 1578 met Catherina De Hondt († 7 maart 1629), dochter van Jan en Catharina Van Binnebeke.[9]

Vooraleer zijn tweede huwelijk aan te gaan, liet Cornelis *Esschericx* een huwelijkscontract opmaken voor notaris Peeter De Munter op 16 december 1578. Cornelis werd bijgestaan door zijn broer Gillis en Jan Van Papenbroeck, zijn oom, Catharina De Hondt door haar ouders. De akte werd verleden ten huize van zijn - dan toekomstige schoonouders - Jan De Hondt en Katelijne Van Binnebeke op de Heergracht in Mechelen.[10]

In 1585 kwam een verdeling tot stand aangaande de vetterij in de Augustijnenstraat tussen Cornelis x Catherina De Hondt enerzijds en zijn broer Gillis en zijn zuster Joanna x Pieter Neeffs alias Van Laken anderzijds.[11]

Op 17 juni 1586 kochten Cornelis *Esschericx* met zijn echtgenote van o.a. Joos Van Schelbroeck, twee percelen beemd, méér dan vijf dagwand groot, gelegen in Sint-Katelijne-Waver aan de Nieuwendijk.[12]

---

9 SAM, A. Van de Venne, 1720, f° 5, 15 januari 1599: Catharina De Hondt had nog twee broers en twee zusters: Frans, Joanna, Barbara x Cornelis Verberct, beenhouwer, en Pieter.

10 SAM, P. De Munter, 1298, f° 334, 16 december 1578.

11 SAM, P. De Munter, 1300, f° 400, 5 december 1585; id. f° 401, 5 december 1585.

12 SAM, A. Van de Venne, 1724, f° 146, 9 augustus 1603. Kathelijne Uijterhoeven bevestigde de verkoop in 1586 door haar voogden voor de schepenbank van Duffel.

Cornelis en zijn echtgenote lieten op 16 januari 1613 hun testament verlijden voor notaris Adolf Van de Venne, waarin schikkingen werden getroffen ten aanzien van zijn zoon Cornelis, mocht die niet akkoord gaan met de bestemming van hun nalatenschap. Opvallend is dat Catharina De Hondt niet met haar familienaam ondertekende, maar met *Estericx.*[13]

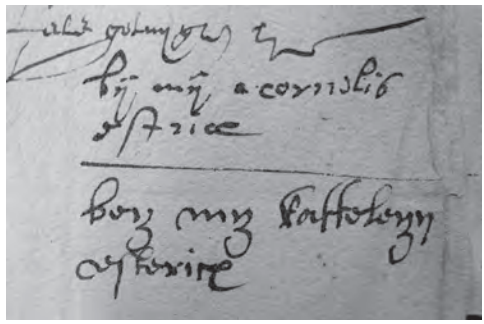

SAM, A. Van de Venne, 1734, f° 12, 16 januari 1613.

In 1617 kochten zij verschillende eigendommen, o.a. op 16 februari 1617 van Anna Van Laere, weduwe van Jan Estrix en hun kinderen Catharina x Jan Van Bouchout, horenbreker (en eigenaars van het huis *Stalenborch* tussen Het Lam en De Beer op de Grote Markt in Mechelen), Jan, Adriaen en Gielis.[14] Adriaen woonde in Tours (Lorraine) en was in 1619 Cornelis 990 gulden schuldig.[15]

Cornelis *Esschericx* werd voogd over zijn nichtjes en neefjes, kinderen van Francois De Hondt, weduwnaar van Agneta Paets en broer van zijn echtgenote. Hun kinderen waren: Anna, die begijn werd en in 1618 wou intreden in het klooster Sint-Clara in Hoogstraten, Agatha, eveneens begijn, Johanna, Jan, Janneken en Maria.[16]

Cornelis *Esschericx* †19 dec. 1623 en werd begraven in de kerk van Sint-Peeter en Paul. Voor zijn uitvaart werd 32 pond was betaald.

---

13 SAM, A. Van de Venne, 1734, f°12, 16 januari 1603.

14 SAM, SR, 238, f° 50, 16 februari 1617; f° 133, 23 mei 1617; f° 184, 13 augustus 1617; f° 185, 13 augustus 1617.

15 SAM, SR, 240, f° 124, 14 september 1619.

16 SAM, WK, nr. 26, f° 51, 6 april 1617, f° 77, 11 mei 1617, f° 185, 23 november 1617; nr. 27, f° 198, 6 november 1618; nr. 29, f° 44, s.d. (1620) en f°49, s.d. (1620).

Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen, deel 8, Antwerpen, 1903, p. 405.

Aan Cornelis *Esschericx* besteedde Dom Verleyen heel wat aandacht door dieper in te gaan op de inventaris van zijn nalatenschap, die werd opgemaakt op verzoek van zijn weduwe Catharina De Hondt en hun kinderen en die was overgemaakt aan de weeskamer in mei 1625.[17]

Twee jaar later kwam een akkoord tot stand tussen Catharina De Hondt en haar kinderen voornamelijk over de bestemming van hun huis in de Augustijnenstraat. Zij mocht bijvoorbeeld zonder kosten *de keuckene daer inne sij haer iegenwoirdelijck is houdende ende alwaer sij slaept* blijven betrekken tot half maart 1628.

Het huis was een groot pand, dat zich situeerde tegenover het kerkhof van het Augustijnenklooster en tussen de uitgang van het voormalig huis van de prins van Oranje, het Hof van Nassau, en het eigendom van de kinderen van Rombouts Verlinden. Het huis omvatte ook een touwerij en vetterij en werd geschat op 4.000 gulden.[18]

---

17 SAM, Weeskamer (WK), nr. 35, f° 81–102, 14 mei 1625 (inventaris). In het *comptoir* was een som van 13.807 gl. 8 st. aan contant geld! (f°95v); SAM, A. Van de Venne, 1742, f° 284, 28 juli 1625; SAM, WK, nr. 35, f° 103r–107, 28 juli 1625: akkoord tussen de kinderen uit het eerste en tweede huwelijk.

18 SAM, A. Van de Venne, 1744, f° 286 en 287, 15 mei 1627; id., f° 300, 31 mei 1627: verkoop van vijf dagwand land.

Cornelis *Esschericx* had uit zijn eerste huwelijk:

1. Cornelis (volgt onder V).[19]

Uit zijn tweede huwelijk:

2. Maria, °St.Peeter en Paul, 8 december 1595.

3. Gillis (†19 mei 1658), licentiaat in de theologie, pastoor van de Sint-Nicolaaskerk van Brussel, kanunnik van Sint-Baafs in Gent in 1631, penitencier (1652), scholaster (1657).

4. Gaspar, (†1644), licentiaat in de theologie, kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Antwerpen.

5. Rombaut, x Sint-Rombouts 10 juli 1646 met Elisabeth Verhulst (dochter van Jan en Catherine Van den Eynde). Huidenvetter.

6. Melchior, °St.Peeter en Paul, 30 oktober 1588, (†18 juni 1638), x Sint-Rombouts 19 mei 1617 met Barbara Neeffs alias Van Laken, (dochter van Peeter en Catherine Verhoeven). Huidenvetter.[20] Van wie verschillende kinderen, w.o.:

    a. Egide (Egidius), °5 sept. 1624, † in Rome 23 april 1694. Polemist. Hij trad in bij de jezuïeten in Mechelen op 30 september 1641; studeerde theologie in Rome; priester in 1657; gaf theologie aan het jezuïetencollege in Antwerpen, nadien in Leuven; werd prefect, nadien rector. Provinciaal op 27 april 1684 tot in 1687. Trok naar Rome waar hij overleed.

Hij schreef 14 theologische werken, ook onder zijn pseudoniem François Simonis. Op kosten van de Mechelse kanunnik en kroniekschrijver De Azevedo tekende A. Op de Beeck zijn portret in een kopergravure.[21]

---

19 SAM, G. De Hondecoutere, 1000, s.f°, 24 april 1600.

20 SAM, A. Van de Venne, 1738, f° 120, 11 mei 1617: huwelijksvoorwaarden.

21 E. NEEFFS, *Egide Estrix (of Esscherix)*, in *Biographie Nationale*, VI, kol. 715 en 716.

b. Cornelis, *wardijn van Sijne coninckklijcke Majesteijt inden huijdenvettersham* in Mechelen.[22]

7. Balthazar.

8. Anna x Pieter Van den Stocke, zoon van Pieter, huidenvetter, cit. voor 1641.[23]

9. Barbara, °Sint-Peeter en Paul, 25 juni 1600. Religieuze bij de Annonciaden in Brussel.

10. Jan, († 2 juli 1645), x Marie Vermeulen; xx Marie Cuypers, van wie vier kinderen.

V. Cornelis *Esschericx*, °Mechelen, ca. 1573, huidenvetter, x (ondertrouw) St-Peeter en Paul, 25 juli 1598; x St.-Rombauts, 4 augustus 1598 met Anna Van den Hove, dochter van Jan en Anna Van den Branden.

Jan Van den Hove was de broer van Matthias, de derde aartsbisschop van Mechelen, die zich *Hovius* noemde. Zij hadden twee zusters: Catharina, die grootjuffrouw werd van het Mechelse begijnhof en Clara. Hun ouders waren Andries Van den Hove en Elisabeth Vernaven.[24]

Jan Van den Hove had nog een zoon, Matthias genoemd, pastoor van Sint-Peeter en Paul in Mechelen.[25]

Van wie uit het eerste huwelijk:

1. Matthias, °St-Rombouts, 11 januari 1600. Zie de biografie.
2. Johannes (Jan, Joos), °St-Rombauts, 28 september 1602, (doop-

---

22 H. INSTALLÉ, *Inventaris van het fonds der lederverwerkende ambachten op het stadsarchief te Mechelen*, in *Studia en documenta Mechliniensia*, deel V, Mechelen, 1989, p.19, nrs. 21, 22, 24.

23 SAM, A. Van de Venne, 1736, f° 202, 2 juli 1615: huwelijkscontract; SAM, SR, 243, f° 188, s.d., (1622); 262, f° 62, 27 maart 1641.

24 SAM, P. Buydens, 365, f° 114, 5 januari 1602; 366, f° 150, 1 februari 1611; f° 196, 22 januari 1614; f° 255, 2 april 1618: testamenten van *deersaeme ende eerbare maeght jouffrouwe Cathelijne van den Hove.*

25 SAM, P. Buydens, 365, f° 74, 11 mei 1601.

heffers: Mathijs Van den Hove, pastoor van Sint-Pieter en Paul in Mechelen en Elisabeth Van den Brande, begijn). Hij werd Augustijn en schrijver. In 1632 gaf het kapittel van de Augustijnen, vergaderd in Brussel, hem de opdracht om in Saarlouis (nu in Duitsland) een convent te stichten. De overste van de Augustijnen zond hem in 1641 naar Oostenrijk; als commissaris-generaal bezocht hij Augustijnenkloosters om toezicht uit te oefenen op de naleving van de regels. Hij vertaalde de publicatie uit Spaans over het leven van de H. Thomas van Villeneuve van Michel Salonius, gedrukt in Antwerpen bij Henri Haertssens in 1660. Hij † 3 augustus 1665.[26]

3. Cornelis, °St.-Rombauts, 7 november 1606, (doopheffers: Cornelis *Estricx de oude* en Cathlijn Van den Hove). Hij overleed als postulant van de Ongeschoeide Karmelieten.

4. Gillis, °St.-Rombauts, 31 januari 1610, (doopheffers: *heer Egidius Estricx*, later kannunik van Sint-Baafs in Gent en Clara Van den Hove, tante van het kind). Als *dom Robertus Estrix* was hij eerste gemijterde proost van Affligem.

5. Gommarus, °St.-Rombauts, 13 juli 1613, (doopheffers: Augustinus van Oyrssaegen in plaats van Geeraert Wimmere en Anna Van Lare, weduwe van Jan *Estricx*). Hij werd Ongeschoeide Karmeliet onder de naam *Hilarius a Spiritu Sancto.* Hij † in Ieper, 28 oktober 1658.

6. Gaspar, °St-Rombauts, 9 oktober 1618, (doopheffers: Jan Van der Sluys in plaats van *Jaspar Estricx* en Anneken Van den Brande, weduwe van Jan Van den Hove, grootmoeder van het kind); x Sint-Rombauts, 14 augustus 1643 met Maria Verpoorten. Hij † 9 februari 1700. Van wie:

    a. Gillis, °St.-Rombauts, 16 april 1655, cit. 3 februari 1687; x Catherine Vermost, dr. Van Jean, schepen en tresorier van Mechelen en Madeleine Brants, van wie Gaspar, heer van *Sweveghem*, x Anne Catherine Brants (zonder nakomelingen) en Marie-Anne x André Corneille Smeijers, xx Gerard Norbert de Robiano, secretaris en griffier van de Grote Raad, (zonder nakomelingen).

---

26 E. NEEFFS, *Jan Estrix (of Esscherix),* in *Biographie Nationale,* VI, kol. 716 en 717; W. VERLEYEN, o.c., p. 414 en 415.

Anna Van de Hove overleed op 22 juni 1626 en werd begraven (St.-Rombauts) op 24 juni.

Zij liet drie minderjarige kinderen na: Gillis, 18 jaar, Gommarus, 14 en Gaspar, dan 9 jaar oud.

Op verzoek van de Cornelis *Esschericx* en haar zonen Matthias, pastoor van Asse, en Jan (Johannes), als testamentaire voogden over hun drie minderjarige broers, werd de inventaris van het sterfhuis van Anna Van den Hove opgemaakt op 11 februari 1628 en voorgelegd aan de weeskamer.[27]

Het gezin was vrij gegoed. Enkele posten uit de inventaris illustreren dit.

Uit het erfgoed van Anna Van den Hove werden de meubelen en de kledij geschat op 783 gulden (gl.) 4 stuiver (st.). Men telde een vijftigtal *indiaensche* huiden ter waarde van 1.000 gl., negen stukken leer voor een bedrag van 244 gl. 15 st.; 100 sisters aan schors en schorsmeel (om leer te looien) ter waarde van 300 gl.
Zij had aan zilveren voorwerpen: een *segerande,* een sleutelriem, drie messen, beker, drie lepels en een kleine lepel en een *Agnus Dei*. Deze kwam aan haar echtgenoot toe. De kinderen kregen twee grote zilveren bekers, een roomer en vier lepels.

Matthias ontving zijn *silveren schaele*, Gillis *sijn silveren clatere* (rammelaar) *met de silveren ketens*, Gommair zijn zilveren verguld *coppeken* met een verguld *Agnus Dei* en Gaspar zijn *silveren clatere.* Cornelis nam de drie gouden ringen van zijn echtgenote over, geschat op 23 gl. 24 st.

Er werden tinnen schotels, *telioren* en zoutvaten geteld, nieuw lijnwaad, ook dat *opt getouw staende ende te weven is.*

27 SAM, Weeskamer, 36, f° 38-43, 11 februari 1628.

Verder omvatte het erfgoed van Anna Van den Hove:

- een vierde deel van de hoeve en het huis *De Witte Hoeve* in Rijmenam, acht bunder groot, die werd verhuurd aan Adriaen De Rouck;
- de helft van een bunder land buiten de Overste Poort in het Mechelsveld, verhuurd aan Gielis van Gijsele;
- de helft van 80 roeden land aan de steenweg naar Hombeek, verhuurd aan Rombaut Claes;
- de helft van een bunder beemd in Battel (bij Mechelen), eveneens aan Rombaut Claes verhuurd;
- de helft van een beemd in het Broek buiten Nekkerspoel (Mechelen);
- de helft van een bunder eesterbos in Hever aan de hoeve van ridder Gottignies;
- de helft van een huis in de Korte Ridderstraat in Mechelen in de (huidenvetterswijk) de Ham, naast dat van Anthonie Vlemincx. Het huis wordt gebruikt en bewoond door het gezin van Cornelis;
- de helft van het huis naast hun vorige huis, verhuurd aan Rombaut *Esschericx* voor 58 gl. per jaar;
- de helft van een vierdedeel van een huis in de Lange Ridderstraat, eveneens in de Ham, naast het huis van Peeter Van den Stock, zoon wijlen Peeter en verhuurd aan Gielis Van den Brande voor 90 gl. per jaar;
- een half dagwand beemd in Haacht bij het *Hoochschoor*, verhuurd aan Hans Verstraeten;
- een erfelijke rente van 5 gl. per jaar op het huis *Het Schaep* op de Steenweg in Mechelen en eigendom van meester Jacques De Costere;
- de helft van 11 gl. 12 st. ten laste van de stad Antwerpen;
- de helft van 7 gl. erfelijke renten en één van 30 st., beide op de Koninklijke domeinen in het kwartier van Antwerpen;
- en de helft van twee veertelen koren op het land van *Taelairt* in de parochie van Ballaar, eigendom van Adriaen De Herde.

Het erfgoed van Cornelis *Esschericx*, dat van zijn vader afkomstig was, omvatte:

- een bunder broekland in Eppegem in het *Meerenbrouck*, verhuurd aan Jasper Willems voor 22 gl. per jaar;

- drie dagwand land in Eppegem op het *Kerckenveld*, verhuurd aan dezelfde voor 3 veertelen koren;
- een bunder heesterbos in Kapelle-op-den-Bos dat zal *geboscht* worden in mei 1628; de *eesters* zijn *geschalmijt boven de mate van twelff duijmen,* en verkocht voor 144 gl. aan Peeter De Laet van Hombeek;
- een rente van 15 gl. 12,5 st. bepand op een huis in de Stompaertshoek, een zijstraat van de Koeistraat (nu de Frederik de Merodestraat) bij de toenmalige Koepoort;[28]
- een rente van 12 gulden op 389 roeden land gelegen buiten de Overste Poort;
- een rente van 12 Carolusgulden op een hoeve van 18 bunder in Onze-Lieve-Vrouw-Waver, eigendom van Adriaen Boots;
- en een rente van 26 gl. 5 st. bepand op de Berg van Barmhartigheid in Brussel.

Het erfgoed dat Cornelis bezat vanwege zijn moeder Catherine Neeffs alias Van Laken, betrof 5 bunder land en beemd in Eppegem, verhuurd aan Gaspar Willems voor 12 veertelen koren en een veertel tarwe.[29]

Aan baten werd 10.277 gl. 19,5 st. genoteerd!

De schulden waren gering zoals voor de aankoop van huiden van Justus Canis, koopman in Antwerpen en voor de huur van de helft van het huis in de Korte Ridderstraat aan Clara Van den Hove en dat, zoals vermeld, Cornelis bewoonde.

De inventaris, die ten huize van Cornelis was opgesteldd, sloot met een batig saldo van 9.195 gl. 15 st., een aanzienlijke som.

Cornelis *Esschericx* ging een tweede huwelijk aan, ditmaal met Catharina Lodewijckx, de weduwe van Robrecht Villain, nadat zij hun huwelijkscontract lieten opmaken op 2 maart 1628. Dat gebeurde in Asse voor notaris Adriani, ten huize van en in bijzijn van Matthias, zijn zoon, pastoor van Asse.

---

28 W. VERLEYEN, *o.c.*, p. 411: *Stompaartsgoed* dient gelezen als *Stompaertshoek*.

29 SAM, A. Van de Venne, 1733, f° 117, 28 maart 1612: Cornelis erfde in 1612 van zijn moeder 550 Carolusgulden en drie dagwand land te Eppegem.

Afgezien van enkele klassieke schikkingen mocht één van beide contractanten overlijden vóór het huwelijk, werd bepaald dat de kinderen van Cornelis, boven wat ze reeds hadden genoten uit de erfenis van hun moeder Anna Van den Hove, een bedrag van 4.500 gulden zouden ontvangen. Cornelis maakte met zijn zoon Matthias in dit verband een akkoord, waarbij Matthias het bedrag van 3.578 rijnsgulden van Gielis *Esschericx*, zoon van Jan, zou ontvangen. Het verschil zou Cornelis bijpassen.

Cornelis *Esschericx* en Catharina Lodewijckx huwden waarschijnlijk in Asse: in de Mechelse parochieregisters is hiervan geen spoor te vinden.

Samen met zijn nieuwe echtgenote deed Cornelis verschillende financiële transacties. In 1637 kochten zij van Anthonie Van Winckel en Catherine Ghoris een rente van 25 Carolusgulden op het huis *De Gulde Leerse* op de Hoogstraat in Mechelen. Dat jaar kochten zij een rente van 25 Carolusgulden van Jan Van den Broecke en Elisabeth Quirijnen op de helft van twee huizen, *De Tinnen Pot* en *De Zevenster* in de Onze-Lieve-Vrouwstraat. Het jaar nadien, kochten zij van Cornelis De Bock, metser, een rente op een huis in de Hanswijkstraat in Mechelen.[30]

Catharina Lodewijcx werd in Mechelen begraven (St. Rombouts) op 6 september 1638.

Cornelis overleefde zijn tweede echtgenote nog verschillende jaren. Hij werd begraven met een *kerckelijcke* uitvaart in de kerk van Sint-Rombouts op 25 april 1649. Het parochieregister vemeldt: *Cornelis Estrix weduwer huijveter vuijt den ham*.[31]

Over Matthias Estrix

De vroegste gepubliceerde biografische gegevens over Matthias Estrix dateren van 1740. Zij zijn van Petrus De Swert in zijn kroniek van de Congregatie van de Oratoren onder de titel: *Chronicon Congregationis Oratorii Domini Jesu per provinciam archi-episcopatus Mechliniensis diffusa*.

---

30 SAM, SR, 258, f°23, s.d. (1637); id., f° 237, s.d. (1637); 259, f° 96, s.d. (1638).

31 W. VERLEYEN, *o.c.*, p. 414, noteerde ten onrechte dat Cornelius *Esschericx* in mei 1625 overleed.

Op pagina 37 staat:

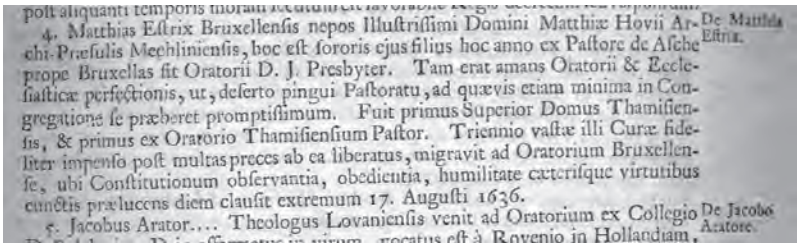
post aliquanti temporis moram [illegible]
4. Matthias Estrix Bruxellensis nepos Illustrissimi Domini Matthiæ Hovii Archi-Præsulis Mechliniensis, hoc est sororis ejus filius hoc anno ex Pastore de Asche prope Bruxellas fit Oratorii D. J. Presbyter. Tam erat amans Oratorii & Ecclesiasticæ perfectionis, ut, deserto pingui Pastoratu, ad quævis etiam minima in Congregatione se præberet promptissimum. Fuit primus Superior Domus Thamisiensis, & primus ex Oratorio Thamisiensium Pastor. Triennio vastæ illi Curæ fideliter impenso post multas preces ab ea liberatus, migravit ad Oratorium Bruxellense, ubi Constitutionum observantia, obedientia, humilitate cæterisque virtutibus cunctis prælucens diem clausit extremum 17. Augusti 1636.
De Matthia Estrix.
5. Jacobus Arator.... Theologus Lovaniensis venit ad Oratorium ex Collegio [illegible] vocatus est à Rovenio in Hollandiam.
De Jacobo Aratore.

Vertaald: *Matthias Estrix uit Brussel, neef van de doorluchtige heer Matthias Hovius, aartsvoorman* (= aartsbisschop) *van Mechelen, d.w.z. de zoon van zijn zus, hield dit jaar op pastoor te zijn van Asse bij Brussel en werd priester van het Oratorium van de Heer Jezus* (D.J. = Domini Jesu). *Zo zeer hield hij van het Oratorium en van de kerkelijke vervolmaking dat hij de vetpotten van het pastoorschap* (letterlijk: het vette pastoorschap) *in de steek liet en zich zeer bereid toonde zelfs tot de kleinste dingen in de congregatie. Hij was de eerste overste van het Huis van Temse en de eerste pastoor van de Temsenaren uit het Oratorium. Gedurende drie jaar legde hij zich trouw toe op dit uitgestrekte* (dikwijls met de bijgedachte: dunbevolkte) *pastoraat* (= parochie). *Na vele smeekbeden werd hij ervan bevrijd en hij verhuisde naar het Oratorium van Brussel, waar hij schitterde door de naleving van de constituties, gehoorzaamheid, nederigheid en alle overige deugden. Hij sloot zijn laatste dag op 17 augustus 1636.*

Ten onrechte stelde De Swert dat Matthias van Brussel afkomstig was en neef van aartsbisschop Hovius, maar dat zal wellicht mooier geoogd hebben, dan dat hij schreef dat Matthias van Mechelen was en (maar) een achterneef van Hovius.

In zijn bijdrage voor Ascania in 1964, nam Lucianus Ceyssens de tekst van Petrus De Swert zonder nuancering over. Het is pas in de bijdrage van dom Wilfried Verleyen in *Eigen Schoon en de Brabander* van eind 2006, dat Matthias Estrix kort, maar duidelijk wordt geschetst. Enkele nieuwe gegevens vullen deze notities aan.

Een proeve van biografie

Matthias Estrix werd gedoopt in de kerk van Sint-Rombouts in Mechelen op 11 januari 1600.

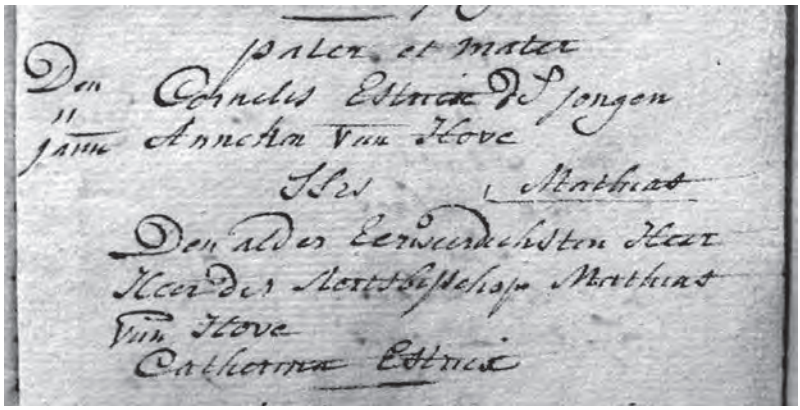

Stadsarchief Mechelen, doopregister van Sint-Rombouts (1600), f° 355.

De doopheffers waren zijn grootoom Mathias Van den Hove of Mathias Hovius, de derde aartsbisschop van Mechelen en Catharine *Estricx.*

Matthias en zijn broer Jan liepen school in de *Grootschool* in Mechelen.[32] Aartsbisschop Hovius betaalde jaarlijks aan de rector voor hen beiden het schoolgeld, dat twee dubbele dukaten bedroeg. De eerste betaling liep voor een termijn tot 14 mei 1614.

Ook betaalde Hovius hun *montcosten* in het Seminarie, die per jaar 100 pond bedroegen! De vroegste vermelding in de rekening was een betaling die liep tot 2 juli 1614; de laatste had betrekking op een termijn die eindigde op 1 januari 1617.[33]

32 J.LAENEN, *Geschiedenis van het Mechels Seminarie*, Mechelen, 1930; F.G.C.BETERAMS, *Het onderwijzend personeel van de Mechelse Grootschool rond 1600*, HKKOLKM, 1950, p. 39-58.

33 AAM, “doos HOVIUS”, farde 6, rekening *Aengaende de gagie voor mijn hoochwerdichsten heere mijn heer Matthias Van. Hove Aertsbisschop van Mechelen, Raedt van Staten en haere hoochheijden*, f° 5v°. In deze rekening op f° 7 een post met de vermelding dat Hovius op 8 februari 1613 Cornelis Estrix een bedrag van 600 pond had geleend.

Uit de volgende rekening van Hovius blijkt dat *de montcosten van Matthias en(de) Joannes Estericx int selve seminaris tsamen beloopende jaerlaecx* 100 pond *sijn betaelt tot lest september 1618 ende alsdoen vertrokken naer Douaij ende daer betaelt tot den 8en september 1620.*[34]

Matthias studeerde filosofie aan de universiteit van Douai.

Dat hij en Jan op kosten van hun grootoom studeerden, blijkt ook uit een post van de rekening die kanunnik Robert Meynaertz, als testamentuitvoerder van de aartsbischop (†30 mei 1620) opstelde. [35]

(60) *Aen Cornelis Estericx getelt de somme van ij m vi c guldens bij sijne eerwt gelaeten aen sijne huijsvrouwe Anneken Vanden Hove, ende een legaet van xvi c gls. gelaeten aen sijne twee sonen Matthias ende Joos Estericx om hunne studien te vervolgen, tzamen.... 2600-0.*

Bij testament erfden Matthias en zijn broer Johannes van Hovius, ieder voor de helft, diens bibliotheek. De inventaris hiervan, die ongetwijfeld werd opgemaakt, is niet bewaard gebleven.

Hovius bedacht zijn petekind echter met zijn mooiste miskelk. Zijn testament van 8 januari 1619 luidt in dit verband als volgt:

Bibliothecam meam relinquo dividendam aequalibus portionibus inter pronepotes meos Matthiam et Jo.em Estrix, optimum calicem meum cum duobus sacculis et tribus corporalibus, et uno pari ampularum quod eliget, relinquo filio meo lustrico Matthias Estrix, Joanni Estrix lego secundum calicem meum duas ampullas, tria corporalia et duos sacculos.

---

34 AAM, “doos HOVIUS”, farde 6, rekening, s.f°, *Gagien ende montcosten die zijne eerw(eerdighei)t betaelt int Seminarie tot Mechelen en elders.*

35 E. PUT en C. HARLINE, *Sterven als aartsbisschop. Omtrent overlijden en begrafenis van Matthias Hovius (1620),* HKKOLKM, 1994, p. 134.

Vertaald: Ik laat mijn bibliotheek na om ze in gelijke delen te verdelen tussen mijn achterneven Matthias en Jan Estrix. Mijn beste kelk met twee zakjes (wschl. *sacculus* = *bursa*, een stijve kelkdoekhouder die zoals een boek dichtklapt) en drie corporalen (kelkdoekje, in 9 gevouwen, dat op het altaar opengevouwen onder de kelk gelegd wordt) en een paar ampullen (kleine kruikjes waarvan één water en één wijn bevat) dat hij mag uitkiezen, laat ik aan mijn petekind Matthias Estrix. Aan Jan Estrix laat ik mijn tweede kelk na, twee ampullen, drie corporalen en twee zakjes."[36]

Na zijn studies in Douai, werd Matthias Estrix op 19 april 1623 als minderjarige theologant ingeschreven aan de Leuvense universiteit in de faculteit *Het Varken*, toen *Christiani Beusecum* rector was.[37]

Hij ontving op 22 september dat jaar in Mechelen zijn eerste wijding *ad minores ordines*, de dag nadien zijn wijding *ad subdiaconatum*. Achter zijn naam staat de vermelding: *tit(ulo) p(atri)mon(ii)*, wat er op wijst dat hij over voldoende kapitaal beschikte om in zijn onderhoud te voorzien.

Op 23 december 1623 ontving hij zijn wijding in Mechelen *ad diaconatum* en op 2 maart 1624 te Brussel *ad presbyteratum.* [38] Wellicht had hij de tonsuur gekregen in Douai; alleszins staat in dit verband geen vermelding in het register van de priesterwijdingen van 1615 tot 1628.
Matthias werd onderpastoor in Asse en kapelaan van de kapel van de Heilige Hubertus in Asse-ter-Heide. Hij moest daarvoor drie missen opdragen maar vroeg dat men dit tot twee zou herleiden, omdat de inkomsten ervan te gering waren, en of hij ze zou mogen opdragen in de parochiekerk.[39]

---

36 SAM, Varia, nr. 550, kopie van het testament van Matthias Hovius van 8 januari 1619.
Met mijn bijzondere dank aan Jan Meutermans voor de vertalingen van de Latijnse teksten.

37 A.SCHILLINGS: *Matricule de l' Université de Louvain*, dl. 5, Brussel, 1962, p. 114 en 115, nr. 15.

38 AAM, Priesterwijdingen 1615-1628, reg. nr. 61, s.f°.

39 L. CEYSSENS, o.c., (1964), p. 20.

Matthias Estrix was betrokken partij bij de verdeling van de nalatenschap van zijn grootvader Cornelis *Esschericx*, waarvan de inventaris was opgemaakt door de Mechelse notaris Adolf Van de Venne op 28 juli 1625, en die het jaar nadien op 3 maart werd verdeeld.

Matthias was dan *presbyter* en onderpastoor van Asse. Om zijn belangen te behartigen in Mechelen, machtigde hij Peeter Van den Stock, de echtgenoot van zijn (stief)tante Anna *Esschericx* en Anthonis Vermeulen. Notaris Adriani van Asse akteerde zijn procuratie of machtiging op 28 februari 1626 om op te treden bij de verdeling van de nalatenschap tussen zijn vader (en consoorten) enerzijds en zijn oudste stiefbroer Gillis, dan pastoor van de Sint-Niklaaskerk in Brussel.

Op 2 maart 1627 werd Mattias Estrix benoemd tot pastoor in Asse.

Zoals vermeld was hij zeer nauw betrokken bij de opmaak van het huwelijkscontract tussen zijn vader en Catharine Lodewijcx en ging hij een akkoord aan met zijn vader over de verdeling van een aanzienlijke bedrag uit de nalatenschap van zijn moeder.

Dit contract werd verleden in Asse op 2 maart 1628 ten huize van Matthias.

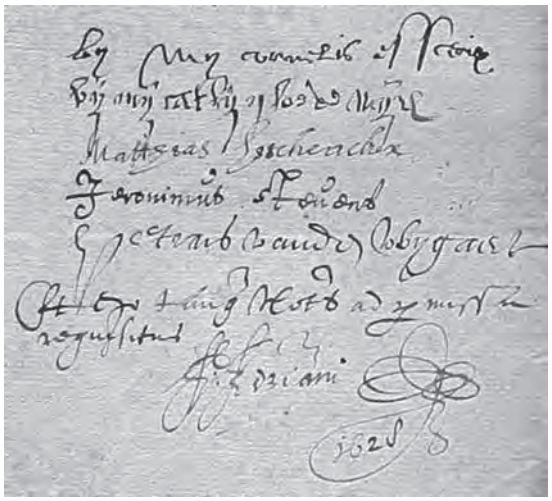

Handtekeningen van vader en zoon Estricx.

Twee jaar na zijn aanstelling als pastoor, op 7 november 1629, trad Mathias Estrix in bij de Congregatie van de Oratoren.[40]

Naar aanleiding hiervan schonk hij het klooster van de Oratoren in Leuven zijn "huizen" in Oud-Heverlee om als buitengoed te dienen.[41] Lucianus Ceyssens vermoedde dat Matthias in Oud-Heverlee onderpastoor is geweest vooraleer hij als pastoor naar Asse ging.[42]

Matthias Estrix werd de eerste overste van het klooster in Temse en ook pastoor in Temse.

Drie jaar later keerde hij op zijn verzoek naar het Oratorium in Brussel, waar hij op 17 augustus 1636 overleed.

---

40 P. DE GREEF, *Het Domus Oratorii Mechliniensis*, in: Historische Stedenatlas van België, Mechelen, deel II, Mechelen, 1997, p. 117-121.

41 P. DE SWERT, *Chronicon*, o.c., p. 8.

42 L. CEYSSENS, o.c., (1983), p. 79.

Werkten mee aan dit nummer:

Jos Boschmans (†)
Steven De Waele, Vijverstraat 11 - 1930 Zaventem
Marc Gillisjans, Boneveldstraat 46 - 1880 Kapelle-op-den-Bos
Edmond Roobaert, Blanchestraat 4 - 1000 Brussel
Francis Timmermans, Nieuwe Graanmarkt 18/8 - 1000 Brussel
François van der Jeught, Brusselsepoortstraat 4 - 2800 Mechelen
Victor Van Gramberen (†)

Uit parochieregister van Nieuwenrode 1722 – 1797

Jos Boschmans

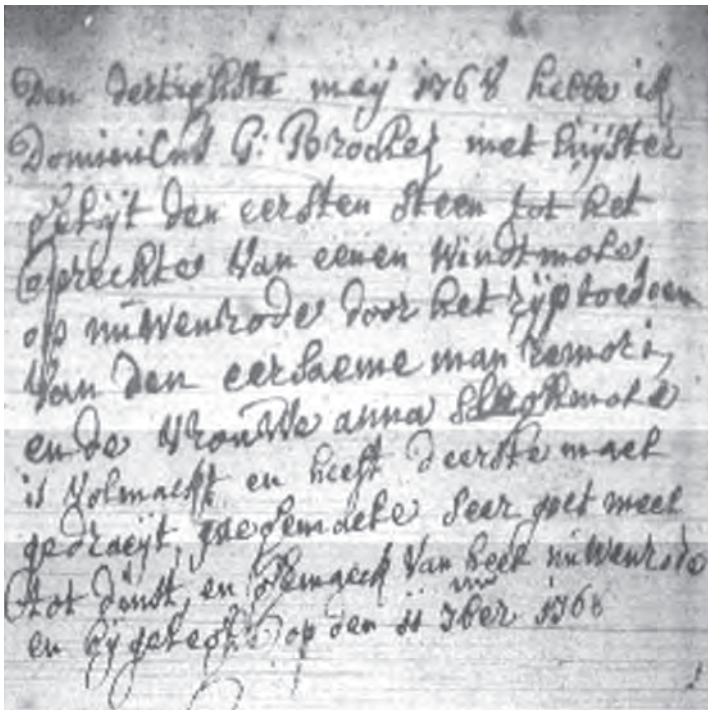

Den dertighste mey 1768 hebbe ik
Dominicus G: Brochez met luyster
gelijt den eersten Steen tot het
oprechte van eenen Windtmole
op nuwenrode door het rijp toedoen
van den eersaeme man Remori,
ende Vrouwe anna Slaghmole;
is volmaeckt en heeft d'eerste mael
gedraeyt, jae ghemaele seer goet meel
tot dinst, en ghemaeck van heel Nuwenrode
en bij geleghe op den 11 7ber 1768.

Prochieregister 1722-1797, folio 268

De kasteelhoeve van het Ribaucourtkasteel te Perk (Steenokkerzeel)

Steven De Waele
Isolde Verhulst

Inleiding

De kasteelhoeve van het Ribaucourtkasteel heeft net zoals zovele andere hoeves in Vlaanderen haar oorspronkelijke functie verloren. Nadat in de jaren zestig het landbouwbedrijf werd opgegeven begon het verval. De hoeve stond grotendeels leeg en het onderhoud van de gebouwen werd tot een minimum herleid. De hoeve werd dan ook niet aangepast aan de moderne noden van het landbouwbedrijf waardoor een groot deel van de gebouwen hun historisch karakter zouden verloren hebben. Naast deze betrekkelijke gaafheid zijn er nog een aantal redenen waarom een studie van de kasteelhoeve uiterst interessant bleek.
In de loop van de 17de, 18de, 19de en 20ste eeuw heeft het gebouwencomplex dat we kasteelhoeve noemen een aantal fasen van modernisering ondergaan die typerend zijn voor de algemene veranderingen in de landbouweconomie in Vlaanderen. De aanpassingen aan het gebouwenbestand gebeurden steeds op een kwalitatief hoogstaande manier en zo ontstond een harmonisch geheel van gebouwen uit verschillende periodes die getuigen van diverse activiteiten.
De kasteelhoeve huisvestte niet alleen een agrarisch bedrijf maar ook een jeneverstokerij en een aantal aan het kasteelbedrijf verbonden activiteiten. De kasteelhoeve is dan ook slechts een onderdeel van een uitgebreid kasteeldomein met tal van andere gebouwen zoals onder andere een orangerie, een ommuurde moestuin, een ijskelder, een stoeterij, een rentmeesterswoning, landarbeiderswoningen en een tuinierswoning. De keuze om de kasteelhoeve te onderzoeken is echter verantwoord doordat dit gebouw er bouwfysisch het slechtst aan toe is en de herbestemming zich het meest opdringt.
Een volledige opname van het gebouwenbestand met al haar constructie-elementen, bouwsporen, inrichtingselementen en roerende voorwerpen moest dringend gebeuren. Verder verval of een ondoordachte restauratie kunnen dit in de toekomst onmogelijk maken.

Deze uitvoerige inventarisatie gekoppeld aan de bouwhistorische studie vormen een basis voor herbestemming en restauratie. Hiertoe geven we dan ook een eerste aanzet. Verder kunnen we slechts hopen dat we met deze studie de eigenaar en de bevoegde instanties een basis aanreiken om de kasteelhoeve een nieuw leven in te blazen en zodoende een klein, maar uiterst boeiend deel van het agrarisch erfgoed te redden.

1. De kasteelhoeve in haar geografische en historische context

1.1 Geografische ligging van het Ribaucourtkasteel en de kasteelhoeve

Het Ribaucourtkasteel is gelegen op het grondgebied van Perk, een deelgemeente van Steenokkerzeel, gelegen in het noordoosten van de provincie Vlaams - Brabant.
Het kasteeldomein bevindt zich ten zuidoosten van de eigenlijke dorpskern van Perk en wordt in het noorden en het noordwesten begrensd door de Breemstraat, in het oosten en het zuidoosten door de Haachtsesteenweg (N21), in het zuiden door de wijk het Zonnebos en in het westen door de Tervuursesteenweg (N227).

De kerkdreef en de St.-Jannekensstraat vormen de verbinding tussen de dorpskern en het kasteeldomein. Van aan het einde van de kerkdreef leidt de kasteeldreef recht naar de ingang van het kasteel. De Kasteelhoekstraat vormt dan weer de verbinding tussen de St.-Jannekensstraat en de kasteelhoeve.
De kasteelhoeve ligt op de noordwestelijke hoek van het kasteelcomplex en is er van gescheiden door een ringgracht.

1.2 Historische situering van het Rebaucourtkasteel en de kasteelhoeve

De kasteelhoeve maakt deel uit van het adellijke goed dat momenteel in handen was van Graaf Daniël de Ribaucourt. Zijn goed bestond uit een redelijk aaneengesloten domein waarvan het kasteel en de aanpalende kasteelhoeve de kern vormen. Het ontstaan van dit goed kent een lange geschiedenis die nauw verbonden is met het dorp van Perk. We geven hier een zeer beknopt overzicht van de geschiedenis van dit adellijke goed[1].

---

1 Voor een uitgebreid overzicht van deze geschiedenis: J. Lauwers (1997) *Zeven eeuwen heerlijkheid Perk-Elewijt: het mooie land van Rubens en Teniers,* Heule. En M.J. De Hougardy (1981) *Het Ribaucourtkasteel te Perk,* onuitgegeven thesisverhandeling VUBrussel.

Het ontstaan van de parochie Perk en haar vroegste geschiedenis blijft zeer onduidelijk en het is pas vanaf de 12de eeuw dat historische bronnen een beetje licht in de duisternis werpen.
In de Vilvoordse stedelijke vrijheidskeure uit 1192 wordt Perk aangeduid als een allodium[2] van de familie van Schoten. Perk en Elewijt vormden tot aan de Franse revolutie een heerlijkheid van de heren van Perk die slechts feodale dienst moesten bewijzen aan de Hertog van Brabant. Achtereenvolgens hadden verschillende adellijke families (Zie bijlage I) de rechten over de heerlijkheid perk: van Schoten, Wezemael, van Bautersem, van Leefdael, van Waver, de Baronaige, de Marselaer, della Faille en van Steelant.
Na de Franse revolutie werd het goed gekocht door Pierre Antoine Bounder die het op zijn beurt verkocht aan Prosper Christyn de Ribaucourt in 1834. Tot op de dag van vandaag zijn de goederen in handen van de familie de Ribaucourt[3].
De evolutie van het kasteel kan hier verder niet besproken worden. In de volledige tekst is er wel een korte beschrijving.[4]

2. Historische gegevens over de kasteelhoeve

2.1. Omschrijving van het bronnenmateriaal

In de geschiedkundige literatuur over het Ribaucourtkasteel wordt de hoeve slechts summier besproken en ook in de thesis van M.J De Hougardy worden slechts de gekende gegevens over de hoeve herhaald.

---

2 Een allodium is een vrij erfgoed, dat niet afhankelijk is van een feodale leenheer.

3 Graaf Daniël de Ribaucourt is in 2007 overleden. Het goed wordt nu beheerd door Graaf de Lanoye.

4 M.J. De Hougardy (1981) *Het Ribaucourtkasteel te Perk,* onuitgegeven thesisverhandeling VUBrussel. Deze verhandeling bestaat uit een zuiver architectuur - historische studie waarbij weinig onderzoek in situ kon plaats vinden. Er werden ook geen bronnen van voor de 17de eeuw gevonden die betrekking hebben op de gebouwen. De auteur van deze thesis heeft ons mondeling medegedeeld dat er door omstandigheden wel een aantal onvolledigheden in het onderzoek zijn geslopen. Uitgebreider archiefonderzoek in de toekomst kan misschien nog nieuw materiaal aan het licht brengen.

2.1.1. Archivalische bronnen

De kasteelhoeve wordt in een aantal werken het **Hof te Veaux** genoemd. Hierbij wordt meestal naar A. Wauters[5] verwezen die in zijn werk van 1855 de kasteelhoeve zo noemt. Hierbij beroept hij zich op een niet nader bepaald document uit 1787. In het kerkelijk archief van de Sint Niklaaskerk van Perk duikt het hof te Veaux, zij het anders geschreven, een aantal keren op. De oudste vermelding troffen we aan op een document dat van voor 1690 kan gedateerd worden (zie bijlage II)[6] en een recentere vermelding op een document van omstreeks 1793 (zie bijlage III)[7].
Wauters zou zich op een van deze documenten kunnen gebaseerd hebben om de kasteelhoeve zo te noemen. Hij plaatste echter een vraagteken bij de verwijzing naar het document uit 1787 en dat zette J. Lauwers aan tot een verder onderzoek. Lauwers wees er op dat een zekere notaris Caroly[8] een aantal keer melding maakt van een hof genaamd *de Vaux* dat elders in Perk is gelegen (zie bijlage IV)[9]. Een akte uit 1807 waarin het hof *de vaux* samen voorkomt met de *ferme dite kasteelhoeve* toont aan dat het om een andere hoeve ging die ook afhankelijk was van het kasteel maar niet dezelfde is als de kasteelhoeve die naast het kasteel zelf ligt. (zie bijlage V)[10]
Mede door dit dwaalspoor en door de problemen om een hof zonder naam in de archieven terug te vinden zijn er nog maar weinig andere archivalische gegevens aan het licht gekomen die ons specifiek over de hoeve informeren.
In het kasteel moet ongetwijfeld nog heel wat archivalisch materiaal bewaard zijn gebleven. Graaf Daniël de Ribaucourt ontkende niet de aanwezigheid van een familiearchief in het kasteel maar er werd ons geen toegang tot dit archief verleend. De graaf betwijfelde wel de waarde van het archief voor het onderzoek van de hoeve. Alle gegevens met betrekking tot de hoeve zouden zich in de rentmeesterswoning hebben

---

5 A. Wauters (1855) *Histoire des environs de Bruxelles, deel II, s.l.*

6 RAB.KA. 31.967

7 RAB.KA. 31.927

8 J. Lauwers (1997) *Zeven eeuwen heerlijkheid Perk-Elewijt: het mooie land van Rubens en Teniers*, Heule, p.104

9 RAB. Not Bt 19089 Akte nr. 259

10 RAB.Not.Bt 19089 Akte nr. 258

bevonden en bij het leegmaken van deze woning werden alle documenten die zich daar bevonden vernietigd.
Door deze lacune in het bronnenmateriaal is het zo goed als onmogelijk een volledig historisch onderzoek naar de kasteelhoeve te maken. We kunnen er slechts op hopen dat het familiearchief in de toekomst in het rijksarchief wordt gedeponeerd en aldus toegankelijk zal zijn voor toekomstige vorsers.

2.1.2. Iconografische bronnen

Voor wat de hoeve betreft zijn er slechts drie iconografische bronnen gekend[11]. Het gaat om twee etsen en een pentekening.
De oudst gekende iconografische bron van het kasteel van Perk en haar omgeving is een pentekening van de hand van Jacques van Werden[12]. De pentekening is vervaardigd op papier en werd ingekleurd met aquarelverf. Ze geeft een zicht op het kasteel vanuit het zuiden. Er zou ook een tekening van de noordzijde gemaakt zijn maar deze ging verloren. De prent kwam tot stand tussen 1627 en 1694[13].
Van twee etsen die Lucas Vorsterman II van het kasteel maakte is geweten dat ze geïnspireerd zijn op de tekeningen van Van Werden. Het raster in potlood op de bewaarde pentekening werd vermoedelijk aangebracht voor de uitvergroting van de tekening bij het graveren. Vorsterman's gravures zijn echter veel gedetailleerder dan de tekeningen van Van Werden en het lijkt er dus op dat hij ter plaatse ging schetsen om de pentekeningen bij te werken.
De etsen van Vorsterman werden voor het eerst gepubliceerd in J.Le Roy (1694) *Castella et Praetoria Nobilium Brabantiae et coenobia ad vivum delineata*, Antwerpen. (zie bijlage VII en IIX)

Op het einde van de 17de eeuw of in het begin van de 18de werden twee anonieme schilderijen gemaakt die duidelijk gebaseerd zijn op de etsen van Vorsterman. Door hun slechte toestand en hun donkere uitvoering

---

11 A. Verbouwe (1948) *Iconografie van Vlaams Brabant, Volume 6*, Brussel, p. 94 - 99.

12 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België inv.nr. 4060/4003 Verzameling de Grez.

13 P. Janssens (2000) *Jacob van Werden, in:* Met passer en penseel, p.123 – 124, Brussel.

zijn ze weinig geschikt als bron voor het bouwhistorisch onderzoek[14]. De hoge graad van detaillering maakt de etsen van Vorsterman de best bruikbare bron voor het bouwhistorisch onderzoek. Verschillende auteurs zijn het er over eens dat Vorsterman ter plaatse kwam schetsen en aldus een betrouwbaar document kon vervaardigen[15]. Op de etsen is de kasteelhoeve duidelijk zichtbaar, zowel vanuit het noorden als vanuit het zuiden. We zullen deze bron dan ook verder in het onderzoek gebruiken.

2.1.3. Cartografische bronnen

We sommen de gekende cartografische bronnen op in chronologische volgorde.

- De oudste cartografische bron waarop het kasteel en haar omgeving zichtbaar zijn is een **kampkaart** van Perk uit 1746. Deze met de hand getekende en ingekleurde kaart werd opgenomen in een album met stedenplannen en afbeeldingen van kampen en veldslagen die betrekking hebben op de veldtochten van Maurits van Saksen, veldmaarschalk der Franse legers in de Zuidelijke Nederlanden. Voor zo ver zichtbaar op de afbeelding van deze kaart[16] is het kasteel en de hoeve niet herkenbaar afgebeeld. Gezien de bedoeling van deze kaart, het illustreren van een historisch feit, is dat niet erg verwonderlijk. We zullen deze bron dan verder ook niet benutten.
- Een andere, veel bekendere 18de eeuwse kaart is die opgemaakt door Graaf **J.J. Ferraris** tussen 1771 en 1778. Op het kaartblad Cortenberghe van deze kaartenreeks herkennen we duidelijk de kasteelhoeve (zie bijlage XI)[17].

---

14 Deze schilderijen waren in handen van Graaf D. de Ribaucourt en bevinden zich op het kasteel te Perk.

15 De prenten opgenomen in Le Roy zijn over het algemeen zeer betrouwbaar. P. Janssens (2000) *Brabantse kastelen geportretteerd, in:* Met Passer en Penseel p. 59-66, Brussel.

16 J. Lauwers (1997) *Zeven eeuwen heerlijkheid Perk-Elewijt: het mooie land van Rubens en Teniers, p.100,* Heule. De kaart of het album zou zich in de Bibliothèque Nationale in Parijs bevinden maar door gebrek aan juiste gegevens konden we dit niet nagaan, we konden dus ook het origineel niet raadplegen.

17 J.J. Ferraris (1771-1777) *Carte chronographique des Pays-Bas autrichiennes…,* kaartblad cortenberghe 93 (C1)¼, heruitgave door het Gemeentekrediet (1965) Brussel.

- Het **primitieve kadaster** dat in België werd opgenomen tussen 1808 en 1832 is voor het van toepassing zijnde deel van de gemeente Perk niet bewaard[18]. Of deze kaart nog is bewaard en waar ze zich zou bevinden is vooralsnog niet duidelijk.
- De kadasterkaart van Philippe **Vandermaelen**, bijgewerkt tot 1836, geeft een duidelijk beeld van de toestand kort na het opstellen van het primitief kadaster (zie bijlage XII)[19]. Dat er geen wijzigingen in het grondplan van de hoeve hebben plaatsgevonden sinds het opmaken van de primitieve kaart (1830) blijkt uit het kadasternummer dat nog niet gemuteerd is.
- Bij de aankoop van het kasteeldomein door graaf Prosper de Ribaucourt in 1833 werd een kaart opgemaakt van het kasteel en haar omgeving. De kaart is getekend en ingekleurd met de hand, ze is niet gesigneerd[20].
- De kadastrale kaart van P.C. **Popp** werd opgenomen tussen 1835 en 1855 en geeft de toestand identiek weer als Vandermaelen (zie bijlage XIII)[21].
- Kadastrale Mutatieschets uit 1866 toont een aantal ingrijpende veranderingen aan de kasteelhoeve (zie bijlage XIV).
- Kadastrale mutatieschets uit 1881 toont het toevoegen van een nieuw gebouw aan de kasteelhoeve (zie bijlage XV).
- Plan van het kasteel en de omgeving opgesteld bij de dood van graaf Prosper de Ribaucourt[22].
- Kadastrale mutatieschets uit 1887 toont het toevoegen van een nieuw gebouw (zie bijlage XVI).
- Kadastrale mutatieschets uit 1897 toont het inbrengen van een nieuwe functie in de hoeve (zie bijlage XVII).
- Plan van kasteelgoederen te Perk opgesteld in 1911 bij het overlijden van graaf Adolphe de Ribaucourt[23].

---

18 Perk Sectie B, 1e blad. In het archief voor het kadaster, afdeling Vlaams-Brabant, Brussel is alleen een tot 1915 bijgewerkt exemplaar bewaard.

19 KBR. Afdeling kaarten en Plannen, Vandermaelen, Perck.

20 Verzameling de Ribaucourt, kasteel te Perk.

21 KBR. Afdeling kaarten en plannen, Popp, Perck.

22 Verzameling de Ribaucourt, kasteel te Perk.

23 Verzameling de Ribaucourt, kasteel Perk.

2.2. Interpretatie van het bronnenmteriaal

2.2.1. De kasteelhoeve op het einde van de 17de eeuw

Er zijn geen bronnen van voor de 17de eeuw gekend die het bestaan van een kasteelhoeve op de plaats van de huidige bewijzen of aantonen. De 17de eeuwse etsen van Lucas Vorsterman laten daarentegen zeer duidelijk een gebouwencomplex zien op de plaats waar zich nu de kasteelhoeve bevindt.
Aan de hand van deze locatie kunnen we reeds iets zeggen over de functie van het complex. Het kasteel zelf, volledig omgeven door water, vormt de residentiële kern van het domein. Voor deze kern ligt een plein omgeven door gebouwen die vermoedelijk geen louter residentiële functie hadden. Wellicht gaat het om dienstgebouwen waarin onder andere wagens en paarden gestald werden. Dit blijkt onder andere uit de grote rondboogvormige poorten. Deze gebouwen zijn ook omgeven door een walgracht. Het gebouwencomplex dat buiten de walgracht ligt is dus goed afgesloten van het residentiële gedeelte van het kasteel maar ligt er toch zo dicht bij dat het duidelijk deel uit maakt van het kasteel. Dit zijn argumenten om aan te tonen dat de afgebeelde gebouwen de kasteelhoeve van het toenmalige kasteel vormden. Het is echter niet uitgesloten dat de gebouwen rond het plein ook gedeeltelijk een agrarische functie hadden.
De vorm van de **kasteelhoeve** is duidelijk herkenbaar **op de 17de eeuwse etsen.** Wat de materialen van de gebouwen betreft moeten we zeer voorzichtig zijn. De arceringen op de ets hebben eerder tot doel de afbeelding van dieptezicht te voorzien dan verschillend materiaalgebruik aan te duiden. Wel zien we een aantal architecturale details die ons aanwijzingen kunnen verschaffen. Een uitgebreider onderzoek zal hiervoor echter noodzakelijk zijn. Het lijkt ons dan ook niet verantwoord om nu op basis van een vergelijking met een beperkt aantal voorbeelden tot conclusies over te gaan[24].
Op de ets met het zicht vanuit het zuiden (zie bijlage IX) zien we twee grote en één kleiner gebouw.
Het gebouw rechts achteraan bestaat uit een rechthoekig gebouw onder

24 Deze problematiek wordt uitvoerig behandeld in volgend werk: B. Foblets (1983) *In hoeverre is iconografische documentatie aanwendbaar voor de kennis van de Brabantse landelijke architectuur van voor 1700*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven.

een zeer groot zadeldak. In de zuidelijke gevel merken we drie vensters en een deur op en in de oostelijke kopse gevel een rechthoekige poort. Naast deze poort bevindt zich een open berging met een lessenaardak. Op de ets die het zicht geeft vanuit het noorden (zie bijlage X) zien we slechts twee kleine vensters. De westgevel zien we niet op deze prenten.

Op basis van de vorm van het gebouw kunnen we een uitspraak doen over de functie van het gebouw. Het grote dak, het beperkt aantal lichtopeningen en de deur in de zuidelijke gevel zijn allen kenmerken van een schuur, meerbepaald een **langsschuur**. Langsschuren onderscheiden zich van dwarsschuren doordat ze een dorsvloer hebben die zich evenwijdig aan de nok bevindt waar die bij dwarsschuren er loodrecht op verloopt. De dorsvloer bevindt zich in dit geval aan de zuidzijde van de schuur. Dit blijkt in de eerste plaats uit de inplanting van de poort in de oostgevel, waardoor de wagens de schuur konden binnenrijden, maar ook uit de deur in de zuidelijke gevel die toegang verschaft tot de dorsvloer zonder dat de poort moet worden geopend. De vensters in de zuidelijke gevel hebben tot doel de dorsvloer tijdens het dorsen te verlichten en verluchten en ze zijn dan ook groter dan de kleine venstertjes in de noordelijke gevel. De schikking van de schuur met haar dorsvloer aan de zijde van het erf is ook zeer kenmerkend voor dit soort schuren[25].

De aanwezigheid van deze grote schuur hoeft ons niet te verbazen. Naast de opbrengsten van het eigen landbouwbedrijf, dat het kasteel wellicht bezat, zijn er ook tal van pachters die een deel van hun opbrengst aan het kasteel moesten afstaan. Het bestaan van deze cijnzen wordt bewezen door archiefbronnen[26] die tevens aantonen dat de overige opbrengsten van de goederen die tot het domein behoorden bij het kasteel zelf werden opgeslagen (zie bijlage VI).

De gebouwen vooraan links op de ets met het zicht vanuit het zuiden (zie bijlage IX) hebben een L-vormig grondplan. De zuidelijke vleugel heeft drie zadeldaken op verschillende niveaus. Het hoogste zadeldak is doorsneden door het lagere zadeldak van de westelijke vleugel. De uiteindes van al deze zadeldaken zijn afgewerkt met trapgevels. Alleen tussen het hoogste en de lagere gedeelten van de zuidelijke

---

25 C.V. Trefois (1950) *De ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur blz 198-217,* Antwerpen. C.V. Trefois (1980) *Het Boerendak blz. 173,* St. Niklaas.

26 RAB.KA 31.968

vleugel staat een topgevel. Tegen deze topgevel is de enige (zichtbare) schoorsteen aangebracht.
De zuidelijke gevel vertoont twee aanbouwtjes en een erkertje onder lessenaardaken. Op het niveau van dit erkertje bevinden zich nog drie kleine en een wat groter venster. Op het gelijkvloers treffen we een kruisvenster aan en verder vier openingen op verschillende niveaus.
Op de ets met het zicht vanuit het noorden (zie bijlage X) zijn tal van vensteropeningen zichtbaar en net boven de nok van de schuur zijn twee rondbogen zichtbaar die hoogstwaarschijnlijk deuropeningen begrenzen.
De functie van deze gebouwen kan moeilijk uit de vorm worden afgeleid, maar de gelijkenis met tal van L-vormige hoeven in Perk is toch opvallend[27]. Meestal zit in een vleugel het woonhuis en in de andere de stalling. Het kruisvenster en de schoorsteen wijzen er op dat alleszins een deel van de zuidelijke vleugel als woonhuis werd gebruikt. Het gaat waarschijnlijk om het woonhuis van de boer die de kasteelhoeve leidde. Het L-vormige gebouw zal echter voor een groot deel dienstgebouwen hebben bevat maar daar kan niets met zekerheid over worden gezegd.
We kunnen dus besluiten dat er op het einde van de 17de eeuw op de plaats waar zich nu de kasteelhoeve bevindt een hoevecomplex bevond met een langsschuur en een L-vormig boerderijgebouw.

2.2.2. De kasteelhoeve tijdens de 18de eeuw

Voor de kasteelhoeve zijn, net zoals voor het kasteel, zeer weinig bronnen uit de 18de eeuw gekend. Nochtans is dit een periode met veel bouwactiviteit. Aan het kasteel gebeurden er tal van ingrijpende verbouwingswerken zoals blijkt uit een vergelijking tussen de bronnen van het eind van de 17de en het begin van de 19de eeuw[28]. Deze werken gebeurden dus onder het bewind van de familie van Steelant die van 1728 tot 1803 eigenaars van het domein waren.
Dat er in de loop van de 17de eeuw ook aan de kasteelhoeve werken gebeurde blijkt in de eerste plaats uit het opschrift *Anno 1735* op de

---

27 Het Pachthof de Laet, het Mierenhof, het St. Martinushof, en het Molenhuis hebben dit L-vormig grondplan. C. De Maegd en S. Van Aerschot (1975) BDEH *deel 2n Vlaams Brabant, Halle Vilvoorde 503-515,* Gent.

28 M.J. De Hougardy (1981) *Het Ribaucourtkasteel te Perk p. 45-55,* onuitgegeven thesisverhandeling VUBrussel.

oostelijke schuurgevel. Werd in dit jaar de schuur gebouwd, werd ze herbouwd of werd de hoeve volledig herbouwd? We hebben slechts een 18de eeuwse bron die ons hierover kan berichtten en dat is de Ferrariskaart (zie bijlage XI) waarop de hoeve duidelijk is afgebeeld, in tegenstelling tot het kasteel zelf. Het grondplan op de Ferrariskaart komt volledig overeen met dat van de gebouwen zoals ze staan afgebeeld op Vorstermans etsen. Een L-vormig gebouw in het zuiden en een rechthoekig gebouw in het noorden. De proporties van deze gebouwen komen echter niet overeen met die op de etsen maar voor het kasteel kloppen die al helemaal niet.
Het is dus niet duidelijk in hoeverre de Ferrariskaart betrouwbaar is maar zelfs al kloppen de verhoudingen niet, de overeenkomst in vorm is toch moeilijk toevallig te noemen.
Door gebrek aan iconografische en archivalische bronnen blijft het onduidelijk of de gebouwen die op het einde van de 18de eeuw de kasteelhoeve vormden dezelfde waren als die in de 17de eeuw of alleen hetzelfde grondplan hadden.
De datum *1735* kan dus wijzen op het heropbouwen van de bestaande hoeve, of een deel ervan, op dezelfde plaats. Mogelijk werd alleen de schuur herbouwd maar daar bestaan weinig argumenten voor.[29]

2.2.3. De kasteelhoeve tijdens de 19de eeuw

Van de 19de eeuwse toestand zijn een groot aantal cartografische bronnen gekend maar geen iconografische. Er moet dus nog steeds uitsluitend afgegaan worden op het grondplan van de hoeve. Het archief van de familie de Ribaucourt zal wellicht nog informatie over deze periode bevatten.
Op het grondplan uit 1833 wordt een zeer gelijkaardige toestand als op de Ferrariskaart weergegeven, namelijk het L-vormig hoevegebouw en de rechthoekige schuur ten noorden hiervan. Aan de oostzijde zijn beide door middel van een muur verbonden. Op de iets oudere Vandermaelenkaart zijn een aantal zaken aangegeven die niet op het plan van 1833 voorkomen. Dit is te verklaren door de grotere graad van detaillering van de **Vandermaelen**kaart aangezien op de **Popp**kaart dezelfde toestand is weergegeven (zie bijlagen XII en XIII).

---

29 Het is niet ondenkbaar dat bij de strubbelingen aan het eind van de 17de en het begin van de 18de eeuw de schuur in de vlammen is opgegaan. Dit is echter zuiver hypothetisch.

- Op beide kaarten vertoont de westelijke vleugel van het hoevegebouw een ander verloop dan op het plan van 1833. De westelijke muur verspringt ongeveer halverwege zodat de zuidelijke helft van deze vleugel breder is dan de noordelijke.
- In de hoek die de twee vleugels van het hoevegebouw vormen is een uitsprong aangegeven.
- Aan de schuur zijn twee rechthoekige uitbouwtjes, één aan de oostgevel en één aan de zuidelijke gevel.
- Bij het oostelijk uiteinde van de zuidelijke vleugel staat een kleine rechthoekige constructie.

De eerste veranderingen in het grondplan van de kasteelhoeve werden doorgevoerd rond **1866** (zie bijlage XIV). De schets van de toestand voor de mutatie komt volledig overeen met wat door Popp en Vandermaelen werd weergegeven. De mutatieschets laat een hele reeks veranderingen zien.

- De westelijke muur van de westelijke vleugel van het hoevegebouw wordt rechtgetrokken waardoor de westelijke vleugel nu overal even breed is. In de kadastrale leggers is er sprake van een vergroting.
- De uitsprong in de hoek van de twee vleugels verdwijnt.
- De zuidelijke uitsprong aan de schuur verdwijnt en een grotere uitsprong over zowat heel de lengte van de schuur komt in de plaats.
- De uitsprong aan de oostelijke gevel wordt qua oppervlakte gehalveerd.
- Ten oosten van de schuur verschijnt een rechthoekig gebouw dat in de kadastrale legger wordt omschreven als een nieuwe constructie.
- Ten zuiden van deze nieuwe constructie, op de plaats van de kleine rechthoekige constructie, verschijnen twee met elkaar verbonden constructies die volgens de kadastrale legger een pakhuis vormen.

In **1881** wordt tegen de noordzijde van de schuur een nieuwe constructie opgetrokken. Volgens de kadastrale leggers is de nieuwe constructie een pakhuis en woonst (zie bijlage XV).

Op de kaart, opgesteld bij de dood van graaf Prosper de Ribaucourt in **1882** is het nieuwe pakhuis afgebeeld.

In **1887** wordt het pakhuis ten noorden van de schuur uitgebreid. Er is in de kadastrale leggers geen sprake meer van een woonst, wel van een pakhuis en werkhuis (zie bijlage XVI).

In **1897** wordt in de schuur een stokerij ondergebracht en wordt een

deel van het pakhuis aan de zuidoosthoek van de kasteelhoeve afgebroken (zie bijlage XVII).

2.2.4. De kasteelhoeve tijdens de 20ste eeuw

Bij gebrek aan kadastrale mutaties zijn er geen kadastrale gegevens voor deze periode. Er is wel het plan dat werd opgesteld bij het overlijden van graaf Adolphe de Ribaucourt in **1911.** De kopie die we ter beschikking hebben is echter niet gedetailleerd genoeg om nauwkeurige waarnemingen toe te laten. De toestand komt in grote lijnen wel overeen met die van na de mutatie van 1897.
In dit stadium zullen we ons dan ook beperken tot een beschrijving en reconstructie van de kasteelhoeve van na de tweede wereldoorlog.

3. De analyse van de bedrijven op en om de kasteelhoeve

Om het gebouwencomplex juist te kunnen interpreteren is het van belang inzicht te krijgen in de werking van het bedrijf dat er gehuisvest was. We gaan hierbij uit van de gebouwen zelf gezien het gebrek aan andere bronnen[30]. Deze werkwijze impliceert dat we in eerste instantie het bedrijf bekijken zoals dat tot in 1962 actief was. De veranderingen in bedrijfsvoering doorheen de tijd zullen behandeld worden in hoofdstuk 4: de evolutie van de bedrijven op de kasteelhoeve.
Uit de analyse van de gebouwen en de historische gegevens blijkt duidelijk dat er in de kasteelhoeve tal van activiteiten plaatsvonden die niet tot het landbouwbedrijf kunnen gerekend worden. We delen daarom de kasteelhoeve als bedrijf op in drie bedrijfstakken. Naast het landbouwbedrijf onderscheiden we de stokerij en de aan het kasteeldomein verbonden activiteiten. Nadat we deze drie bedrijfstakken afzonderlijk hebben behandelt zullen we hun samenhang bekijken.

---

30 Volgens Graaf Daniël de Ribaucourt zijn bij het leegmaken van de rentmeesterwoning de meeste archiefdocumenten met betrekking tot de hoeve vernietigd. Mogelijk bevinden er zich in het kasteel nog documenten die betrekking hebben tot de hoeve maar het bestaan van deze bronnen kon niet gecontroleerd worden.

3.1. Het kasteeldomein als bedrijf: smidse, schrijnwerkerij, droogzolder en kolenkelder

Bij de analyse van de gebouwen komt duidelijk een gebouw naar voren dat zowel qua functie, oriëntatie en inrichting weinig met het landbouwbedrijf te maken heeft.

3.1.1. Oriëntatie van de gebouwen

De gebouwen met een duidelijk agrarische functie zijn allemaal georganiseerd rond de binnenkoer. De meeste van deze gebouwen hebben hoofdzakelijk of uitsluitend toegangen die op de binnenkoer uitgeven. Slechts twee gebouwen vormen hierop een uitzondering: het pakhuis en het gebouw met de schrijnwerkerij en de smidse.
Het gebouw met de smidse en schrijnwerkerij bevindt zich aan de oostelijke zijde van de binnenkoer en heeft geen enkele deur of poort die op de binnenkoer uitgeeft. Aan de twee uiteinden van het langwerpig gebouw bevinden (zuid) of bevonden (noord) zich grote poorten. De noordelijke poort gaf toegang tot de schrijnwerkerij en de zuidelijke tot de smidse. De schrijnwerkerij besloeg ca. 2/3 van het gebouw, de smidse ca. 1/3. De smidse en de schrijnwerkerij zijn ook nog elk via een deur in de oostelijke gevel toegankelijk.
Dit gebouw is dus duidelijk eerder georiënteerd op het kasteel (ten oosten van het hoevecomplex) en het kasteeldomein met park en bos dan op de hoeve.

3.1.2.Functie en inrichting van de gebouwen

Van de inrichting van *de schrijnwerkerij* zijn hoogstwaarschijnlijk geen sporen meer terug te vinden[31]. In het tweede deel van de 20ste eeuw werd er een woonhuis in ondergebracht. Uit mondelinge overlevering weten we dat er een lintzaag en schaafmachine opgesteld stonden. Verder waren er voorzieningen zoals werkbanken en de nodige handwerktuigen.
Over de activiteiten in de schrijnwerkerij zijn we slecht geïnformeerd. Onze informant gaf slechts het maken van ramen en deuren voor de hoeve, het kasteel en andere gebouwen in eigendom van de graaf op

31 Uit respect voor de privacy van de bewoners werden deze vertrekken niet bezocht.

als bestaansreden voor de schrijnwerkerij. Gezien het groot aantal gebouwen in eigendom van het kasteel (het kasteel, de orangerie, de manege, de windmolen, de rentmeesterswoning, afhankelijke hoven en huizen van landarbeiders) moet het aantal herstellingen aan schrijnwerk niet gering geweest zijn. Behalve herstellingen zal ook bij nieuwbouw heel wat houtwerk in de schrijnwerkerij vervaardigd zijn geworden. Tenslotte had het domein nog een groot wagenpark dat uit voornamelijk houten wagens bestond. Het maken van wielen zal misschien niet ter plaatse zijn gebeurd[32] maar herstellingen aan andere onderdelen werden er hoogstwaarschijnlijk wel uitgevoerd.
Al deze mogelijke activiteiten geven een verklaring voor de niet geringe omvang van de schrijnwerkerij en haar van de hoevegebouwen afwijkende oriëntatie.

Wat de functie van *de smidse* betreft zien we heel wat overeenkomsten met die van de schrijnwerkerij. Het herstellen en aanmaken van metalen onderdelen van en voor de talrijke gebouwen zal de belangrijkste opdracht zijn geweest. Herstellingen aan rollend materieel zullen ook een belangrijk aandeel hebben gehad. Het aanmaken, onderhouden en herstellen van (hand)werktuigen en machines zal wellicht ook niet onbelangrijk geweest zijn. Verder zal voor het beslaan van de paarden ook gebruik gemaakt zijn van de smidse.
Wat de inrichting van de smidse betreft kunnen we de belangrijkste voorzieningen nog aantreffen: het smidsvuur en het aambeeld.
Een belangrijke ruimte, toegankelijk via een luik naast de deur van de smidse is de *kolenkelder*. De nabijheid van een kolenkelder bij de smidse is nogal evident maar de mondelinge overlevering leert ons dat er ook kolen voor de bewoners van het domein werden opgeslagen. Onze informant ging eenmaal per week met de kruiwagen zijn voorraad voor de week halen.

Boven de schrijnwerkerij en de smidse bevindt zich een *droogzolder* voor vers gezaagd hout. Boomstammen uit de bossen of het park van het kasteel werden met de boomezel naar de houtzagerij in het dorp gebracht. De balken, planken en latten werden dan per wagen terug-

32 Het vervaardigen van wagens en vooral van wielen was een zeer gespecialiseerd beroep dat niet door de doorsnee schrijnwerker beoefend werd. Het is eerder onwaarschijnlijk maar niet onmogelijk dat een wagenmaker aan het kasteel verbonden was.

gebracht en via de laadluiken op de verdieping gestoken. Daar kon het vers gezaagd hout drogen totdat het klaar was voor gebruik. De bakstenen roosters in de langse gevels zorgden voor een goede verluchting. Het hout dat hier werd opgeslagen was bijna zeker voor eigen gebruik. Het is echter niet uitgesloten dat er ook hout van het domein werd verkocht aan derden. Indien dit het geval was dan werden waarschijnlijk de volledige stammen verkocht en niet het verzaagde hout.

3.2. De stokerij

Uit kadastergegevens en opschriften op gebouwen en wagens weten we dat er in 1897 in het westelijk deel van de schuur een stokerij werd ondergebracht. Van deze distilleeractiviteiten blijft voornamelijk de maalinstallatie over.

3.2.1. Oriëntatie van de gebouwen

De belangrijkste toegangen tot de stokerij bevinden zich in de westelijke gevel. Behalve de schuurpoort is er nog de deur met het bovenlicht waarin nog de letters *Distil* zichtbaar zijn. De stokerij sluit daarmee niet aan op de binnenkoer van de hoeve maar wel op de toegangsdreef van het complex.
Het graan dat gemalen moest worden voor het aanmaken van de wort kon met wagens langs de toegangsweg tot aan de stokerij worden gebracht. Ook mout werd vermoedelijk van de brouwerij in het dorp naar de stokerij gebracht per wagen over de toegangsweg. Dit zijn vermoedelijk de doorslaggevende argumenten geweest voor de inplanting van de stokerij in dit deel van de hoeve.
De maalinstallatie bevindt zich op de twee verdiepen die in de schuur werden binnengebracht. De maalderij was toegankelijk via een trap tegen de binnenzijde van de westelijke schuurgevel. Goederen en lasten konden via twee wegen de maalderij bereiken en verlaten. Enerzijds met behulp van het luiwerk doorheen de laadluiken in de westelijke gevel en anderzijds via een overdekte verbinding tussen de zolder van de stokerij en die van het pakhuis. Een gording verspert echter deze doorgang en het is niet duidelijk in welke mate er goederen tussen de twee gebouwen circuleerden.

3.2.2. Functie en inrichting van de gebouwen

DE MAALINSTALLATIE

De maalinstallatie was verspreid over twee verdiepen en kende zoals zowat alle molens een verticale circulatie. De granen die gemalen of geplet moesten worden werden eerst naar het tweede verdiep gebracht. Dit kon geschieden via het luiwerk aan de gevel of via de verbinding met het pakhuis. De granen werden op dit verdiep via de kaarden in de graanmolen of de haverpletter op de verdieping eronder gegoten. Het koppelstenen en de haverpletter staan op een verhoog[33]. Dit creëert ruimte voor de overbrenging van een horizontale drijfas naar een verticale maalas. De drijfas wordt aangedreven door de zware elektromotor. De overbrenging tussen de motor en de as gebeurt door een drijfriem die over een klein wiel aan de motor en een groot wiel op de as loopt. Tussen deze twee wielen is een ontkoppeling voorzien. Het grote wiel gaat voor een deel door de vloer van de verdieping. Een kleiner wiel zorgt voor de overbrenging naar de haverpletter door middel van een drijfriem. Een metalen tandrad dat grijpt in een deels metalen, deels houten tandrad zorgt voor de overbrenging naar de maalsteen. De opeenvolging van twee paar overbrengingen die van een klein naar een groot wiel gaan betekent dus een dubbele krachttoename. Onder het koppelstenen bevindt zich een metalen pasbrug waarmee door middel van een schroef de afstand tussen de maalstenen geregeld kan worden. De stenen bevinden zich in een uit gegalvaniseerd metaal vervaardigde steenkist. Naast deze steenkist staat op het verhoog de galg voor het lichten van de loper (de bovenste maalsteen).
De maalinstallatie met een maalstoel en een haverpletter op een verhoog werd vanaf de 19de eeuw als een afgewerkt product verkocht. Vooral door de opkomst van de elektromotor werd dit soort maalderijen populair. In tal van molens en stokerijen zien we dan ook deze maalderijen met als aandrijving eerst de stoommachine en later de elektromotor verschijnen[34].

---

33 Over gelijkaardige maalinstallaties wordt gezegd dat ze op een *tafel* staan. Hier rust het platform echter op twee gietijzeren kolommen en de muur zelf. L. Devliegher (1998) 97.

34 Een gelijkaardig maar kleiner model bevindt zich in het Provinciaal museum Bulskampveld te Beernem: L. Devliegher (1998) 204.

Op de eerste verdieping bevindt zich de eigenlijke maalinstallatie met de elektromotoren voor de molen en het luiwerk. Het gemalen graan of de geplette haver werd dan in zakken door het laadluik naar beneden gebracht.
Tot in 1914 stond er nog een windmolen in Perk. Dat zou een maalinstallatie voor de stokerij overbodig kunnen maken. Het is echter mogelijk dat op het moment dat de stokerij in de schuur werd binnengebracht (1897) de molen al niet meer, of niet zo veel meer in gebruik was. Er zijn geen sporen die er op wijzen dat de maalinstallatie later werd ingebracht dan de rest van de stokerij. De constructie van de twee verdiepingen in de schuur komt qua bouwmethode goed overeen met die van het einde van de 19de eeuw en de constructie is duidelijk voorzien om redelijk zware machines te dragen. Het brandgevaar is natuurlijk een tweede factor in de keuze van bouwmethode[35].
Van de stookinstallatie zelf vinden we heel weinig sporen. Vermoedelijk stond deze op het gelijkvloers opgesteld. Een groot deel van het productieproces zal in de brouwerij van het dorp hebben plaatsgevonden[36]. Dit verklaart de beperkte oppervlakte van de stokerij[37].

3.3. Het landbouwbedrijf

Het landbouwbedrijf is het belangrijkste van de drie bedrijven. Uit historische gegevens is gebleken dat het oorspronkelijk het enige bedrijf was dat in het gebouwencomplex gevestigd was.

3.3.1. Oriëntatie van de gebouwen

Al de gebouwen waarvan de functie met het landbouwbedrijf heeft te maken zijn geschikt rondom de binnenkoer. Stallingen voor runderen, paarden en varkens, woonvertrekken voor de uitbaters en het personeel, dienstvertrekken en de wagenberging geven met het merendeel van hun toegangen uit op de binnenkoer. De schuur begrenst de noordzijde van de binnenkoer en heeft zowel een toegang tot de binnenkoer als

35 Vandaar de benaming *fire- proof constructie.* Zie4.2.2 pg. 22

36 Meestal werd de mout die men nodig had om te stoken in een nabijgelegen brouwerij gehaald: MIAT(1981) 16

37 Deze stelling werd bevestigd door de heer D. Jacobs, coördinator van het Nationaal Jenevermuseum, Hasselt, waarvoor dank.

een naar buiten. Twee poorten sluiten de binnenkoer verder af zodat er een volledig gesloten vierkant ontstaat.

DE RUNDERENSTAL

De runderenstal is gericht op het noorden. Dit heeft een aantal voordelen ten opzichte van de zon en de overheersende zuidwestenwind.

- Weinig wind rechtstreeks door geopende deuren of vensters in het belang van het welzijn van de dieren.
- Beschutting tegen wind en (slag)regen bij de stalwerkzaamheden.
- Geen rechtstreeks binnenvallend zonlicht wat de rust van de dieren bevordert[38].
- Minder last van vliegen.

Ondanks deze voordelen van een noordelijke oriëntatie wordt een stal op het zuidoosten gericht meer aanbevolen[39].
De ligging ten opzichte van de andere gebouwen lijkt ook niet toevallig.
De runderenstal grenst aan de voederkamer en verspreidt bij de overheersende zuidwestenwind geen geur in de richting van het woonhuis.
De afstand tussen de deuren van de runderenstal en de mestvaalt is zo klein mogelijk gehouden zonder een vlotte circulatie van wagens op de binnenkoer te beletten.

DE STOOKKAMER/VOEDERKAMER

Deze is als vanzelfsprekend zo dicht mogelijk bij de runderenstal geplaatst. De afstand die het bereide voedsel moet afleggen wordt zo beperkt. Toch ligt de voederkamer ook nog dicht bij de andere stallen. De nabijheid van het woonhuis kan huishoudelijke taken

---

38 Het duister maken van stallen was een veel voorkomende methode om de dieren rustig te houden. Meestal ging dit gepaard met het angstvallig afsluiten van alle openingen zodat er geen luchtcirculatie was. Tegen deze praktijk wordt er in tal van voorlichtingswerken ingegaan. o.a. E. Van Godtsenhove en J. Martin (1939) 206; A. Maton (1976) 20.

39 o.a. E. Van Godtsenhove en J. Martin (1939) 203.

toelaten in de voederkamer[40]. In de voederkamer bevond zich een trap die toegang verleende tot de knechtenkamers. Opvallend is wel de grote afstand tussen de voederkamer en de varkensstal[41]. Vermoedelijk kan dit verklaard worden door de recentere datum van de varkensstal.

HET MELKHUIS

Deze ruimte mag niet in rechtstreeks verband staan met de stallingen vanwege de hygiëne[42]. Toch mag de afstand niet te groot zijn om de verplaatsing van de melk rationeel te houden. De aansluiting op een kelder onder het woonhuis is vermoedelijk ook van belang voor deze ligging.

HET WOONHUIS

De slaapkamers van een aantal bedienden bevonden zich boven de stookkamer en mogelijk ook boven de melkkamer[43]. Een trap in de stookkamer zorgde voor een rechtstreekse verbinding tussen de kamers en de werkvloer.
Het deel van het woonhuis dat voor de boer en zijn familie was voorbehouden lag in de hoek van de binnenkoer. Dit liet een goede visuele controle van het erf toe. De werkzaamheden aan de runderenstallen konden van uit de huiskamers in het oog gehouden worden. De oriëntatie ten opzichte van de overheersende windrichting vrijwaarde zoals gezegd het huis van de hinderende stalgeuren van de verschillende stallen en de mestvaalt. Bijkomend argument voor de locatie van het woonhuis zou de moeilijkheid om een dienstgebouw in een hoek van twee vleugels in te passen kunnen zijn.

---

40 We denken hierbij bijvoorbeeld aan het afkoken van de was. Dit gebeurde wel meer in de voederkamer: K. Petit en R. Warie (1943) 55.

41 Gekookt voedsel is het belangrijkst voor varkens- en jongveestal: K. Petit en R. Warie (1943) 55.

42 Ook verbinding met de voederplaats wordt afgeraden: K. Petit en R. Warie (1943) 47.

43 Mondelinge mededelingen.

DE PAARDENSTAL

De oriëntatie ten opzichte van zon en wind is bij de paardenstal van ondergeschikt belang aangezien de dieren, zelfs in de winter, dagelijks buiten komen.
De paardenstal grenst aan het woonhuis en kan via een luikje in de muur vanuit de slaapkamer van de boer gecontroleerd worden. De grote waarde van de paarden maakte deze controle wenselijk. Vooral bij het kweken van paarden is deze, veelal nachtelijke controle noodzakelijk[44].

DE JONGVEESTAL

Deze stal is een stuk kleiner en brengt heel wat minder werk mee. De positie ten opzichte van het melkhuis is van geen belang en ook de afstand ten opzichte van de mestvaalt mag gezien het kleiner aantal dieren groter zijn. De jongveestal kan best afgezonderd zijn van de grote stal[45].

DE WAGENBERGING

De wagenberging is niet te ver van de paardenstal gelegen en vormt geen belemmering voor de circulatie van wagens op het erf.

DE SCHUUR

De schuur begrenst de noordelijke zijde van de binnenkoer. Door deze ligging en haar omvang zorgt de schuur voor beschutting van de hele hoeve tegen koude noordenwinden. Gezien een schuur, in tegenstelling tot de stallingen, niet warm hoeft te zijn en weinig openingen nodig heeft, vormt deze schikking geen probleem. De toegang buiten het afgesloten erf wordt verklaard door haar grotere relatie met de weiden en velden dan met de hoeve.

---

44 K. Petit en R. Warie (1943) 44.

45 K. Petit en R. Warie (1943) 44.

DE VARKENSSTAL

De varkensstal ligt het verst van het woonhuis verwijderd wat gezien de geurhinder niet verwonderlijk is. Ook ten opzichte van de overheersende windrichting is de locatie goed gekozen. Zoals voor alle stallen is de nabijheid van de mestvaalt van groot belang. Alleen de afstand tot de voederkamer is redelijk groot wat te verklaren valt door de late toevoeging van een varkensstal aan het complex.

DE SILO'S

De silo's (de nog bestaande betonnen silo en de verdwenen metalen) zijn buiten de binnenkoer gelegen maar wel net aan de toegangspoort van de hoeve. Deze inplanting is ideaal aangezien de groenvoeders van op het veld en afval (draf) uit de brouwerij[46] in het dorp met wagens over de toegangsweg werden aangebracht. Van aan de silo's werd het voedsel met wagentjes over rails naar de runderenstal gebracht. De rails liepen langs de voederkamer maar het juiste tracé is niet meer volledig te achterhalen.

3.3.2. Functie en inrichting van de gebouwen

We vergelijken de inrichting van de runderenstal redelijk uitvoerig met de literatuur vanwege haar groot belang in het landbouwbedrijf en de verzorgde en planmatige inrichting.

DE RUNDERENSTAL

Indeling van de runderenstal:
De runderenstal heeft, op verluchtingssleuven na, alleen openingen die op de binnenkoer uitkomen. De deuren geven ofwel toegang tot een voedergang of tot een mestgang. Deze gangen staan haaks op de lengterichting van het gebouw. In de literatuur vinden we geen voorbeelden van een dergelijke opstelling in grote stallen[47]. Dit is merkwaardig en

46 Dit werd ons mondeling meegedeeld.

47 We spreken hier alleen over de opstelling zoals die werd aangeraden voor moderne stallingen in de eerste helft van de 20ste eeuw: J. Van Espen (1936 – 38), K. Limperg (1938), E. Van Godtsenhove en J. Martin (1939), K. Petit en R. Warie (1943) A. Maton (1976)

daarom bekijken we kort wat de meest courante opstellingen zijn in de literatuur van voor de tweede wereldoorlog.

- Eén rij, evenwijdig met de lengterichting van het gebouw: slechts voor gering aantal dieren anders te lang.
- Twee rijen evenwijdig met de lengterichting van het gebouw. De rijen worden onderbroken indien ze te lang worden.
  - Met een centrale voedergang
  - Met een centrale mestgang

Deze opstellingen benutten de staloppervlakte optimaal en beperken de af te leggen afstand bij het manueel voederen en uitmesten[48].
Vermoedelijk treffen we geen van deze opstellingen aan omdat de inrichting van de runderenstal, zoals die nu bestaat, in een ouder gebouw werd ingepast[49]. Het systeem van een bindstal[50] met mest- en voedergang neemt betrekkelijk veel ruimte in beslag. Het stalgebouw is niet breed genoeg om twee rijen in de lengterichting aan te leggen. Vermoedelijk was dit gebouw reeds een runderenstal waarin de dieren ingebonden met hun hoofd naar de muren stonden. Het gebrek aan voedergang maakte dat dit type stal werd verlaten en dat er voor een nieuw systeem werd gekozen.
De schikking van de mest- en voedergangen haaks op de lengterichting van het gebouw moet in verband gezien worden met het manueel uitmesten. De afstand tot de mestvaalt is zeer klein en het uitmesten kon dus zeer vlot verlopen. Ook het voederen kon vlot verlopen dankzij het systeem van wagentjes waarmee men van aan de silo's tot aan de stallen kon rijden[51].
De zolder boven de runderenstal diende voor de opslag van stro en hooi. De afstand tussen de opslag en de plaats van gebruik is daardoor tot een minimum herleid. Drie openingen in de gevel geven toegang tot de hooizolder.

---

48 Mechanisch uitmesten is pas na de tweede wereldoorlog op gang gekomen: V. Goedseels en L. Vanhaute (1983) 224.

49 Uit kadastergegevens blijkt dat er sinds 1866 niets aan het grondplan van deze vleugel is gewijzigd.

50 Een stal waarin de dieren vastgebonden staan in tegenstelling tot de vrije loopstal.

51 Dit systeem komt in de literatuur nergens ter sprake.

Opbouw van de standplaatsen:
De standplaatsen bestaan uit een kribbe, een metalen bindstelsel en het ligbed. Heel deze opstelling heeft doorheen de tijd een evolutie gekend die we eerst kort toelichten.
Vanaf ca. 1925 wordt in de literatuur een nieuw stalsysteem naar voor gebracht waarbij een bindstal voorzien wordt van mest- en voedergang[52]. Voorheen stonden de dieren met hun hoofd tegen de muur en moest men voor het voederen tussen de dieren in gaan[53].
Het nieuwe stalsysteem evolueert van een langligbed naar een kortligbed.
Langligbed:
Het dier ligt achter een hoge kribbe en moet om te eten rechtstaan en zich vooruit bewegen. Het nadeel van dit systeem is dat het dier zich toch nog bevuilt wanneer het terug achteruit gaat om zich neer te leggen.
Kortligbed:
Het dier ligt neer met de kop boven de lage kribbe. Het kan rechtstaan zonder hiervoor achteruit te moeten gaan. Het dier blijft hierdoor veel properder.
De standplaatsen te perk hebben kenmerken van beide systemen:

- Tamelijk lange bedden (ca. 1m80)[54]
- Lage kribben
- Bindstelsel dat geen voor en achterwaartse beweging van het dier toelaat

52 Om deze datering te kunnen verfijnen moet er verder onderzoek gebeuren. De werken die wij raadpleegden stammen allen uit de jaren dertig en later en raden dan ook allen het vernieuwde systeem aan. V. Goedseels (1983) 223, geeft 1925 op als start voor de propaganda voor dit nieuw systeem. Deze datum wordt ook door A. Maton (1976) 19, opgegeven.

53 De voedergang bestond reeds lang voordien en werd van de stal gescheiden door een bebording met kopgaten of stalrepels. Op het einde van de 19de eeuw komen in de Brabantse stallen echter bijna geen voedergangen meer voor: A. Maton (1976) 19

54 Er zijn ook bedden van 1m10, 1m60 en 1m70 maar die zijn wellicht voor jonge dieren bestemd. De langste bedden zijn 1m85 en het merendeel van de bedden is 1m80.

De bedden zijn te lang om van echte kortbedden[55] te spreken maar ook niet lang genoeg om van langligbed te spreken[56].
We hebben dus te maken met een overgangsvorm met een half-lang bed.
Deze overgangsvorm wordt op het einde van de jaren dertig als kortligbed beschouwd en naast het "standaard" langligbed als mogelijkheid voorgesteld[57]. Dit kan een aanduiding geven voor de ouderdom van de stalinrichting en komt overeen met de datering zoals die door professor Goedseels op basis van zijn expertise en ervaring gegeven werd[58].
Het bindstelsel bestaat uit een metalen hek waarin beugels zijn opgehangen. De beugels kunnen bovenaan geopend worden en kunnen op twee standen gesloten worden door middel van een pinnetje. Onderaan is de beugel met een ketting aan een oog in de krib bevestigd. Dit type bindstelsel werd ontwikkeld door de Amerikaanse Louden Machinery Company. Het systeem was zeer goed voor stallen met kortligbedden maar betekende een grote investering[59].
Het instrooien en uitmesten van de runderenstal gebeurde nog manueel maar de gier werd via een systeem van giergootjes, roostertjes en ondergrondse kanalen met sterfputten afgevoerd naar de gierkelder. Van daar uit kon het met de gierpomp in een wagen worden overgepompt.

Verluchting van de stallen:
De stallen hebben een aantal voorzieningen om een goede verluchting te garanderen. De deuren van de stal zijn niet meer aanwezig en hun rol in de verluchting is dan ook onbekend. De vensters in de noordelijk gevel zitten hoog tegen het plafond en kantelen naar binnen open. Zo wordt de lucht tegen het plafond gejaagd en kan ze langzaam opwarmen vooraleer ze op de dieren neervalt. De muur onder de vensters heeft een schuine dagkant zodat het licht kan binnenvallen. Op de zijkanten van de vensters zijn driehoekige planken aangebracht om tocht te voorkomen. De ramen zijn uit hout gemaakt. Dit heeft het voordeel

55 Een kortbed waarbij de dieren ingestrooid werden is maximum 1m60 lang, een niet ingestrooid kortbed is slechts 1m45 lang. Respectievelijk A. Maton (1976) en V. Goedseels (1983)

56 Een langligbed is tot 2m à 2m50 lang: A. Maton (1976) 92

57 J. Van Espen (1936 – 38) 992.

58 Wij wensen Professor Goedseels hartelijk te danken voor zijn expertise en zijn bezoek ter plaatse..

59 Ministerie van Landbouw (1942) 30.

dat ze in de schrijnwerkerij konden aangemaakt en hersteld worden en dat er geen roest kon optreden[60].
In de zuidelijke gevel bevinden zich luchtsleuven met een metalen kader waarin een metalen luikje zit. In het midden van het luikje zit een horizontale as. De opening van de luikjes kan geregeld worden. Door deze luikjes kan er redelijk wat tocht optreden en in de literatuur van de jaren dertig worden ze dan ook niet meer aangeraden. Dit zou er op kunnen wijzen dat de luikjes ouder zijn dan de rest van de stalinrichting.
Tenslotte is er ook nog een systeem met schoorsteentjes die zijn aangesloten op openingen in het plafond. Deze zouden de bedorven stallucht moeten afvoeren maar worden in de jaren dertig reeds afgeraden omdat er te veel koude lucht door afdaalt. Er is ook geen systeem voorzien om de openingen af te sluiten.

DE STOOKKAMER/VOEDERKAMER

Het belangrijkste onderdeel van de inrichting van de stookkamer is de grote haard. Hierin werd de koeketel gestookt waarin voedsel voor de dieren werd bereid. De ketel heeft zijn eigen kacheltje dat met kolen werd gestookt. Het kacheltje is met een buis aangesloten op een bakstenen schoorsteentje dat in de enorme rookvang staat. De omvang van deze rookvang is eenvoudig te verklaren door de omvang van de koeketel. De dampen die opstijgen uit deze ketel moeten zo goed mogelijk worden opgevangen. De ketel zelf heeft een inhoud van 200 liter en moest leeggeschept worden aangezien er geen systeem is voorzien om de ketel te kantelen of te verplaatsen.
Een muurtje parallel met de muur diende mogelijk als stortplaats voor voedsel of kolen. In deze ruimte zouden we ook een bietensnijder kunnen verwachten maar die werd nergens aangetroffen.

DE MELKKAMER

Van de inrichting van deze kamer blijft niet veel over. Een belangrijk restant is de pomp die zorgde voor onderdruk op een netwerk van buizen in de stallen. Deze vacuümpomp werd aangedreven door een verdwenen elektromotor. Direct bij het verlaten van de pomp loopt

60 Deze vorm van vensters werd aangeraden in: E. Van Godtsenhove en J. Martin (1939) 207.

de leiding door een vochtvanger waarvan nog een deel aanwezig is. Op de stalleiding zijn op verschillende plaatsen kraantjes voorzien waarop de melkemmers door middel van een rubberen darm werden aangesloten. Het is momenteel nog niet helemaal duidelijk of er ook een melkleiding aanwezig was.
Het melksysteem zoals het hier aanwezig is was in de jaren dertig reeds voorhanden[61]. Of het ook in die periode is geplaatst laten we in het midden.

HET WOONHUIS

Het woonhuis is in zeer ruïneuze toestand en het is dan ook zeer moeilijk om met zekerheid iets over de verschillende vertrekken te zeggen. Over de verdieping kunnen al helemaal geen uitspraken worden gedaan gezien daar zo goed als niets van bewaard is gebleven.
De hal:
De ruimte die men betreed wanneer men het huis binnengaat is duidelijk een vertrek dat vooral voor de circulatie diende. Er was een trap naar de verdieping en twee deuren naar de woonvertrekken. Dankzij de deur in de zuidelijke gevel vormt de hal de enige goede verbinding tussen de binnenkoer en de moestuin. Niet onbelangrijk is het secreet dat zich achter het woonhuis bevindt.
In de hal hangt een opvallend lange kapstok waarvan we ons kunnen inbeelden dat die gebruikt werd door het voltallige personeel van de hoeve. Een andere merkwaardigheid is een kaaskast die zich tegen de zuidelijke gevel bevindt en die toegankelijk was van op de trap. In deze kist van lattenwerk werd de kaas gedroogd. De wind kon er vrij doorheen blazen en een afdakje zorgde voor bescherming tegen de regen[62].

De leefruimten:
De twee grote kamers die vanuit de hal te betreden zijn hadden mogelijk de functie van zit- en eetruimte. Het zou mogelijk zijn dat de meest zuidelijke ruimte, met zijn grote ramen, kolenkachel en betrekkelijk weinig contact met andere ruimtes een zitplaats was. De ruimte ten noorden hiervan zou dan de eetkamer kunnen zijn gezien deze verbonden is met een keuken.

---

61 Bieleveld (1936 – 38) 1209.

62 P. Lindemans (1952) 370.

De keuken, de kelder en de overwelfde ruimtes:
Het vertrek ten westen van de eetkamer kan als keuken worden geïdentificeerd vanwege de aanwezigheid van een pomp en een wasbak in blauwe hardsteen. Er is echter geen kachel of haard in deze ruimte en het gaat dus eerder om een mooskamer[63] dan om een echte keuken. Het koken zelf zal eerder op een kachel in de eetkamer hebben plaatsgevonden. De mooskamer staat in verbinding met een kelder die gelegen is onder de eetkamer. In deze kelder staat een hardstenen tafel die rust op bakstenen gewelfsels. Mogelijk werd deze kelder gebruikt als opslagplaats en verwerkingsplaats voor voedsel. Ten noorden en ten zuiden van de mooskamer bevinden zich twee overwelfde ruimtes. In de zuidelijke ruimte staat een metalen broodoven gemaakt door de firma Pieters uit Brussel[64]. De ruimte ten noorden van de keuken kan gezien haar gewelf ook als opslagplaats van voedingsmiddelen hebben gefungeerd.

Andere vertrekken:
De ruimte die aan de paardenstal grenst zou een slaapkamer kunnen zijn. Het luikje om 's nachts de paarden in het oog te kunnen houden is hier een argument voor.
De kamers boven de overwelfde ruimtes kunnen eventueel slaapkamertjes of iets dergelijk geweest zijn. Dit is echter zuiver hypothetisch.

DE PAARDENSTAL

De inrichting van de paardenstal heeft doorheen de tijd ongetwijfeld veranderingen ondergaan. De opdeling met houten schotten komt niet overeen met de plattegrond van de stalplaatsen. Tegen de noordelijke gevel bevindt zich namelijk een doorlopende kribbe in blauwe hardsteen. Boven deze kribbe is een plaat in blauwe hardsteen en een hooihek in metaal aangebracht. De vloer van de paardenstal werd aangelegd in kalkzandsteen en parallel aan de kribbe loopt over de hele lengte van de stal een gootje in blauwe hardsteen dat uitmond in

63 Dit is de traditionele benaming voor de "natte" keuken in hoeven. Koken gebeurde in de haard maar het afwassen en ook de melkverwerking gebeurde meestal in een aparte kamer die van een afloop voor water en eventueel een pomp was voorzien.

64 De firma Pieters uit Schaarbeek werd gesticht in 1883 en produceerde deze metalen broodovens: www.mot.be *Red de Bakovens!*

een roostertje naast de deur. Vooraan in de kribben zitten negen metalen ogen. Er kunnen onmogelijk negen dieren hebben gestaan. Als we de twee ankerpunten op de uiteinden van de krib niet meetellen zouden er zeven paarden gestaan hebben. De lengte van de krib is net voldoende om dat aantal te plaatsen[65]. Tegen de westelijke muur is duidelijk een zwarte schildering aangebracht die het silhouet van de houten tussenschotten volgt.
De houten schotten die nu twee staanplaatsen voor elk één dier afscheiden, kunnen oorspronkelijk de standplaats in drie verdeeld hebben. Achteraan in de paardenstal zijn twee boxen geconstrueerd die duidelijk van latere datum zijn dan de rest van de stalinrichting. De zuidelijke box was hoogstwaarschijnlijk voor een merrie en een veulen bedoeld. In de noordelijke box konden twee volwassen dieren staan. In de jaren vijftig waren er nog vijf paarden op de boerderij die in deze stal plaats vonden[66].
In de paardenstal is een trap naar de verdieping voorzien. Deze trap gaf toegang tot de hooizolder maar op deze zolder zijn ook sporen van knechtenkamers aangetroffen. Het ging om kleine vertrekken in de grote hooizolder. Voor zover dit uit de sporen nog af te leiden is lijken de knechtenkamers verzorgde constructies geweest te zijn. Ze hadden gepleisterde muren waarin bloemmotieven zijn aangebracht. Er waren ook speciaal venstertjes voorzien.
In de paardenstal is opvallend weinig plaats om het paardentuig op te hangen. Voor het inbrengen van de boxen kon heel de zuidelijke muur gebruikt worden wat meer dan genoeg moet geweest zijn. Er zijn nergens sporen van ophangsystemen voor het paardentuig aangetroffen.

DE JONGVEESTAL

Deze stal komt qua inrichting zeer goed overeen met de runderenstal met dat verschil dat alles kleiner is: het aantal stalplaatsen, de lengte en breedte van de stalplaatsen, de koebeugels. Een leiding voor het melksysteem is uiteraard afwezig.

---

65 De breedte voor één paard bedraagt ca.1m 45, voor twee ca. 2m 30: E. Van Godtsenhove en J. Martin (1939) 217. De lengte van de krib bedraagt hier 8 m 90, wat met ca. 1m 25 per paard zeven plaatsen betekent.

66 Mondelinge informatie.

DE WAGENBERGING

De wagenberging heeft geen bijzondere inrichting. Vreemd genoeg is er geen enkele aanduiding dat de bogen ooit open zijn geweest. Blijkbaar werden de bogen uit esthetische overweging gebouwd en moesten de wagens aan de uiteinden binnen en buiten rijden.

DE SCHUUR

De schuur is in eerste plaats een grote stapelruimte. De zware ladders tegen de muur en een laddertje tegen het gebint getuigen van de hoogte van de stapels. De dorsvloer moest vrij blijven voor het dorsen en is van de tasruimten gescheiden door een denneweeg. Op deze denneweeg zijn tal van initialen van dorsers en data aangebracht. Ook op de muur naast de dorsvloer treffen we dergelijke graffiti aan.
De tas aan het westelijk uiteinde van de schuur werd omgebouwd tot opslagplaats voor aardappelen[67].

4. De evolutie van de bedrijven op de kasteelhoeve

De kasteelhoeve heeft als bedrijf een bepaalde evolutie meegemaakt die zich vertaald heeft in het gebouwenbestand. Bij gebrek aan archivalische bronnen hebben we in hoofdstuk 3 een uitvoerige analyse van het gebouwenbestand gemaakt. Uit die analyse is gebleken dat het complex verschillende bedrijven heeft gehuisvest. We gaan trachten deze bedrijven in hun algemeen historisch kader te plaatsen en de wendingen in de bedrijfsvoering te verklaren.

4.1. Het bedrijf op de kasteelhoeve tijdens de 17de en 18de eeuw

Voor zover uit de schaarse historische bronnen en het gebouwenbestand blijkt is er in de 17de en 18de eeuw slechts één bedrijf in het complex gevestigd, namelijk het landbouwbedrijf. Activiteiten die eerder met het kasteeldomein dan met de hoeve te maken hadden vonden vermoedelijk niet plaats in de hoeve. Op de etsen van L. Vorsterman (zie bijlage VII en VIII) zijn een aantal dienstvleugels rond het voorplein van het kasteel te zien die plaats boden aan dat soort activiteiten.

67 Mondelinge informatie.

Aan de hand van het gebouwenbestand kan er iets gezegd worden over het soort landbouwbedrijf.
De schuur van de kasteelhoeve is een duidelijk bewijs dat het bedrijf in de 17de en 18de eeuw op graanteelt was gericht. Het is een schuur van het type dat veelal *Brabantse schuur* genoemd wordt. Brabantse schuren zijn langsschuren die typisch zijn voor de zandleemstreek, de leemstreek en de Condroz. Ze laten toe dat er zeer grote hoeveelheden graan werden getast en gedorst[68]. Uit historische bronnen bleek ook dat er cijnzen aan het kasteel moesten worden betaald en dat deze vermoedelijk in de schuur werden opgeslagen. (zie 2.2.1) Graanteelt was in deze periode nog de basis van de economie en tevens de meest lonende landbouwactiviteit[69]. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het imposantste bouwwerk van het complex voor de graanopslag en –verwerking bestemd was.
In de 17de en 18de eeuw was het landbouwbedrijf echter steeds een gemengd bedrijf. Akkerbouw en veeteelt gingen gepaard. Zelfs bij intensieve graanteelt was er nood aan vee om de nodige meststoffen te voorzien. Stadsmest en duivenmest[70] zorgden wel voor een surplus maar niet voldoende om de veeteelt uit te schakelen. Vermoedelijk bevond zich in het L-vormig bouwvolume naast het woonhuis ook een runderenstal. De westelijke vleugel is de meest aannemelijke locatie voor de runderenstal in de 17de en 18de eeuw. Een noordoostelijke oriëntatie, de aanwezigheid van een luikje van uit het woonhuis en het volume van het gebouw zijn argumenten om dit aan te nemen[71]. Er is echter een verschil tussen de toestand op de etsen van het einde van de 17de en de toestand in het begin van de 19de eeuw. De zuidelijke vleugel is in het begin van de 19de eeuw veel groter en het zou dan ook mogelijk zijn dat reeds in de 18de of het begin van de 19de eeuw de runderenstal naar deze vleugel werd verplaatst. Aangezien er niets van die bouwfase werd bewaard kunnen we er ook geen vaststellingen over doen.

---

68 V. Goedseels en L. Vanhaute (1983) 121.

69 P. Lindemans (1952) 10.

70 Adellijke hoven hadden duifrecht. Ze hadden dan een duiventoren waarin de mest verzameld werd. Op de ets van L. Vorsterman is mogelijk een duiventil zichtbaar in het dak van de westelijke vleugel aan het plein voor het kasteel. Bijlage IX, rechts onderaan.

71 Een vergelijking met andere L-vormige hoeves in Perk zou hierbij meer zekerheid kunnen geven. (zie 2.2.1. voetnoot 27)

Het woonhuis met haar gewelfde kelders voor het bewaren van o.a. zuivelproducten is vermoedelijk het minst veranderde deel van de L-vormige zuid en westelijke vleugel. De aanwezigheid van een pachter en zijn familie op de hoeve is dan ook vanzelfsprekend. Meer uitspraken over het landbouwbedrijf in de 17de en 18de eeuw kunnen op basis van de gekende gegevens niet gedaan worden.

4.2. Het bedrijf op de kasteelhoeve tijdens de 19de eeuw

De gegevens voor de eerste helft van de 19de eeuw zijn schaars maar het lijkt er op dat wat het gebouwenbestand betreft er weinig veranderingen zijn geweest ten opzichte van de voorgaande periode. (zie 2.2.3) De eerste helft van de 19de eeuw is ook niet echt een periode van grote veranderingen in de landbouw in Vlaanderen. Pas vanaf 1850 gaat de landbouw drastisch moeten veranderen. We bekijken welke veranderingen in het bedrijf hebben plaatsgevonden vanaf de eerste duidelijke mutaties op het kadaster.

4.2.1. het bedrijf omstreeks 1866

De zuidelijke vleugel werd omstreeks 1866 grondig verbouwd. Het is zeer waarschijnlijk dat bij die verbouwingen een volledig nieuwe runderenstal werd gebouwd. Dit blijkt uit de verluchtingssleuven in de zuidelijke gevel en het gebrek aan (sporen van) andere openingen in deze gevel. Vermoedelijk stond er toen één rij dieren evenwijdig met de lengte van het gebouw. De deur tussen de stookkamer en de runderenstal toont aan dat langs de zuidelijke muur een voedergang liep waarlangs men de dieren kon bedienen. Van deze inrichting blijft behalve de verluchtingssleuven en de deur met de voederkamer niets meer over. De bebouwde oppervlakte werd niet vergroot ten opzichte van de voorgaande periode. We weten niet of de runderenstal zich reeds op die plaats bevond of niet. We mogen dus ook niet zomaar een vergroting van de veestapel aannemen. Een verbetering van de bouwwijze en eventueel het voor het eerst toepassen van een voedergang is wel duidelijk. Ook een vergroting van de schelf of hooizolder is waarschijnlijk. In de streek rond Mechelen werd het vee in het begin van de 19de eeuw zomer en winter op stal gehouden om een zo groot mogelijke mestproductie en een zo doelmatig mogelijke voeding mogelijk te

maken[72]. De aanwezigheid van de zeer grote schelf/hooizolder wordt hierdoor verklaard.
De westelijke gevel werd ook grotendeels verbouwd in 1866. Vermoedelijk werd omstreeks die datum de paardenstal ingericht. Wat er zich in de 19de eeuw in de huidige jongveestal bevond is ons onbekend. Boven de paardenstal zien we wel weer de opvallend grote hooizolder. In 1866 zien we ook de wagenberging verschijnen. Dit kan een toename van het aantal wagens betekend hebben. Meer wagens betekende een grotere behoefte aan paarden, wat dan weer de nood aan een nieuwe paardenstal met zich meebracht. De grote hooizolder was nodig om voldoende voedsel voor deze dieren op te slaan.
Er is bij de mutatie van 1866 ook sprake van vergroting van het woonhuis. Dit zou willen zeggen dat er ook meer personeel op de hoeve kon verblijven.

De veranderingen aan het landbouwbedrijf omstreeks 1866 kunnen vermoedelijk als een reactie gezien worden op de voedselcrisis van 1845 - 1854 en de algemene problematiek in de landbouw[73]. Als reactie op de hoge pachtprijzen, het stijgend bevolkingsaantal en enkele mislukte (graan) oogsten ging men het landbouwbedrijf meer arbeidsintensief maken. Meer personeel, meer paarden en meer wagens lijkt ook in de kasteelhoeve de tendens geweest te zijn. Ook een toename in de veestapel die een intensieve bemesting mogelijk maakte was de tendens na het midden van de 19de eeuw. Hoewel we dit niet kunnen bewijzen lijkt de vernieuwde stalbouw van de kasteelhoeve hier haar oorzaak in te vinden.

In 1866 wordt een nieuw gebouw aan het complex toegevoegd. Het was gebouwd als droogplaats voor hout dat vermoedelijk afkomstig was uit het domein[74]. Wanneer dit gebouw werd omgevormd tot een smidse en

---

72 P. Lindemans (1952) 303: De bestendige stalling werd in de leemstreek en vermoedelijk ook in de zandleemstreek in de zomer wel dagelijks onderbroken door begrazing van grasland en boomgaard in de onmiddellijke omgeving van de hoeve. Dit systeem noemt men *veeteelt met afwisseling van stalling en weidegang* en bleek het beste systeem te zijn van uit verschillende standpunten.

73 Y. Segers en B. Woestenborghs (2006a) hoofdstuk 1.

74 In 1866 werd er nog gezaagd met de hand. Dit gebeurde in oplucht vanwege het stof. De droogplaats was dus geen houtzagerij. Daarvan is pas sprake bij de opkomst van de lintzaagmachines.

een schrijnwerkerij is niet duidelijk. Gegevens over de houtzagerij die in het dorp gevestigd was[75] zouden hierbij een aanwijzing kunnen zijn. Waarom in 1866 een zeer stevige en verzorgde droogplaats voor hout aan het complex werd toegevoegd blijft onduidelijk. Een open loods in hout zou voldoende geweest zijn om hout te laten drogen en zou heel wat goedkoper geweest zijn om te bouwen. Het zagen en drogen van hout was in de tweede helft van de 19de eeuw blijkbaar belangrijk genoeg om er een duur en degelijk gebouw voor op te richten. Toch lijkt het er niet op dat de capaciteit van de droogplaats de nood van het kasteel en haar afhankelijkheden oversteeg.

4.2.2. het bedrijf omstreeks 1881 en 1887

Aan de schuur werd in 1881 een groot pakhuis aangebouwd met daarin een woonst. In 1887 wordt er nog een uitbreiding aan dit pakhuis toegevoegd. Er is dan geen sprake meer van een woonhuis maar wel van een werkhuis. Het doel van deze pakhuizen is ons niet bekend. We weten niet of ze gebruikt werden voor de opslag van landbouwgoederen of van andere goederen. De oriëntatie van het gebouw doet weinig verband met het landbouwbedrijf vermoeden. Voor 1882 werd er in de nabijheid van de kasteelhoeve een stoeterij voor renpaarden opgericht. Mogelijk had het pakhuis hiermee verband maar zeker is deze stelling niet[76].
Een meer aannemelijke verklaring is de verandering in het verwerken en opslaan van de graanoogst in de tweede helft van de 19de eeuw. In de loop van die eeuw verschijnen er in Vlaanderen alternatieven voor het manueel dorsen. Vanaf ca. 1825 verschijnt de met de hand aangedreven dorsmachine. Omstreeks het midden van de 19de eeuw laat men paarden door middel van een rosmolen of manège de dorsmachines aandrijven. Ongeveer gelijktijdig kwam ook de stoomlocomobiel op voor het aandrijven van de dorsmachine en naar het einde van dezelfde eeuw kwamen de diesel- en elektromotor op.[77] Deze veranderingen

75 Uit mondelinge mededeling weten we dat in de jaren vijftig de boomstammen uit het domein in de zagerij(opde Mechelsesteenweg) in het dorp werden verzaagd en dan op de zolder van de schrijnwerkerij werden opgeslagen.

76 Een studie van de stoeterij zou hier informatie over kunnen verschaffen. Onze informant stelt dat er een binnenpiste in het pakhuis was maar dit heeft hij zelf niet meegemaakt.

77 L. Devliegher (1998) 58.

in de manier van dorsen veranderde de graanverwerking volledig. Het graan werd niet meer altijd in de schuur getast maar wel buiten tot schelven gestapeld. Het graan werd kort na het oogsten gedorst en in zakken gedaan. Die zakken werden dan op de graanzolder uitgegoten. Het stro werd wel nog opgeslagen in de schuur.
We kunnen niet met zekerheid zeggen of deze veranderingen de belangrijkste reden waren voor het bouwen van het pakhuis maar er zijn toch een aantal argumenten om dit aan te nemen. Het eerste verdiep van het pakhuis heeft een zeer laag plafond en is voorzien van drie laadluiken. Deze zolder kan met redelijke zekerheid als graanzolder worden geïdentificeerd. Ook de zolder op het tweede verdieping is redelijk laag en heeft drie laadluiken. Het huidige gebruik van de zolders en de aanwezigheid van een aantal oude zolderwagentjes voor het verplaatsen van de zakken graan doen ook deze functie veronderstellen.
Voor de gelijkvloerse verdieping kunnen we een hele reeks functies bedenken maar we hebben geen aanwijzingen om er met zekerheid uitspraken te kunnen over doen.

3.3.3. Het bedrijf het bedrijf omstreeks 1897

Met het binnenbrengen van de stokerij in 1897 is er duidelijk een nieuw bedrijf aan het complex toegevoegd. Stokerijen verbonden aan een hoeve zijn geen uitzondering. In 1842 wordt er zelfs een onderscheid gemaakt tussen de industriële- en de landbouwstokerijen waarbij die laatste minder accijnzen moesten betalen. Het oprichten van een stokerij op het einde van de 19de eeuw is wel merkwaardig te noemen. Met de opkomst van grote gist- en spiritusfabrieken die alcohol stookten van andere en goedkopere grondstoffen dan graan ging het aantal kleine stokerijen naar het einde van de 19de eeuw afnemen[78]. Toch waren er nog een aantal goede redenen om een stokerij op te richten. Behalve door het bedienen van de lokale markt was het stoken van jenever op enkele andere manieren winstgevend.. Met de spoeling van de stokerij konden runderen vetgemest worden. De mestproductie van die dieren lag zeer hoog. In armere landbouwstreken (vooral zand- maar ook zandleemstreek) was vetmesten van de dieren met spoeling bijna belangrijker dan het verkrijgen van de jenever zelf[79]. Het is moeilijk

78 MIAT(1981) 43.

79 P. Lindemans (1952) 67, MIAT(1981) 40

te zeggen in welke mate het vetmesten van dieren belang had te Perk en hoeveel nood er was aan extra mest maar beide voordelen zijn zeker niet onbelangrijk geweest in de keuze om een stokerij op te richten. Kunstmest had immers op het einde van de 19de eeuw nog niet veel opgang gemaakt. Spoeling was niet alleen nuttig bij het vetmesten maar ook bij de melkproductie[80].
Een andere reden voor het oprichten van een nieuwe stokerij zijn de veranderingen op de graanmarkt op het einde van de 19de eeuw. Sinds 1870 werd goedkoop graan van betere kwaliteit dan het onze ingevoerd vanuit o.a. Oekraïne en de Verenigde staten. Voor zover de graanteelt nog niet verdrongen was door de aardappel en de biet moest de graanproducent bij ons dus een alternatief bedenken. Toename van veeteelt en tuinbouw waren dikwijls de oplossing[81]. In dat opzicht kan een stokerij enerzijds de nog bestaande graanopbrengst ten gelde brengen in de vorm van jenever en bracht anderzijds de spoeling kostbaar voedsel op voor de aan belang winnende veeteelt. De extra mestopbrengst kon dan weer voor de verrijking van de niet zo rijke zandleembodem dienen.
Het verlies aan ruimte in de schuur door het inbrengen van de stokerij en een aardappelkelder[82] kan ook begrepen worden vanuit het afnemende belang van graan en akkerbouw in de tweede helft van de 19de eeuw.

3.4. Het bedrijf op de kasteelhoeve tijdens de 20ste eeuw

4.3.1. De veranderingen in het complex omstreeks 1930[83]

Uit de analyse van de gebouwen bleek dat vooral de runderenstallen sterk werden verbouwd in de jaren dertig van de 20ste eeuw. (zie 3.3)
De runderenstal werd zeer grondig aangepast volgens de nieuwe inzichten in de stallingbouw. Zonder de oppervlakte van het gebouw te

---

80 E. Van Godtsenhove en J. Martin (1939) 79

81 Y. Segers en B. Woestenborghs (2006) 5.1.

82 We kunnen niet zeggen wanneer juist deze kelder werd geconstrueerd maar we kunnen gezien de algemene belang van de aardappel in de 19de eeuw kan de kelder ook in die periode geplaatst worden.

83 Y. Segers, B. Woestenborghs en J. Bekaert (2006) en V. Goedseels en L. Vanhaute (1983) hoofdstuk 6

vergroten kon men meer dieren stallen.[84] De stalarbeid werd volledig anders georganiseerd en vooral het voederen werd minder arbeidsintensief gemaakt dankzij het gebruik van wagentjes op een spoor. Behalve de schaalvergroting en de arbeidsrationalisering zien we ook een grotere aandacht voor de hygiëne en de werklast bij het melken. Dit wijst niet alleen op nieuwe inzichten in de veeteelt maar ook in een verschuiving van mest en vleesproductie naar melkproductie.
Sinds ca. 1850 ging de wetenschap zich bezighouden met de landbouw. Deze kennis werd geleidelijk aan meer en meer verspreid dank zij beurzen, publicaties en landbouwscholen. Pas in de 20ste eeuw begint er echt invloed van deze landbouweducatie merkbaar te worden op het terrein. Het tekort aan landarbeiders maakte mechanisatie meer en meer noodzakelijk en de industrie produceerde tal van voorzieningen voor deze mechanisatie. Het metalen bindstelsel, de wagentjes en rails om voedsel te verplaatsen, de metalen silo en het melksysteem zijn hier goede voorbeelden van. De economische toestand was van die aard dat men in de landbouw ging kiezen voor tuinbouw of veeteelt voor de melkproductie. In welke mate tuinbouw werd bedreven door de kasteelhoeve is onbekend[85] maar de melkproductie was duidelijk van groot belang. Dit hoeft niet te verwonderen gezien de nabijheid van enkele grote steden die als afzetmarkt konden fungeerden[86].

4.3.2. Het bedrijf na WOII

Na WO II zijn er nog maar weinig grondige veranderingen aan de hoeve uitgevoerd. Tijdens de jaren vijftig herstelt de landbouw zich geleidelijk en in de jaren zestig komt de grote mechanisering en schaalvergroting op gang[87]. Blijkbaar werd de kasteelhoeve in de jaren vijftig nog gerund op de manier van voor de tweede wereldoorlog en

---

84 In de 19de eeuwse stal kan er plaats geweest zijn voor 30 dieren. In de stal van de jaren 30 van de 20ste eeuw konden meer dan veertig dieren staan. Hierbij moet nog de jonveestal gerekend worden die in de 19de eeuw mogelijk nog niet bestond en die een capaciteit van 22 dieren had

85 Een zeer grote omheinde moestuin ten noorden van het kasteel zou hiermee in verband kunnen staan. We hebben dit echter niet bestudeerd en kunnen aldus niet besluiten of deze constructie al dan niet vroeger werd gebouwd.

86 *De melkproductie is rond Brussel sterk ontwikkeld, zowel bij de kleine boer als bij de "nourisseurs" die niet aan veefokkerij en weinig aan akkerbouw deden*: M. Vander Vaeren (1939) 46.

87 R. Hermans (2006) 2.1.

zag men in de jaren vijftig de noodzakelijke vernieuwingen met grote investeringen niet meer zitten. We weten van onze informant dat in 1962 de hoeve zo goed als verlaten wordt en dat het Hof Ten As (Perksesteenweg bij Melsbroek) de hoofdboerderij van het kasteel werd. Voorheen was er al een vermindering in het aantal personeelsleden. Er werd ook tot op het einde uitsluitend met paarden gewerkt terwijl in de jaren vijftig de tractor een enorme opkomst kende. Het is dus duidelijk dat het grote en moderne bedrijf van in de 19de en de eerste helft van de twintigste eeuw de boot van de vooruitgang voor de eerste maal miste. Dit betekende dan ook het einde van het landbouwbedrijf.

Conclusie

Doorheen de tijd heeft het gebouwencomplex dat we kasteelhoeve noemen een hele reeks aanpassingen ondergaan die te verklaren zijn vanuit de veranderingen in de landbouweconomie.
In de 17de en 18de eeuw was de kasteelhoeve een klassiek gemengd bedrijf met een belangrijke graanproductie.
Na het midden 19de eeuw zien we een intensievere bedrijfsvoering met meer personeel en aandacht voor meer mestproductie. Er werd ook een gebouw aan het complex toegevoegd dat alleen met het domein had te maken en niet met de hoeve.
Op het einde van de 19de eeuw werden pakhuizen aan het complex toegevoegd. Die kunnen in verband worden gebracht met de veranderingen in de graanverwerking en opslag.
Op het einde van de 19de eeuw werd er een stokerij in de hoeve opgericht. Dit bedrijf hield nauw verband met de evolutie in het landbouwbedrijf. Veranderingen in de graanmarkt maakten een alternatieve bestemming voor het graan noodzakelijk en de aan belang winnende veeteelt was ook gebaat bij de stokerij en haar nevenproducten.
Tijdens het interbellum werd de veeteelt voor melkproductie veel belangrijker en men ging aan arbeidsrationalisering en mechanisering doen.
Tenslotte werd de hoeve na de tweede wereldoorlog niet meer gemoderniseerd en ging ze ten onder.

BIJLAGE I

De Heren van Perk

Deze lijst werd opgemaakt aan de hand van M.J. De Hougardy (1981) *Het Ribaucourt-kasteel te Perk*, onuitgegeven thesisverhandeling, VUBrussel, p.22-32.

Godfried II van Schoten en Breda	1192 - 1216
Egidius heer van Alfen	1216 -
Godfried van Wezemael	
Hendrik heer van Boutersem	
Leo heer van Boutersem	- 1285
Hendrik heer van Boutersem, Perk en Oplinter	1285 - 1302
Hendrik van Lintere, heer van Boutersem (de helft)	1302 - 1312
en Petrus heer van Leck(de andere helft)	1302 - 1344
Ridder Rogier van Leefdael, kastelein van Brussel (de helft)	1312 - 1334
en Jan van Leefdael (de andere helft)	1312 -
Jan III hertog van Brabant	- 1354
Jan van Waver, heer van Pamele	1354 -
Jan de Baronaige	- 1391
Arnold de Baronaige	1391 - 1493
Jan de Baronaige (1)	1493 -
Jan de Baronaige(2)	- 1489
Jan de Baronaige (3)	1489 - 1517
Pieter de Baronaige	1517 - 1527
Jan (4) en Guilielmus (1) de Baronaige	1527 - 1531
Jan de Baronaige (4)	1531 - 1567
Guilielmus de Baronaige (2)	1567 - 1580
Jan de Baronaige (5)	1580 - 1615
Guilielmus de Baronaige (3)	1615 - 1626
Frederik de Marselear	1626 - 1670
Baron Egidius-Frederik de Marselaer	1670 - 1683
Baron Frederik – Ignatius de Marselaer	1683 - 1693
Baron Filips – Jozef de Marselaer	1693 - 1718
Baron Michaël François de Marselaer	1718 - 1722
Angelica – Theresia de Marselaer	1722 - 1727
Marie – Phillipine van de Velde	1727 - 1728
Lodevicus Josephus van Steelant	1728 - 1756
Barones Maria – Catherina van Steelant	1756 - 1773
Anna – Maria van Steelant	1773 - 1803
Familie della Faille	1803 - 1807
Familie du Bois	1807 - 1809
Pierre Antoine Bounder	1809 - 1834
Graaf Prosper Christyn de Ribaucourt, heer van Laarne, Tervuren en Duisburg	1834 - 1882
Graaf Adolphe Chrityn de Ribaucourt	1882 - 1911
Graaf Adolphe Christyn de Ribaucourt	1911 - 1961
Graaf Daniël de Ribaucourt	1961 - 2007

BIJLAGE II

RAB.KA 31.967 Taxatie van de huizen, pachthoven etc. gelegen binnen de Parochie van Perk
Fol.2 r°: *Het hof te veux* *weerde*: 600 (gulden?) *renderinge30*
Er staat geen datum op het archiefstuk zelf, datering eind 17de eeuw bevestigd door aanwezigheid va Teniers op deze lijst, hij overleed in 1690.

BIJLAGE III

RAB.KA 31.927 Kerk van Perk1793 fol.1
Erffpachten dese kercke competerende
Inden eersten den heeren Baron deser banderije gelt jaerelijcke twintigh veerte en rogge maete van vilvoorde van sijne hoeve onder dese banderije gelegen genaemt het hoff te vaux waer van tegenwoordighe huerelinck is Aert Coosemans sone Frederick
Voldaen 1793 – 1796
Voldaen 1803 – 1806

BIJLAGE IV

RAB.Not. Bt. 19089 Akte nr. 259. verkoopcontract van Du Bois aan Antoine Simeon Bounder op 04/09/1809 bij Notaris Caroly te Brussel.
Une partie de terre au Wester kercke veld ou Veldeken avec la fermenommée deVaux, grange, écuries et autres batiments, occupée par le fermier J.B. Ackermans, contenant 8 hectares et 3 ares, gelegen tussen de Ekel straet (Vilvoordse steenweg) en de driesch straet.

BIJLAGE V

RAB.Not. Bt. 19089 Akte nr 258. Verdeling van de nalatenschap van Anna Maria Josepha van Steelant. 05/09/1807 bij Notaris Caroly te Brussel.
Een hofstede aan de St. Mertensbergh, hedendaags gekend als St. Martinushof toegewezen aan de erven van Du Bois/van den Bossche aan vaderszijde la ferme dite de vaux avec tous les biens en dependant, occupés par Ackermans, contenant ensemble 24 bonniers, 3 journaux

RAB.Not. Bt. 19089 Akte nr 258
La ferme dite Kasteelhoeve avec les biens en dépendant occupés par Lauwers

BIJLAGE VI

KA 31.968 legger der dorpen en heerlijkheid of baronie van Perk en Sint Huybrechts – Elewijt, geschiedenis en denombrement (volkstelling) 14 april 1682
Fol.5 v°: *vier bunderen te maeyen, hoeyen en de thuys te brengen binnen den casteele van Perck alwaer de selve gesoldert oft getast wesende placht men ieder man te geven een stuyvers broodt ende de vrouwen en kinderen van eenen halve stuyver*
Verder is er nog sprake van tal van *cheynsgoederen*. Dit kan er op wijzen dat de schuur als opslagplaats voor de cijnsen werd gebruikt/gebouwd.

Fol. 7 v°: *alle te saemen in een stuck gelegen daer inne begrepen sijns heere casteele, neerhoven*

BIJLAGE VII

Ets van Lucas Vorsterman II met zicht op het kasteel van Perk vanuit het noorden. De kasteelhoeve bevindt zich vooraan rechts.
Uit: J.Le Roy (1694) Castella et Praetoria Nobilium Brabantiae et coenobia ad vivum delineata, Antwerpen.

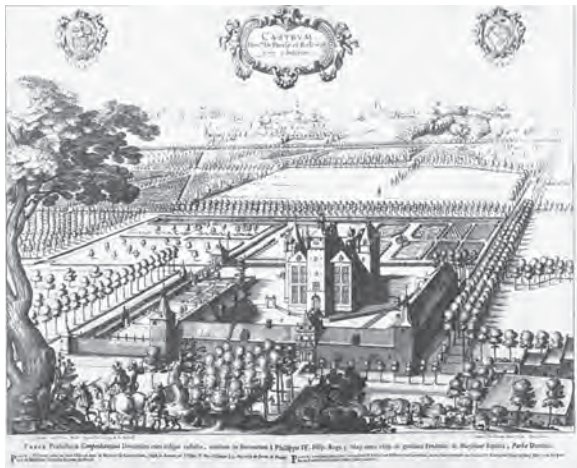

BIJLAGE VIII

Ets van Lucas Vorsterman II met zicht op het kasteel van Perk vanuit het zuiden. De kasteelhoeve bevindt zich links van de buitenste walgracht .
Uit: J.Le Roy (1694) Castella et Praetoria Nobilium Brabantiae et coenobia ad vivum delineata, Antwerpen.

BIJLAGE IX

Detail van de kasteelhoeve op de ets van Lucas Vorsterman II met zicht op het kasteel van Perk vanuit het zuiden.
Uit: J.Le Roy (1694) Castella et Praetoria Nobilium Brabantiae et coenobia ad vivum delineata, Antwerpen.

BIJLAGE X

Detail van de kasteelhoeve op de ets van Lucas Vorsterman II met zicht op het kasteel van Perk vanuit het noorden.
Uit: J.Le Roy (1694) Castella et Praetoria Nobilium Brabantiae et coenobia ad vivum delineata, Antwerpen

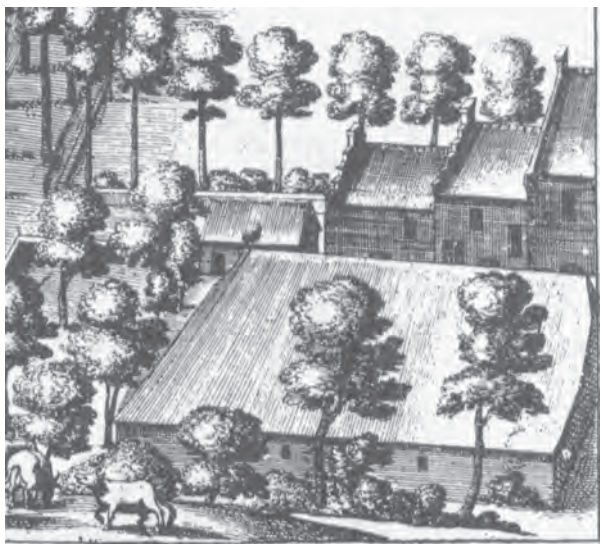

BIJLAGE XI

J.J.Ferraris (1771-1777) Carte chronographique des Pays-Bas autrichiennes…, kaartblad Cortenberghe 93 (C1)¼, heruitgave door het Gemeentekrediet (1965) Brussel.

BIJLAGE XII

Detail van het kasteel en de kasteelhoeve op de kadasterkaart van Ph.Vandermaelen.
Plan parcellaire de la commune de Perck, avec les mutations jusqu'en 1836, Etablissement Géographique de Bruxelles, Fondé par Ph.Vandermaelen en 1830
KBR. Afdeling kaarten en plannen

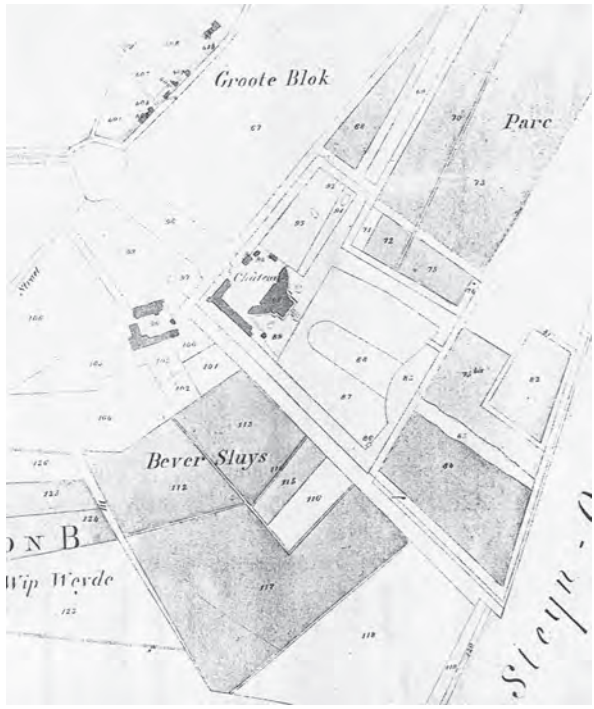

BIJLAGE XIII

Detail van het kasteel en de kasteelhoeve op de kadasterkaart van P.C.Popp.
Plan Parcellaire de la commune de Perck avec les mutations, par P.C.Popp.
Opgenomen tussen 1835 en 1855 KBR. Afdeling kaarten en plannen

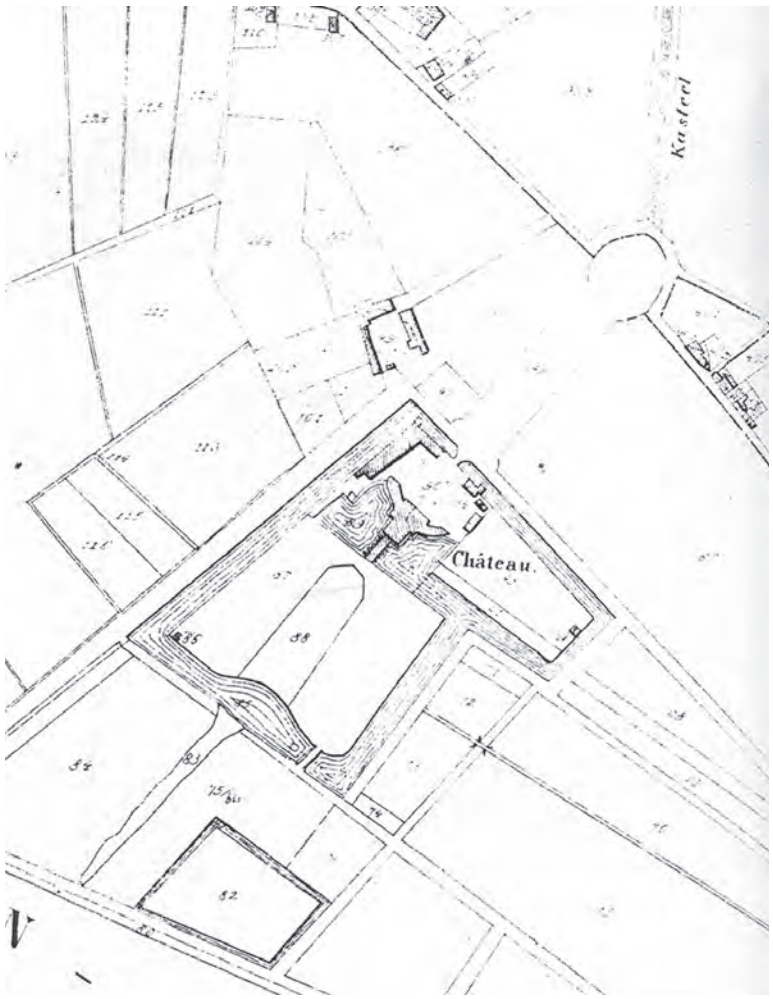

Bijlage XIV

Archief voor het kadaster, Vlaams-Brabant, Brussel.
Perk, mutatieschetsen 1866 N°31
Toestand voor (bovenaan) en toestand na (onderaan) de mutatie van 1866.
Perceelnummer 99: *huis, agrandissement*
Perceelnummer 98: *Nouvelle construction*
Perceelnummer 96: *lusttoegang, construction nouvelle*

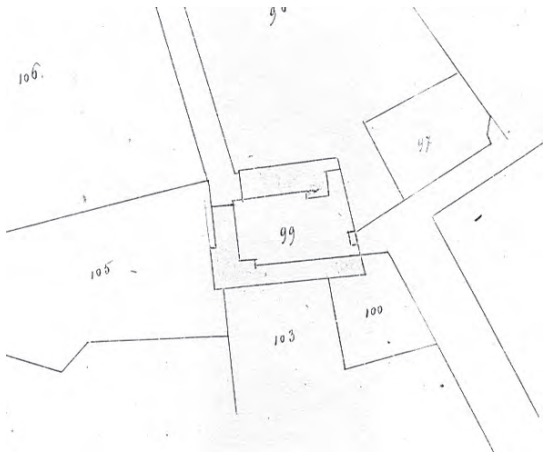

BIJLAGE XV

Archief voor het kadaster, Vlaams-Brabant, Brussel.
Perk, mutatieschetsen 1881 N°5
Toestand voor (links) en toestand na (rechts) de mutatie van 1881
Perceelnummer 98a: *nouvelle construction, pakhuis en woonst*

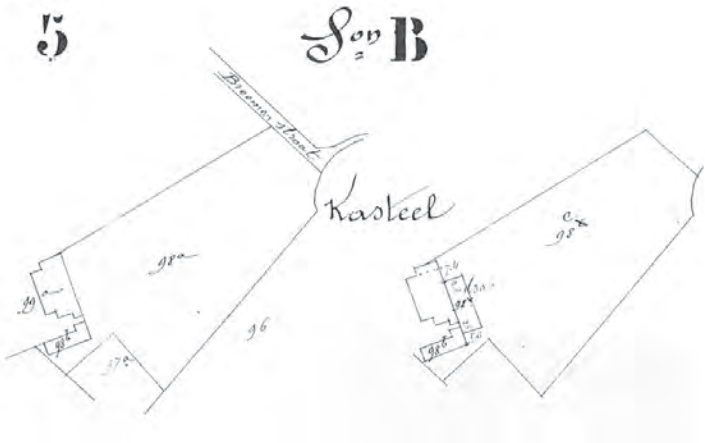

BIJLAGE XVI

Archief voor het kadaster, Vlaams-Brabant, Brussel.
Perk, mutatieschetsen 1887 N°4
Toestand voor (links) en toestand na (rechts) de mutatie van 1887.
Perceelnummer 98 d: *pakhuis en werkhuis, agrandissement*

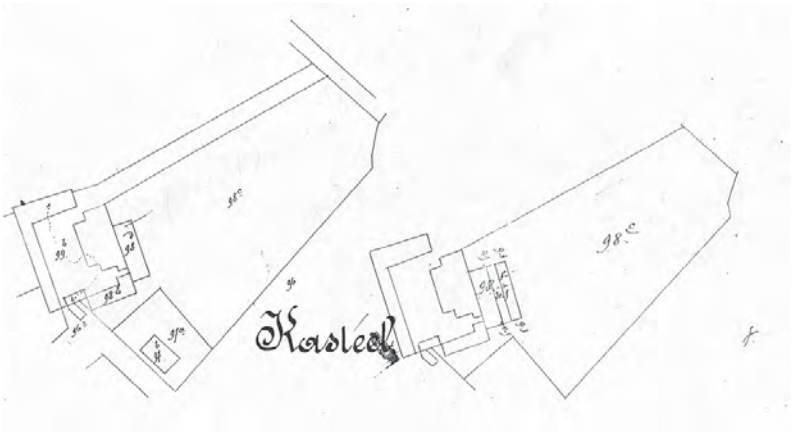

BIJLAGE XVII

Archief voor het kadaster, Vlaams-Brabant, Brussel.
Perk, mutatieschetsen 1897 N° 6
Toestand voor (links) en toestand na (rechts) de mutatie van 1897.
Perceelnummer 99b: *huis, agrandissement, divisé en 99e et 99d*
Perceelnummer 99d: *stokerij*
Perceelnummer 96b: *pakhuis, démolition entier*

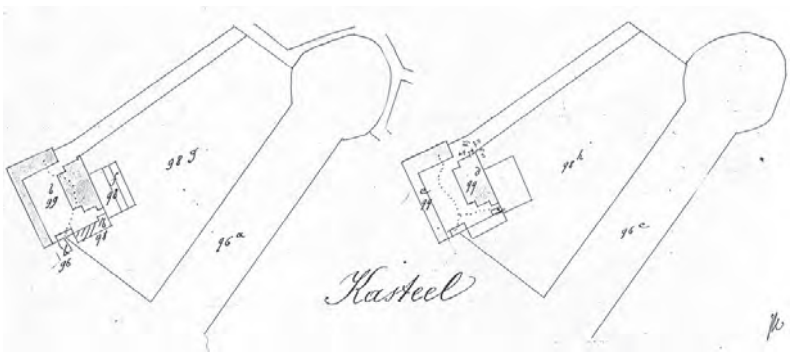

Bibliografie

- Bieleveld uitgeverij (1936 – 38) *Encyclopédie Agricole Belge,* Brussel
- M.J. De Hougardy (1981) *Het Ribaucourtkasteel te Perk,* onuitgegeven thesisverhandeling, VUBrussel.
- C. De Maegd en S. Van Aerschot (1975) Bouwen door de eeuwen heen, *deel 2n Vlaams Brabant, Halle Vilvoorde*, Gent.
- L. Devliegher (1998)³ *Landelijk en ambachtelijk leven. Museum Bulskampveld Beernem,* Brugge.
- B. Foblets (1983) *In hoeverre is iconografische documentatie aanwendbaar voor de kennis van de Brabantse landelijke architectuur van voor 1700*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven.
- J. Giele (1935) *La Ferme Démonstrative, Exposition de Bruxelles,* Brussel.
- V. Goedseels en L. Vanhaute (1983)² *Hoeven op land gebouwd,* Leuven-Tielt.
- R. Hermans (2006) *Landbouw en Europa na 1945*, www.hetvirtueleland.be/www.cagnet.be
- P. Janssens (2000) Brabantse kastelen geportretteerd, in: *Met Passer en Penseel p. 59-66*, Brussel.
- P. Janssens (2000) Jacob van Werden, in: *Met passer en penseel, p.123-124*, Brussel.
- T. Lambrecht (2002) *Een grote hoeve in een klein dorp, Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw,* Gent.
- J. Lauwers (1997) *Zeven eeuwen heerlijkheid Perk-Elewijt: het mooie land van Rubens en Teniers,* Heule.
- E. Leonard (1928) *Bouwen in het dorp en op het land,* Antwerpen.
- K. Limperg (1938) *Boerderijen,* Amsterdam.
- P. Lindemans (1952) *Geschiedenis van de Landbouw in België,* Antwerpen.
- A. Maton (1976)² *De huisvesting van dieren, bouw en inrichting van veestallen,* Gent.
- Ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening, Dienst Boerderijbouwkunde (1942) *Moderne stallingen,* Brussel.
- K.L. Petit en R. Warie (1943) *Hoevenbouw,* Gent
- Y. Segers en B. Woestenborghs (2006) *Een landbouw van schaarste (1750 – 1880)*, www.hetvirtueleland.be/www.cagnet.be
- Y. Segers, B. Woestenborghs en J. Bekaert (2006) *In de greep van de vooruitgang(1880 – 1950)*, www.hetvirtueleland.be/www.cagnet.be
- C.V. Trefois (1950) *De ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur,* Antwerpen.
- C.V. Trefois (1980) *Het Boerendak,* St. Niklaas.
- M. Vander Vaeren (1939) *Le livre d'or de l'agriculture Belge,* Brussel.
- J. Van Espen (1936 – 38) Constructions rurales, in: *Encyclopédie Agricole Belge,* Brussel
- E. Van Godtsenhoven en J. Martin (1939) *Dierkunde op de hoeve,* Antwerpen.
- J. Verbesselt (1972) *Het parochiewezen in Brabant tot einde 13de eeuw. Tussen Zenne en Dijle.* Deel XI, Pittem.
- A. Verbouwe (1948) *Iconografie van Vlaams Brabant, Volume 6*, Brussel.
- A. Wauters (1855) *Histoire des environs de Bruxelles, deel II, s.l.*

Toponymie van Wolvertem (VIII)

Marc Gillisjans

De kerk van Sint-Brixius-Rode

1297. Obbergen (Hof van -)
1702, .. *aen het Hoochuys nu Obbergen en behorende tot dit pachthof* … (SG 7760, 545); 1772, … *gem. geh. het hoff van Obberghen te weirsterode* … (NB 7913, 103) op de hoek Paalstraat- Neromstraat, Popp B 517.

Obelshof
Zie Nobelshof.

1298. Oken Koolhof
Hier wordt simpel Koolhof bedoeld (KL) vermits het perceel E 224 betreft.

Olseik
Zie Holseik.

O.L.Vrouw -
1299. O.L.Vrouwhoeve: te Meuzegem, zou een afsplitsing zijn van het aloude Hof te Meuzegem alias van Pitzemburg en kwam in 1715 in het bezit van prins de la Tour & Tassis (SG 7762, 164). Popp E 199.
1300. O.L.Vrouwtiende: 1719, te Wolvertem … *over hueringhe der kercke thiende gen. onse lieve Vrouwe thiende* … (SG 7816, 6).

1301. Ommekeer
1420, … *gelegen tot Wesroo op den ommekeer* … (KA 6962, 34).

Onderste -
Zie bij het grondwoord.

1302. Onelle
1671, … *den Hert tot Neerhem .. ter derdere tegens die Onelle* … (SG 7757, 284).
1303. Ooienbrugbos
1614, … *den Cruyskensbosch .. de derde zyde aen heer Oyenbrugge ..* (SG 7749, 107); 1711, … *den Oyenbrugschenbosch 3 dw 28 r saeyland, tevoren bosch te Westrode .. teghen de Dorpstraet ende aen sHeren Straete van Westrode lopende naer Londersele*… (SG 7761, 340).

Oppem-
1304. Oppemkouter: 1650, … *ophem cauter* … (BJ, 403); 1717, … *ophem cauter* … (AAG III, 91-1); 1728, … *op den Ophem cauter*

gelegen binnen de prochie van wolverthem … (SG 7763, 360v); 1741, ook ... *Opperste* .. en .. *Opper Kouter* ... (SG 7764, 286).
1305. Oppemkouterbaan: weg nr. 14 gaande van Oppem over Wolvertem naar Nerom (AB, 16).
1306. Oppemstraat: 1645, … *Ophem straete* … (KA 4572, 9).

Opperste -
Zie bij het grondwoord.

1307. Opstal
Is een woeste met bomen beplante ruimte. In de 14e eeuw treffen we op Ingelsmardijk hier reeds de familie *van Opstalle* aan .. *jans van den opstalle van al sinen goede ter kershoeven* .. (KA 8137, 9v) terwijl we in 1356 het woord opstal aantreffen als zelfstandig naamwoord in *…land ende opstal…*
1470, … *de gemeynen opstal van wolverthem* … (KA 8140, 7); 1520, … *tyngelmaerdijck ten opstalle metten eender syden aende hofstrate* … (KA 8144, 26); 1539, … *aenden driesch aenden gemeynen opstal aldaer* … (SG 8495, 129).

Osse -
1308. Ossenbeemd: 1617, .. *den ossegem bempt gem. geheeten* .. *aen de beke* .. (SG 7750, 76); 1657, … *gem. gen. den nosseghem bempt gelegen onder wolverthem* .. (SG 7755, 155v); 1728, .. *op den ossenbempt aen de molenbeke* … (SG 7763, 383) behoorde tot de Biesthoeve. Popp F 650-651. Zie Dal.
1309. Ossestraat: 1845, … *gelegen tegen de zoogenaemde Ossestraet* … (NB 36410, 53); 1865, .. *aen t' ossestraetje* … (NB 36258, 129); 1903, … *Ossestraat* .. (NAW, 37). Gedeelte van de provinciale baan Brussel-Temse op het gehucht Nerom. In de volksmond blijft Ossestraat gekend. Heden Ossegemstraat.

Oud -
Zie bij het grondwoord.
1310. Oude Grimbergse Baan: leidde van Wolvertem-centrum naar Grimbergen door de Zep over de Sint-Laureislinde vóór de aanleg van de Steenweg Vilvoorde-Aalst.

Oudenaard
In de oudste bronnen vinden we *Nauwenaert* dit is ws. het dialect voor

Ouden Aard, in de 16e eeuw werd van een *Ouwenaert* gesproken. Is dit de plaats van een ouden aard of is het de plaats die in 1749 als *Oyvaert* vermeld werd ? Oudenaard kan dus zijn een ouwe of ooye, dit is een weide of meers aan een waterloop. Ws. gelegen aan de Lazarijplaats te Slozen.
Oude Aard: zie Aard.

1311. Overhoeksweg
Voetweg nr. 37 tussen Linthout en Londerzeel (AB, 14) en voetweg nr. 40 tussen Blakebergen en Wolvertem (AB, 15).

Overste -
Zie bij het grondwoord.

Paal
Palen waren afbakeningspunten of oriëntatietekens. Paal, uit palus > peel heeft hier de betekenis van poel of moorter en deze moorter was hier de Schouwmoorter.
1312. Paalstraat: Paalstraat (Mottaer) = Poelstraat: 1848, = Patatestraat (1761 - heden) = Boskantstraat (Popp) loopt ten westen van de Varkensputten en is bekend sedert de 14e eeuw.
1371, … *jan van leefdael .. zyn lant naby de palenstrate ..* en *.. paelstrate …* (KA 6966², 22v - 25v); 1795 … *in de Palinckstraet inden Boschcant …* (SG 7769, 324v).

Paard -
1313. Paardeken: 1601, … *een dw erfnen gen. het peerdeken .. aen sheeren straete in een zyde ende Hinnebeen stede in dandere zyde .. aende dreve vande weyde van Sloosen …* (SG 8496, 97); 1650, … *t'Inghelsmaeldyck gem. geh. het peerdeken .. inden westen shertogen put … suyt oost de straete …* (SG 8500/1, 24).
1314. Paardenbeemd: 1726, … *inde gemeyne bempden onder meusegem gen. den peerdenbempt …* (SG 7763, 259).
1315. Paardenbos: 1835, *.. onder weisrode .. land gen. den Peerdenbosch ..* (NB 36392, 262) aan de Grote Boshoeve. Popp B 179-187.
1316. Paardeneusel: 1385, … *neven tperdeusel bider hove ter brugghen …* (KA 8137, 14); 1616, … *peerteussele …* (SG 7750, 30v); 1695, … *te Wolverthem … het Peerdeneussel aen sHeeren straete (Loveghem) ende de Sype …* (SG 7760, 11); 1706, … *het Peerdeussel aen Switseeleren Stede ... aen de straet .. tusschen*

Dieleghem en Groot Bygaerden … (SG 7761, 37).
1317. Paardenkerkhof: 1928, was een weide aan den Dries van Wolvertem, eigendom van de gemeente.
1318. Paardeweide: 1640, … *weyde gen. peerde weyde oock teghens den pypenpoy gelegen* … (SG 7753, 196); 1661, … *eene weyde gen. de peerdeweyde tegens d' oude stede van de kerck van Meysse* ..(SG 7755, 408); 1712, te Rossem … *de perdeweyde ende het Beeckwy bloeck* … (KP 4652B); 1769, … *tot Nerom gem. gen. de Peerdeweyde .. ter vierdere den Bosch gen. den Waldraef* … (Popp A 309); 1779, … *de perdeweyde* … (NB 8859, 60) aan de Baggemolen; 1818, … *de peerdeweyde .. west de beke ende oost de straete* … (NB 36378, 357) Popp F 649.
1319. Paardeweidebos: 1748, … *Peerdeweydebosch .. 229 r* … (KP 3062C); 1854, .. *du bois nommé Peerde Wyde .. cad A 309* … (NB 36427, 143); 1903, … *bosch gen. de Peerdeweide* … (NAW, 30).
1320. Paardeweideweg: voetweg nr. 114 lopende van het kasteel van Imde naar Meise (AB, 12).

1321. Paatshaagbos
1694, … *tot neerhem .. ter tweedere paetshaeghe bosch* …

1322. Pachtersbeemd
1629, … *het pachthuys* (kasteelhof) *met het Pachtersbemdeken .. den bruxkens bempt .. deyndebroek ende den grooten bempt* … (SG 8516, 10v); 1719, … *opden pachters bempt 3 olmen* … (SG 7816, 24) aan het kasteelhof van Imde.

Pachthof
1323. Oud Pachthof van Slozen: 1832-1848, … *het zoogenaemd Oud Pachthof* … (NB 36239, 75), eigendom van Jan De Pauw, gelegen aan de Slozenstraat, verdween begin 19de eeuw; de kadastrale nummers C 96/99 en 110/112 werden op de kaart van Popp samengebracht tot C 111; ws. betreft dit de Oude Stede op Ingelsmardijk.
1324. Pachthof van Slozen: 1615, … *thoff te Sloosen prochie Rossum 61 bunderen* … (SG 8496, 211); 1637, … *pachter op de hoeve van Sloosen onder Rossem* … (SG 7753, 129v); 1663, … *Heer van der Veken heer van het pachthof van Sloosen* … (SG 7756, 72); 1828, … *het pachthof gezeyd van Sloozen* … (NB 36378, 291) pachthof-neerhof aan het kasteel; in huur door Jan De Pauw.
1325. Pachthof van Dielegem: 1784, … *hendrik van nieuwenhove*

daerna francis cruyplandts te Nerom op het pachthof van dielegem .. 16-1-72 … (KA 6971, 143). Popp A 362.

1326. Pagadersblok
Een pagadoor (pagadorie) was sinds de 17e eeuw de officier-betaalmeester bij het Spaanse leger.
1748, .. s*pagadders Block .. 1979 r* .. (KP 3062B); 1777, te Rossem … s*pagadders block op het Hamelsvelt* …. (KA 6971, 134). Popp D 72.

1327. Palingstraat
Leidde naar den Poelnacker (KP 1171, C) waardoor: 1500, … *Poelnackstrate* … (SG 8495, 3v); 1610, … *Polnecstraet* .. (SG 7749, 22) en … *polinckstraet* … (KA 4572, 8); 1625, … *pollenck strate* … (AAM, bundel Wolvertem); s.d., … *pollinckstraete* … (KA 24764, s.p.); 1650, …*polnackstraete* … (SG 8500/1, 9v); 1663, … *polleneckstrate* … (SG 7755, 524v); 1700, … *Palinckstraet* … (SG 7760, 383); 1715, … *palinck neckstraete* … (KA 8150, s.p.); 1787, … *het losgat gen. de Paelinckstraete* … (NB 8866, 32); 1808, … *Paelingstraete* … (AK); 1846, … *paelenkstraete* … (NB 36413, 284); weg nr. 16 van den Dries naar de weiden en beemden (AB, 15).

Panne
Betreft hier een panvormige leegte op een helling naar de beek toe (TA, 171; TW, 148).
***1328. Paneusel**:* 1493, … *te Rossem gelegen by den poel tegenover die lande naest den paneussel* …
1329. Panne: 1497, …*lants te Rossem gelegen opte Panne van t Coutergat* …; 1903, … *perceel gen. de Penne kad D 245 gelegen op het kerkeveld .. groot 62 are 88 ca* .. (privé-archief) poel in het midden van het Kerkeveld.
1330. Panneveld: reeds vermeld in 1493; 1517, … *op 't pannevelt* … (KA 6962, 39); 1763, … *pennevelt* … (SG 7766, 192v; KP 4652B, 26); 1843, … *opt Kerkeveld oft Penneveld … kadastraal D 258 … D260 en D265b* … (NB 36406, 51).
1331. Pennestraat: 1559-1613.

1332. Panneelsbergsken
Volkse benaming begin 20e eeuw voor voetweg 79 naar de aldaar wonende beenhouwer Panneels. Officieel het Molenstraatje.

1333. Pantgat -
Is een tautologie en betekent .. *toegang tot een pand, een veld* .. waarin *gat* de betekenis heeft van .. *een losweg* .. (TB, 66). Te Westrode reeds bekend in de 14e eeuw.
1510, … *aen 't tpantgat* … (KA 6962, 31); 1683, … *straete gaende naer pansegat* … (SG 7759, 40); 1686, … *aen t pantgat omtrent wersrode* …
***1334. Pantgatlinde**:* bekend sedert 1561; 1683, … *de pontegatslinde* .. (SG 7759, 99v); 1710,… *de straete loopende van de Pantgatlinde naer Westrode*…. (SG 7761, 340).
1335. Pantgatstraat: schijnt reeds uit de Romeinse bezetting te dateren en zou de verbinding geweest zijn tussen de Romeinse steenwegen Asse-Elewijt en Asse-Mechelen.
1714, … *herbane genoemt de pantgatstrate tegen wolverthem* … (kaartboek Meise); 1785, … *de Grooten Bosch .. oost de Pangatstraete* .. (AAG III, 46); 1821, … *Pante – Gat Straete* … (AK); 1836, .. *oost de Stuyver oft Pantgatstraet* .. (NB 36226, 123); 1854, .. *pondgatstraet* .. (NB 36245, 3); s.d., … *Pontegaalstraat* … (AK, 132); 1928, .. *Pausegatstraat* .. (Van Hove).

Papen -
1336. Paapkensgoed: na 1650 sprak men van Curegoed of Pastorijgoed.
1520, … *paepkens goet* … (KA 8144, 7); 1626, … *op de smaelhoeve onder Wolverthem metter eender zeyden neven de goeden van Sinte Peeter tot obbrussel geheeten paepkens goet* …. Popp A 255.
1337. Papenblok: 1844, … *een parceel land gen. Paepenblok in den boskant, kad. A 587* … (NB 36408, 53); 1852, … *1 ha 29 are zaeyland aen de Boschkantstraet gen. het Papenblok*… (NB 36243, 107).
1338. Papenbos: 1638, … *hofstede met het huys ende de boomen daeroppe staende inden boschkant .. de sesse bunderen ter tweedere .. gen. den Papenbosch* … en … *lant ende bosch liggende in den boschkant hebbende oock den naem van Papenbosch paelende ter tweeder den Gasthuysbosch* … (SG 7753, 130); 1691; Rossem … *den Papenbosche tegen den heuvel* … (SG 7759, 534²) van de Armen van Steenhuffel. Popp D 62; 1793, onder Rossem … *bois n. den Papenbosch .. 2-68* … (KA 6983, 2v) ; 1870, … *den papenbosch .. kad A 586* … (NB 39248, 172).
1339. Papenboskant: huidige straatnaam en benaming voor het deel van den Boskant gelegen aan de Papenbos.

1340. Papenbosstraat: 1663, … *het paepenboschstraetken* … (SG 7756, 93); 1715, … *seker straetken leydende naer de sesse bunderen gen. het paepenbosch straetken* … (SG 7762, 57).
1341. Papenhof: 1386, de papenwoning, pastoorswoning, pastorij diende dikwijls als richtingspunt; soms duidde men een plaats aan met te zeggen .. *vore spapen* .. zoals in 1403 te Meuzegem.

1342. Park van Imde
1903, … *binnen het park van Impden* … (NAW, 30) achter het Imdenhof gelegen.

Parochiaan -
1343. Parochiaanseusel: 1597, Meuzegem … *den capruyn comende aen 's prochiaenseussel* … (PB IV, 68).
1344. Parochiaanshof: 1610, … *sprochiaens hoff* … (KA 4572, 7).

Pastoor -
1345. Pastoorsblok: 1748, te Rossem … *het Pastoors Block .. 196 r* … (KP 3062B). Popp D 320.
1346. Pastoorsbos: 1845, te Wolvertem … *schaerhout in den zoogen. Pastoorsbosch* … (NB 36411, 278) misschien bedoeld als Papenbos of Priestersbos welke beide aan het kerkenbos van Meise te situeren zijn.
1347. Pastoorshof: 1625, … *het pastoors huys ende hoff …;* 1635, … *pastoirs hof* … (KA 4572, 8); 1717, … *in het pastoreel huys* … (AAM, bundel Wolvertem).
1348. Pastorijweg: voetweg nr. 72 van Wolvertem-Centrum naar de pastorij (AB, 16).

Pataten -
1349. Patatestraat: weg nr. 10 van Londerzeel naar Nerom (AB, 1). Zie Paal -
1350. Patattentoren: 1903, … *In den Patattentoren* … (NAW, 30) herberg in de Oppemstraat. Verdwenen.
1351. Patateweg: voetweg nr. 86 van de Patatestraat naar de Kwadestraat (AB, 1).

1352. Paulgat
Gelegen tussen Rode en Wolvertem (HEB II, 305).

1353. Pauseneusel
Vermeld in 1639.

1354. Pauwelsweide
1736, te Nerom … *Pauwels weyde .. ter vierder den wortelbosch* …(SG 7764, 67).

1355. Paviljoen
1845, … *Paviljoen* … (KL); 1903, ... *paviljoen te Wolvertem Dorp F 319* … (NAW, 52).

1356. Pawalder
1588, … *beempts oft meersch gelegen t ingelsmaarsdycke neven de goeden pawalder geheeten* …

1357. Peeter Verheydenbos
1685, te Westrode … *gelegen tegen deselve vette bosschen (den) gen. pierre verheyen bosch .. tegen de straete loopende naer de linde van tpontgat* … (SG 7759, 302v).

1358. Peken
1900, … *op land gen. het Peken* … (NAW, 6). Zie Hoorik.

1359. Perhof
1436, … *tymde gelegen by der kercken geh. den perhof* … (KA 8108, LIIIIv) tussen kerk en ‘t Neerste Veld.

Permisaard
Zou afgeleid kunnen zijn van het woord *sperwaer* dit is een sperwer ook kwaadvogel genoemd en wellicht was dit het bos waar de vogel zich ophield. Zie Aard en Sperwersaard.

1360. Perreman
Een perre is een klein akkercomplex langs drie zijden ingesloten door een weg.
1717, … *den bosch gen. den Perreman* … (SG 7814, 27); 1725, …*de quackelbergen, comende ter tweeder den perreman ter derder den Gulden boom ter vierder den Hoeckbosch ter vijffder het Lanckbosch ter sesder den Bellenbosch ter sevenster den Kerckenbosch* ..; 1844, … *een stuk land gen. den Pereman* … (NB 36409, 297).

1361. Petershem (Hof van -)
1564, … *de strate die comt van Impde ter kerke ende gaet voor des vs. hof van Petershem (Merode) te Wolverthem weert* … (KA 8112, eerste tabel, 22). Zie Merode.

Pie -
1362. Pie Molweg: voetweg nr. 98 van de Kleine Driesstraat naar de Robbeekweg (AB, 13).
1363. Pie Pratersweg: voetweg nr. 61 van den Boskant naar Westrode (AB, 1).

1364. Pipenpooi
Van oudsher bezat de familie Pipenpoy goederen te Wolvertem vandaar de verschillende Pipenpooi-namen. 1559, … *ten Putte opten Bosschen ende van zeecker Waterputten staende by den pypenpoy gelegen* …; 1617, … *de goeden der kercken van Meysse gen. den Pypenpoy* … (SG 7750, 93); 1661, … *het hoff te Neerhem met eene weyde gen. het poelblock tegens den pipenpoy toebehorende de kerck van Meys* .. (SG 7755, 408); 1773, … *in de banck van wolffertem op ten Pijpenpoij* … (AAG III, 37). Popp A 498.

1365. Pitzemburg
Sedert 1400 bezat deze Commanderij goederen te Rossem en te Meuzegem. De kadastrale leggers staan vol verwarring scheppende benamingen zoals *Pulsenberghboschveld, Putsenbergboschveld, Puttenbergbosveld, Puttenberg, Pisenbergveld, Puttenberghveld, Spitsenbergveld* alle tussen D 87 en D 112 gelegen.
1841, … *opt Pitzemborgh oft Koolhofveld* … (NB 36403, 308).
1366. Pitsenborgweg: voetweg nr. 103 van de Blakenbergweg naar de Blakeberg-velden (AB, 13) staat verkeerdelijk als Spitsenborgweg genoteerd.
1367. Pitzemburg (Hof van -): 1718, … *pitzemburg pachthoff* … (PIT 25, 48); 1745, … *het pachthof van spitzenborgh* .. en ... *het hof van de Heeren van Spitzenborgh onder Meusseghem* … (KA 24885). Popp E 188.
1368. Pitzemburgbos: 1560, … *eussels den pitsenborchbosch* … (KA 6968, s.p.); 1639, … *tusschen het Pisembourgbosch ende* .. (SG 7754, 225v); 1714 (KP 1033) en 1730, … *by het pitsembourgbosch* .. (SG 7763, 433); 1873, … *Pitsenborgbosch … kad D 12 en D 68/69 te Rossem* … (NB 39251, 77).

1369. Pitzemburgbosveld: 1808, … *Putsenberghboschveld* … (AK); 1835, …*Puttenbergh Boschveld ou Bosweyde* … (NB 35432, 236).
1370. Pitzemburgweide*:*

Plaats
1371. Gemeenteplaats: het vroegere Marktplein van Wolvertem-centrum.
1372. Klein Plaatsken: 1795, …*een dachwant land gen. het cleyn plaetsken .. in den Boscant paelende ter 1e de quackelberghen .. ter derdere den bellenbosch .. ter vierdere kerckenbosch van Meys ..* (SG 7769, 324v).

1373. Plattebeursbos
ook genaamd *den Veilaert*, hoorde toe aan vrouwe Catelijne Platte-borse die er goederen had sedert 1671 (KP 1171, D). In 1715 wordt hier nog land gekocht door Gaspar Platteborze, koopman uit Brussel (SG 7762, 137).

1374. Plattenbeemd
1720, … *hoygras inden platten bemt naest Sloosen* … (SG 7817, 5).

1375. Pluimennest
1875, .. *Pluimennest à Wolverthem .. cad C 22 .. tenant à la rue dite Kaeskantmolenstraet* … (NB 39253, 199).

Poel -
Een verklaring voor pol of poel ligt voor de hand en *nakker* zou kunnen onstaan zijn uit vaecke > onbebouwd, woest en wild (vacua).
1376. Poelblok: 1640, ... *het hoff van Neerhem .. met een weyde gen. poelblock … metten eynde tegens den pipenpoy ..* (SG 7753, 196); 1836, .. *het zoogen. Poelblok ..* (NB 36226, 35), deel van A 500.
1377. Poelnakker: 1400, … *eusel in de Polnecke* …; 1407, … *lants in de pole naeke* …; 1420, … *poleneckstraete* … (KA 6962, 34); 1513, … *de poelnacstrate* … (SG 8495, 95v); 1539, … *poelmansstrate* … (SG 8495, 123); 1563, … *poelnacke* … (KA 8112, tweede tafel, 14); 1580, … *polenackstrate* … (SG 8496, 28v); 1582, … *poelneckstrate* … (SG 8496, 31); 1626, … *pollemacker ..* en .. *polnacker* … (KA 8147, 32); 1633, … *sheeren straete gen. Polneckstraete* … (SG 7753, 48v); 1670, … *een meerselken gelegen inden Poelnacker .. ter tweeder de Borghbeecke* … en nog …*de plaetse gen. de Poelnak* … zie Paling -

1378. Poelnakkermeers: 1449, … *inde poelnacke meersch* … (KA 8108, LXv).
1379. Poelnakkerstraat: 1411, … *de polenecke strate* ... (KA 7792, 51); 1647, … *poellenacker straete* … (KA 8148, 7v).
1380. Rode Poel: 1406, … *lant dat nu eusel es gelegen ter stat geheeten in den roeder poele .. eenre inde in die bemptstrate ende mette inde in t winkelvelt* … Misschien dezelfde als de Winkelput.

1381. Polder
Een door grachten ontwaterd stuk land maar ook gegeven aan velden van betere kwaliteit (PTN, 1068).
1833, … *in het zoogen. Kappellekensbosch in de Polder* … (NB 36387, 325).

1382. Pollarenveld
Op Westrode gelegen. Deze naam ondergaat in de kadastrale leggers alle mogelijke verminkingen gaande van *Sollaerenveld, Sollaezenveld, Gollaerenveld, Tollaerenveld* tot *Pottaertsveld*. We kunnen nochtans met zekerheid vaststellen dat Pollarenveld de juiste benaming is (AB, 3). Pollaar is wellicht een samenstelling van Pol en Laar, een open plaats in een bos dat een poel (pol) bevat wat bevestigd wordt door de ligging aan de Poelstraat (Paalstraat), onder die naam vermeld in de 14e eeuw tot 1788 een straat die leidt van Nerom naar het Hof te Voorspoel.
1874, … *op het Pollaereveld kad. B 331*… (NB 39252, 29); 1875, .. *het Sollaereveld .. kad. B 489* … (NB 36253, 165).

1383. Populier
1840, …*een perceel zaeyland gen. den Popelier*… (NB 36231,29) behoorde tot de Bieshoecht.

1384. Post
Volkse afkorting voor de Posterijen. Tot in de vijftiger jaren in de Oppemstraat, daarna Hoogstraat, 12.

Pot -
1385. Potaarde: 1898, … *in den (Ophem)Kauter ter plaats Potaarde* … (NAW, 4); 1904, … *klaveren wassende op de " Potaerde " dicht bij het kerkhof* … (NAW, 52). Popp F 595.
1386. Potaardeberg: begin 18de eeuw, … *de potaerdebergh oft Caeckenbergh stede* … (KA 24764, 14). Popp F 581.

1387. Pothof: 1627, … *ter derder zyden potshof tot weersrode* … (SG 7752, 99); 1692, … *tot weersrode .. ter tweeder de goederen gen. pothoff … ter derder den eycken man* … (SG 7759, 650).
1388. Potterij: 1847, te Wolvertem … *aen het pagthoff gen. Pottery bewoont door Josephus De Potter tegen de Heydestraet* … (NB 36417, 274).

1389. Pretersweiken
De preter was een ambtenaar belast met het bewaken van de velden en die voor zijn diensten vergoed werd met het vrij gebruik en de opbrengst van, in dit geval, een weide.
1669, … *landt gen. het pretersweyken .. aen de goeden van de Lasarye van Rossem* …(SG 7757, 30).

Preutshaag
Zie Sprietshaag.

1390. Prieel
Mnl. prideel (TA, 174). Overgenomen van het franse pridel, préau: kleine weide.
1601, … *den schommel metten prijeele* … (SG 8496, 96v); 1603, … *den grooten boomgaert .. aen het ghersten veldeken .. aen het pryeelken* … (SG 8496, 95) ; 1642, … *in het broeck van het Casteel geheeten het prieelken ….;* 1705, … *weyde geh. schommel mette preyeele* … (KA 8149, 51) Popp C 31-42.

Prins-
1391. Prinsendreef: 1930, verbinding tussen de Paddegatstraat en de Veelaardbossen onder Wolvertem waar aangesloten wordt met de Prinsendreef komende uit Eversem (Meise).
1392. Prinsenveld: ook *Printzelveld* (AB 4) was het veld van de Hoeve (Hof van Leveau) van Jan de Prins te Nerom tussen de Pandgatstraat, de Neromstraat en de Lange Dreef.
1393. Prinsenveldekens: kleine percelen, kadastraal A5-A15 en A25, behorend tot het Prinsenveld en gelegen tegen en langs de Paddegatstraat.
1394. Prinsenweide: 1788, …*eenen bos gen. de Weyde .. zuyd den bosch gen. Prinsenweyde* .. (AAG III, 44).
1395. Prinsstraat: de .. *Princestraet* .. was gelegen te Slozen aan de Molenbeek (AB, weg 54) en was niets anders dan de Beekweg.

1396. Processieweg
1718, … *aen het brughsken liggende over de maelbeeck opden Drift gen. processiewegh achter het pachthof van Dilegem noortweerts ..* (AAM, bundel Imde); weg nr. 31 van de Kouterbaan naar de Imdekouterbaan (AB, 8).

1397. Provinciale Steenweg
De ene van Wolvertem-dorp naar Temse (1837 – 1841) en de andere van Vilvoorde naar Aalst (1820 – 1834).

1398. Prijzeweg
Voetweg nr. 65 van de Varkensputstraat naar de Breemhoeve (AB, 3).

Put -
Talrijke putten of poelen kwamen voor op het grondgebied der gemeente. Deze putten waren natuurlijke diepten in tegenstelling tot de kunstmatige waterput welke in 1547 puttenborre werd genoemd, later borreput en dan steenput.
1399. Grote Putten: 1835, … *gerst staende op de zoogen. Groote Putten* … (NB 36392, 209).
1400. Kleine Putten: 1853, … *een stuk land te Westrode gen. de Kleynputten en de Putten* … (NB 36244, 67).
1401. Put: 1319, … *opde coutere tophem weert .. achter tsamershage .. inde zyde ten putte weert* … (KA 7792, 52); 1400, … *de Put of anders gen. het Meerken te Rossem …;* 1559, … *by den Pipenpooi aent goet van Pitzenborch ten Putte opten Bosschen ende van zeecker waterputten ende syn nu viverkens ende weydekens* …; 1563, … *opden Ophem cautere aende putte byden bruysseghemwech* … (KA 8112, tweede tafel, 14); 1565, … *de Put … te Meuzegem;* 1658, … *opden Ophem cautere .. ter derder aenden voetwech loopende vuytten put naerden linden cauter* … (SG 7755, 156); 1728, ... *op den Ophem cauter onder wolverthem achter de Put* … (SG 7763, 383).
1402. Putblok: 1617, … *opden Ophem coutere .. aen het Putblock* … (SG 7750, 118); 1760, … *het putblock onder Ophem aen den groenwegh lopende naer Rhode* … (Jolly 154).
1403. Puthof: 1616, … *opden Ophem coutere metten eenen eynde aenden puthoff* … (SG 7750, 27); 1687; … *den puttenhof* … (SG 7759, 420); 1717, … *ter tweeder den voetwegh loopende van Wolverthem naer Ophem ende metter derder seyde aen den Puthoff* …; 1787, … *den Put hof* … (RK 46799, décl. 82).

1404. Putstraat: 1705, … *aende puttestraete … onder Wolvertem …* (SG 7761, 37); 1760, .. *putstraete* .. lopend van de kerk van Oppem naar het Hof te Heelbeke … (Jolly 154, plan); 1763, … *sekeren wegh die wy noemen groenen wegh maer anders genompt word put stratien* … (Jolly 155); 1831, ... *tOphem naer bruysseghem op den (Ophem) Cauter tegen het Putstraetje* … (NB 36382, 106) grens Oppem-Wolvertem.
1405. Putten: het betrof hier meestal rootputten voor het vlas.
1470, … *tingelmaesdike gelegen ii dachwand geh. de putte* … (KA 8140, 27v); 1716, te Slozen … *tegen Geert van Aeckensvelt tot aen de Putten* … (SG 7813, 4), zie Puttenland; te Westrode: 1821, .. *de Putten .. kad B 111-120* … (AK; KL); 1860, … *ter plaetse gen. de Putten .. kad. B 123-125* … (NB 36250, 114); te Rossem (KB 1477, 372): 1835, … *étang et planti dite de Putten of den Driesch* … (NB 35432, 236); 1836, .. *een weyde te Rossem in de Putten .. kad. D 462* .. (NB 36226, 149).
1406. Puttenland: behorend tot het Hof sHertogenputten en eigendom van graaf vander Stegen de Putte uit Brussel. 1844, … *het Puttenland 2 ha 5 are* … (NB 36235, 110) wordt ook vermeld als … *aen de Putten* …
1407. Puttenveld: 1716, … *het Puttevelt te beginnen naest Londerseel* … (SG 7813, 20); 1853, … *het pachthof te Sloozen 34 are 48 palende noort het Kerckwegveld .. noortoost den boomgaerd gen. Puttenveld* … (NB 36244, 91) boomgaard van het pachthof sHertogenputten; misschien synoniem voor het Veldeken aldaar ?

1408. Puttaertbos
1650, … *op de bierbeke … aen den Puttaert bosch* … (SG 8500/1, 14); 1702, … *op de Lindekouter .. het Puttaertbosch* …. (SG 7760, 590) grensgebied Meise-Wolvertem, ws. genoemd naar zijn eigenaar.

Putteman
Geslachtsnaam voor iemand die bij zulk een put woonde.
1409. Boerke Putteman: 1950, … *aan Boerke Putteman* … (v.) pachthof van Puttemans op Steenhuffel (Popp B 305) aan de overkant van perceel D 465. Zie Hulsbos (Hof te -).
1410. Putteman: 1601, te Slozen … *bempts geh. den Putteman .. aen het straetken dat naer Londersele loopt .. aen de goeden gen. de Verre* … (SG 8496, 97).
1411. Puttemansblok: 1715, te Rossem … *Puttemansblock .. noort het scheyden teghens Steenhuffel* … (KP 1171, M 37). Popp D 464.

1412. Puttemansbunder: 1702 *… 386 roeden te Rossem op den Hoogen Schriek…het Quatvelt ten eenre …tegens Puttemansbunder …* (SG 7760, 567)*;* 1707*… het puttemansbunder op het Schrieck-velt…teghen groot bygaerden ende den kerckwech ...* (SG 7761, 182) en *… opt schrieckvelt .. Puttemans bunder noort D' hoogheschrieck oft kercke lant van Rossum …*
1413. Puttemansstuk: 1714, *… land gen. het Putteman stuck te Rossem op de Neederste Robbeek teghen de goeden van sinte Juliaan …* (SG 7762, 28); 1768, *… het Puttemans stuck …* (SG 7766, 383v). Popp D 18-21.

1414. Quaeckeers
1669, te Rossem, *… het Quackesken .. metter vierder syden aen het Calverenweyken …* (SG 7757, 52); 1695, *… eenen bosch gen. Quaeckexken .. geleghen aen sHeeren Straete ende den Armen van Steenhuffel …*(SG 7760, 24) Popp D 63. Volksetymologisch vervormd tot *Kwakmiésken*, zie aldaar.

Quaed -
Zie Kwaad.

Quaerbosken
1696, te Wolvertem *… het Quarboschen …* (SG 7760, 138).

Quaekelberdekens
Zie Kwakkelbergen: tot Hof te Klein Nerom behorend. Popp A 487.

Quinten -
Zie Kwinten -

1415. Raapblok
Naar de gekende knol voor het vee. Bij elk groot hof hoorde een teelt van rapen op een afgezonderd omheind stuk voor o.a. oliewinning voor de verlichting.
1629, *… het Raepblok opt Winckelvelt …* (SG 8516, 10v); 1780, *… opt Schrieckcauter .. gen. de Streke comende het raepblock ter eenre …*

1416. Rattalder
1588, *… tingelmansdycke neven die goeden Rattalder geheeten …* (KA 8113, 7v) dit zijn de goederen van het kasteel van Slozen toen eigendom van de familie Ratalder, ontvangers van de hertog van Saksen (HEB 5, 260).

1417. Ravenbeemdeken
1601, te Slozen … *het raven bempdeken … aen het kijffgoet …* (SG 8496, 97v). Popp B 230.

1418. Ravenstein
1874, … *land gen. Ravenstein .. kad. B 385* … (NB 39252, 21).

1419. Reephout -
Kastanjehout om repen, dienend om banden voor vaten en wielen te maken, van te snijden (TA, 177).
1851, … *onder Wolverthem .. bosch gen. Reephout* … (NB 36422, 44); 1857, … *bosch gen. Zeephout* … (NB 36431, 30).
1420. Reephoutbos: 1675, .. *reephoutbosch* .. (SG 7758, 249v); 1839, … *in den Reephoutbosch tegens den veebosch* … (NB 36230, 182); 1862, … *de Kleine Roeykens tegen den Reephout bosch te Nerom …* (NB 36436, 14).

1421. Regerman
Bedoelde men hier niet de Kegerman aan de grens met Nieuwenrode ?

1422. Regina -
1852, … *een perceel zaayland gen. Regina, 21 are groot…* (NB 36243, 106). Popp, deel van A 469.
1423. Reginabos: 1735, … *Regina boschken van syne hoochheit aen sesbunder straetken …* (SG 7764, 67) ; 1831, … *balivaux croissant au lieu dit Rosinabosch …* (NB 36383, 349) ; 1844, … *op den bosch gen. Regina aent Zesbundersbosch te Nerom* … (NB 36408, 53).

1424. Reisduif
1950, café op de hoek Hoogstraat-Driesstraat, verdwenen.

1425. Rentmeestersbos
1735, te Rossem … *opden hoogen schrieck .. ter derder het mennegat .. ter vierder het rentmeesterbosch* … (SG 7764, 23v).

1426. Reuken
Op te vatten als kleine bosrooiingen: rodeken > reudeken > reuken (TA, 178).
1549, … *het rucken* … (KA 24765, 2); 1636, .. *seker bosch gen. het Reucken inde boschcant* .. (SG 7754, 121v); 1645, … *tot Neerhem*

.. *het Reuken* … (KA 4572, 10); 1754, … *bosch tot Nerum gen. het reucken* …(KA 4581, 2).

1427. Reusel
1818, te Wolvertem … *eenen kleynen beemd gem. gen. het Reusel .. noort de beke* … (NB 36378, 357).

1428. Ridderstraat (Korte -)
1499, te Wolvertem … *metter eender zyden den corte ridderstrate ende metten andren zyden neven de beke* … (KA 8140, 15v) in de omgeving van de watermolen.

1429. Riekens Stuk
1850, … *parceel zaeyland gen. Ricus stede .. kad B 191/192* … (NB 36241, 186); 1854, … *zaeyland gen. Riekens Stuk te Nerom kad B 174 en B 191* … (NB 36427, 194).

1430. Riksken
1940, café .. *Bij Riksken* … naast de gendarmerie op de Hoogstraat. Verdwenen.

1431. Rillaersweg
Voetweg nr. 99 van de Rossemstraat naar de Blakebergweg (AB, 13), losweg van de familie Rillaer aan de Rossemse Hoek.

1432. Robbeek -
Bekend sedert 1400 en komt uit Merchtem (AW). Op Wolvertem bedraagt haar lengte 2,3 km. Soms geeft men haar ook wel eens de naam Rollebeek. Naast de Robbeek ligt het Robbeekveld waardoor de Robbeekveldweg loopt. De velden van de Robbeek waren ingedeeld in een Opperste en een Onderste Veld gewoonlijk genoemd de Opperste Robbeek en de Onderste Robbeek. De beek loopt langs het Robbroek dat onder Steenhuffel ligt. Van Rossem naar Steenhuffel loopt de Robbroekstraat, bekend sedert 1487. Slechts eenmaal werd de schrijfwijze … *Rotbeke* … en 1622, … *Rogbeke* … (SG 7751, 8) gevonden. De namen Robbroek en Robbeek zijn ws. te verklaren als Rode Broek en Rode Beek.
1433. Aan de Robbeek: perceel D 17.
1434. Achterste Robbeek: 1902, … *ter plaatse " het Achterste Robbeek "* … (NAW, 30). Popp D 1-2-3.

1435. Grote Robbeek:
1436. Kleine Robbeek: 1829, … *land gelegen op de Klyne Robbeek* … (NB 36379, 150).
1437. Onderste Robbeek: 1731, 1868 .. *land genaemd de Onderste Robbeek …* = *Achterste Robbeek* in 1729 (SG 7763, 394) = *Neer Robbeek,* 1722 (SG 7763, 113) = *Neder Robbeek,* 1630 (SG 7754, 36) = *Neerste Robbeek,* 1626 (SG 7752, 45v) = *Nederste Robbeek* = *d' (E)Ierste Robbeek*, 1669 (SG 7757, 30v) = *Benedenste Robbeek* in 1829 (NB 36379, 150) betreft de percelen D 5 tot 13. Ook … *Neerobbeke* .. (Z, S.S. IX, 1 p. 65).
1438. Opperste Robbeek: in 1669 (SG 7757, 30v) = *Hooghe Robbeke* in 1712 (SG 7866, s.p.) = *Bovenste Robbeek* in 1831 (NB 36383, 196) = *Overste Robbeek* waarmee men de percelen D 1 tot 4 bedoelde.
1439. Robbeek: 1787, … *land gen. de Robbeke tot Rossum* … (RK 46788, décl. 24).
1440. Robbeekstraat: 1520, … *byde robbeke .. aentgat vande robbeke strate* … (KA 8144, 34); 1808, alsdan Driesstraat genoemd (AK); 1821, … *Drewe Straat* .. en .. *Dreurstraat* … (AK).
1441. Robbeekveld: 1839, .. *zaeyland in het Robbeekveld, kad D 9* .. (NB 36230, 34); 1903, … *Robbeekveld* … (NAW, 32) maar ook *Rolbeekveld, Albeekveld, Abbeekveld, Abbeelveld* op sektie D 5 tot D 63 (KL).
1442. Robbeekveldweg: voetweg nr. 39 van Blakebergen naar Steenhuffel (AB, 13).
1443. Robbeekweg: voetweg nr. 44 van Rossem naar Merchtem (AB, 13).
1444. Rollebeek: benaming voor de Robbeek in Merchtem en aan de grens met Rossem (MS 1926, Merchtem, xxiii)
1445. Voorste Robbeek: 1902, … *ter plaatse " het Voorste Robbeek "* … (NAW, 30). Popp D 9-10-11.

1446. Robblok
Een rob is een van biezen gemaakt mandje waarin vijgen worden verpakt (VD).
1716, … *opt Robbloxken* … (SG 7813, 22); 1749, … *landts te Nerom op het Schriekkouter gen. het s Caeck .. ter derdere het robblock* …

1447. Robbroek (In 't -)
1940, herberg aan het Hondsgat te Westrode naar de plaats van herkomst (Steenhuffel) van de uitbater. Popp B 341. Verdwenen.

1448. Robbroekstraat: 1487, … *de robbroekstraete* … (SG 8495, 3v); 1511, … *te Roshem aende grooten driesch .. ende de robbroeckstrate* … (SG 8495, 42); 1691, …*robbroekstraetken .. aen den vyver* … (PIT 20, 40).

1449. Robijn
1780, … *een parceel landt gem. gen. het Robyntien .. ter eenre de straete van westrode naer Impden* …; 1852, … *zayland gen. den Robyn op het Pollaereveld geleghen… kadastraal B322/324 … groot 89 are 50 ca…* (NB 36243, 106).

Rochus
1450. Sint-Rochusbaan: weg nr. 15 van Brussegem naar de gelijknamige kapel aan de Windmolenkouter over de Dries naar Imde (AB, 16).
1451. Sint-Rochuskapel: wordt vermeld in 1669, 1682 (AAM, Wolvertem, dek. vis.).

Rocx -
Zie Rogge -

Rode -
Oorspronkelijk is Rode een gebied dat vooral met bossen begroeid was. Om het land bebouwbaar te maken ging men aan het rooien en in dit werkwoord vinden we de stam terug die tot rode heeft geleid: een gebied waarop bomen (bossen) gerooid zijn. Rode-toponiemen zijn dikwijls in verband te brengen met de ontginningsbewegingen in de 11e en de 12e eeuw.
1452. Rodebeek: 1655, … *tegen den schrieck couter ende het Roysbeeksken* …; 1715, … *den nieuwenaertsbosch paelende de roedebeke* … beter bekend als Birrebeek.
1453. Rodebossen: 1678, … *inde prochie wolverthem twee bosschelkens geh. de Roode bosschkens* … (SG 7758, 249v); 1699, … *opden schrieckcauter .. ter derder de rodensche bosschen …;* ook *Rottebosschen*, *Roosche Bosschen*, *Ruysschebosschen* … genoemd (KP 1171, D) aan de oorsprong van de Birrebeek.
1454. Rodeweg: 1831, … *Rhodeschebaene* … (NB 36383, 261); 1847, voetweg nr. 75 van Wolvertem naar Rode (AB, 16) en voetweg nr. 76 van Brussegem naar Rode (AB, 16) ontleende zijn naam aan het dorp St.Brixius Rode gew. Rode genaamd.

1455. Roelands Hof
1836, .. *een stuk land te Rossem gem. gen. Roelandts Hof in de Putten .. kad. D 465* .. (NB 36226, 149).

1456. Roetaard
De roetaard is een bekende vogel. Het toponiem was gelegen aan de Schriek te Rossem. Maar er wordt ook een bos te Slozen onder dien naam vernoemd.
1715, … *Nom…. van Hemelrijck geseyd den Roetaerd…* (KP 1171, M 200). Popp D 366.

Rogge -
1457. Roggeblok: 1617, te Meuzegem .. *lants geh. het Rocxblocxken* … (SG 7750, 121) ; 1732, … *het roghsblocxken* .. (SG 7763, 501); 1835, … *op een stuk land gen. het rogblok te Nerom, vlas* … (NB 36225, 154)
1458. Roggestede: 1591, te Meuzegem … *aen roghs stede gelegen* .. (SG 8496, 33v); 1641, .. *bempt gen. de rochstede tegens Impde* … hiervoor werd lange tijd 13 veertelen rogge erfpacht betaald.

1459. Roisken
1560, onder Meuzegem … *1 dw. bempts geh. troisken* … (KA 6968, s.p.); 1756, … *een bosken aenden Roost geh. het Roisken* … zie Kleine Roostbos.

Rollebeek
Zie Robbeek.

Rond -
Rond Beemdeken: zie Beemd -
1460. Rond Plein: plaats waar vroeger de St. Laureislinde stond en waar later de baan Grimbergen - Wolvertem de rijksweg A 12 kruiste. Onder het volk nog steeds gekend als *Rond Punt*.
1461. Rondsbos: genoemd naar de vorm.
1839, … *hout staende in den bosch gen. Ronsbosch te Wolverthem* … (NB 36230, 228); 1866, … *in den Rondsbosch gelegen tegen het Kasteelhof* … (NB 36259, 14); 1904, … *bosschen gen. de Ronsse bosch te Wolverthem achter den Dries* … (NAW, 38). Popp F 34.

Rood
1462. Rood Huis: 1659, … *te Wolverthem aen de steenwech van oudts geh. het Roothuys .. ter derder het kerckhoff ..* (SG 7755, 312); 1732, … *gelegen in de steenwech gen. het Roodt Huys .. ter derdere het kerckhof ..* (SG 7763, 556) heden apotheek Houman. Popp F 615. Zie Rode Leeuw.
1463. Rode Kous*:* 1748, … *de Roode Cause .. 4636 r* … (KP 3062C) kouter naast de Kruiskensbossen te Westrode.
1464. Roden Leeuw: 1607, … *naest het Schaillenhuys teghen over den herberge geh. den Rooden Leeuw* … (SG 8496, 163v); 4/9/1730, … *sekere hofstede met steenen huys, stallen ende andere edificien geleghen neffens tkerckhof van Wolverthem gen. den Rooden Leeuw ..* (NB 2807) werd ook het *Roodt Huys* genoemd.
Roden Meers: zie Meers.
Rode Poel: zie Poel.
1465. Rode Poort: 1560, Wolvertem … *van onssen* (Bijgaarden) *pachthove geh. de Roy porte*…(KA 6968, s.p.).

Rooi -
1466. Groot Rooiken: 1833, … *in den bosch gen. de groote Roykens te Nerom* … (NB 36387, 269).
1467. Klein Rooiken : 1834, … *kleyn Rooytjes* … (NB 36390, 377); 1839, … *tegens deselven veebosch het bosch gen. Kleyn Roycken ..* (NB 36230, 182); 1854, te Nerom … *bois nommé Klyne Roeykens .. cad A 336* … (NB 36427, 143).
1468. Rooibos : 1862, … *une pièce de terre nommé Roybosch, cad. A 514* … (NB 36253, 195)
1469. Rooiken: 1830, … *eene wyde gen. het Roeyken tot Wolverthem* … (NB 36381, 341); 1861, …*hout staende in de bosch gen. de Roeykens onder Impde* … (NB 36251, 21).

1470. Roos
1830-1855, … *in de herberg gen. de Roos te Nerom* … (NB 363981, 341).

Roost
Een plaats waar roos d.w.z. riet groeit; het suffix -t betekent: plaats waar (TA, 180). Bekend sedert 1319.
1471. Kleine Roostbos: 1625, … *elsen bosch gen. den cleynen roost* … (AAM, bundel Wolvertem); 1898, … *daarneffens (Roostbos) in*

den Kleine Roostbosch … (NAW, 30).
1472. Roost: 1319, … *den roest* … (KA 7792, 52); 1497, … *eenre meersche gheh. Roest ghelegen metten eender syden neven de molenbeke* …; 1630, … *eenen meersch geh. den Roist commende metter ander zyden aende bogaerde coutere ende metter ander zyden aen tcleyn Winckelvelt* … (SG 7754, 48); 1722, … *eenen beempt halff bempt halff elsbosch geheeten den Roest onder Wolverthem* .. (SG 7763, 22); 1787, … *den Rost* … (NB 8866, 32); 1829, … *land gen. den Roost* … (NB 36379, 145). Popp F 71. Bij de Hoelbeek lag eveneens een meers welk de Roost werd genoemd: 1385, … *mersch bider hoelbeken gheh. te roest* … (KA 8137, 1v); 1465, … *mersche die ghelegen is bider hoelbeke gheheten de Reest* …(KA 8140, 21) ws. in de Vlieten gelegen.
1473. Roostbeemd: 22/09/1534, … *den bogaerde couter aen den roestbemt* … (SG 5698); 1719, … *opden bogaerdenkouter comende ter eenre aende Roostbempt* … (SG 7816, 6).
1474. Roostbos: 1898, Wolvertem … *in den Roostbosch tusschen de Bemden en de Kasteeldreef* . .. (NAW, 30). Popp F 56-57.

1475. Rooveld
1899, … *ter plaats gen. het Rooveld aan de steenweg naar Londerzeel* … (NAW, 7).

1476. Rossaertsbos
1846, … *in eenen bosch gen. Rossaerts Bosch omtrent den Dries* … (NB 36415, 263). Ws. een verschrijving van Drossaardsbos; vraag is de Dries van Wolvertem of van Rossem ?

1477. Rossem
De oudste schrijfwijze Rochem dateert van 1112 en zou volgens M. Gysseling een samenstelling zijn van Roth, gerooid bos en Hem, woonstaanduiding.
1478. Rossemblok: 1844, … *een parceel land deelmaekende van het zoogenaemd Rossemblok, kad. D 81* … (NB 36408, 163).
1479. Rossembos: 1849, … *land gen. Rossembosch* … (NB 36419, 269).
1480. Rossem Gatstraat: 1808, … *Rossemgatstraat* … (AK) werd later weg nr. 50 - Molenweg; vanaf 1821 (AK) de huidige Robbeekstraat (P).
1481. Rossemkouter: 1835, … *het Bunder au Rossem Cauter* … (NB 35432, 236). Popp C 389.

1482. Rossemstraat: weg nr. 8 van Rossem naar Neerpoorten (AB, 13).
1483. Rossem weide: 1877, … *aen het stuk land gen. de Rossem Weide* .. (NB 39254, 51).

1484. Rotterik
1832, … *arbres croissant dans la pepinière dite Rotterick* .. (NB 36384, 71); 1833, … *dans le bois n. leege bist .. 2ième lot au Rotterik* … (NB 36386, 92).

1485. Route
1937, volkse benaming voor de autostrade A 12 tot aan haar vernieuwing op het eind der jaren zeventig.

Rozen-
1486. Rozendaal: 1559, … *van houwen ende setten in t Roosendael* … misschien bezit geweest van de gelijknamige vrouwenabdij bij Mechelen.
1487. Rozenstraatje: 1950, deel van de Slozenvoetweg tussen het Kruis en het Beekstraatje (v.).

1488. Ruiterkens
1715, … *eene bempt geh. het hoff ten ruyterkens tot Rossom aende robbeke* … (SG 7866, s.p.).

1489. Rusken
1783, … *een beemdeken geh. het Rusken gelegen in den Hert* … (SG 8500/2, s.p.).

1490. Saalbroekbos
… *Saelbroeckbosch* … te Imde naast Schuurmansbos (P: A 611). Zie Zeydebroekbos.

1491. Sacmelsveld
1597, … *opt Sacmelsvelt* … (AAM, bundel Meuzegem 28) dit is het Hamelsveld, land van de H.Geest.

1492. Sas
1886, … *te Rossem ter plaats gen. 't Sas tegen den steenweg naar Londerzeel .. kad. D 470/472* … (NB 39263, 3); 1940, naam van de herberg rechtover dit perceel, gelegen Robbeekstraat. Verdwenen.

1493. Saterszetsel
Soms worden *Saters* en *Setsel* afzonderlijk vermeld zodat we vermoeden met twee toponiemen te maken te hebben (KP 1171, F).
1715, … *Saters* … naam van een landerij doorgaans samen vermeld met het Breembos, het Zetsel, de Varkensputten en de Sollaard (KP 1171, F) met dewelke het een onderdeel vormt van het Meiersblok; 1726, … *Saertenshersel...* ; 1828, … *Saetersetsel* … (NB 36378, 250).

1494. Saveniersstuk
1716, … *wit cooren staende op het Saveniers stuck* … (SG 7813, 22); 1716, … *Saberinestuck* … (NB 3729, 49) betreft de 7de kavel onder land en weide te Nerom.

1495. Scamaken
1400, … *lants gelegen achter t scamakene aen den groeten moerhof* …

Schaap -
1496. Schaapstal: 1560, … *lants by den schaepstal* …
1497. Schaapstalblok: 1836, … *boomen op Schaepsstalblok* … (NB 36394, 272).
1498. Schapenbaan: 1846, … *de schapenbaan op* (gaande naar) *Steenhuffel* … (NB 36413, 312) zou wel eens de huidige Steenhuffelstraat kunnen zijn.
1499. Schapenbos: 1926, … *te Meuseghem op den schapenbosch* …(v.).
1500. Schapenweide: 1747, te Rossem … *de Schaepe Weyde .. 634 r* … (KP 3062B); 1798, te Meuzegem … *Schaep - Weyde* … (Aff 50, 106-9); 1842, … *de Schaepeweyde* … (NB 36405, 277). Popp E 210.
1501. Schapenweidebos: 1898, … *in den bosch gen. Schaapweidebosch* … (NAW, 30) op Blakebergen.
1502. Schapenweidestraat: weg nr. 6 van het Eiksken naar de kerk van Meuzegem (AB, 14).
1503. Schapenweideweg: voetweg nr. 40 van Blakebergen naar Wolvertem (AB, 13).

1504. Schaalken
1715, … *den Brouwer in t Schaletje* … (SG 9907, 54); … *het Schalletien* …en … *het Schaleken* … (KP 1171, K 69) op het Neerpoortenveld naar de naam van de herberg van de eigenaar-brouwer. Popp E 22-24.

1505. Schaarhout
1719, … *geroeyden bosch gen. het Scheerhout .. rontsom inde goederen deser abdye .. oost de langen grooten bosch* … (AAG III, 43).

Schaliën -
Genoemd naar de dakbedekking met schaliën, leien: vroeger uitzonderlijk (TW, 165).
1506. Schaliënhuis: 1604, … *het schaillen huys aen tkerckhoff ende tegensover de kercke* … (S.G. 8496, 131); 1624, … *scalien huys* … *comende rontsomme aen straet* … (SG 8497, 90v); 1626, … *schaellen huys* … (KA 8147, 4); 1637, … *scaelden huys* … (KA 8146, 6); 1647, … *schallen huys* … (KA 8147, 22); 1650, … *het schalien huys .. ter tweeder den kerckenwech loopende naer neerhem* … (SG 8500/1, 7); 1787, … *Schalie huys* … (RK 46799, décl. 82); 1789, … *hoffstede gen. het Schallienhuys tegen over de groote choor deser kercke van Wolverthem* …
1507. Schaliënhof: 1950, … *aan schoille* … (v.) huis met ankers uit 1752 te Rossem aan de kerk. Popp D229.

Scharrelier -
1508. Scharlierstede: 1760, … *eene stede gen. Scharlieire* …
1509. Scharlierweide: 1754, … *schareleire weyde* … (KA 4581, 2); 1787, … *stede gen. Schaerliere weyde tot Wolverthem* …(RK 46799, décl. 82).

1510. Schaterveld
Ws. van schande, schaamte moeilijk te bewerken + braak liggend land, vandaar: weinig renderend bouwland. Alle mogelijke varianten vinden we terug in de kadastrale leggers: *Schamterveld, Schaamsterveld, Schameterveld, Schaemterveld, Schanserveld, Schumeterveld, Schumeveld, Schaeterveld* (Popp: sectie B), *Schaemeterveld* (VDM): zie Schouwmoorter.
1836, … *s' Hamete et Voorveld à Nerom.. cad A 209/220 et A 239/247* … (NB 36394, 298); 1855, … *Schameter en Voorveld* … (NB 36429, 221).

1511. Schayenstaelboek
1797, … *le schayenstaelboek .. 2 j 56 v. .. du couchant au chemin qui va de la ferme (Hof te Wilder) au village* … (Aff 17, 19-23).
Ws. bedoeld als Schapenstalblok.

1512. Scheelreye
1717, … *de scheelaye* … (SG 7814, 29); 1722, te Westrode .. *opte sesse bunder tot tegens de scheelreye* .. (SG 7819, 10).

Scheerselveld
Foutieve benaming voor het Herselveld (AB, 4).

Schei -
1513. Scheibeek: een beek die twee stukken moest scheiden werd zo geheten, bv. de Slozengracht … *Scheybeeck* … tussen de parochies Rossem (Slozen) en Imde (KP 1171, I 26).
1514. Scheisselveld: 1716, … *vanden Put tot op het Scheysele velt* … en verder … *vanaen Scheysele velt tot aen den Coolhoff* (SG 7813, 4) aan sHertogenputten gelegen.
1515. Scheiweg: voetweg nr. 90 … *de Scheeweg* .. van Slozen naar Beneden Londerzeel (AB, 6).

1516. Schelkensbos
1747, … *Schelkens Bosch* … (KP 3062C); 1836, .. *Schelkens Bosch te Nerom* … (NB 36394, 307) tegen de Mannenbos, zuid het Kuiterken. Misschien genoemd naar een latere eigenaar Schelkens ? Popp A 106.

1517. Scheltiende
1349, … *van een thiende gheseyt de schelthiende* …
Scherre -
1518. Scherremanshoek: te Rossem aan de Groten Dries op de hoek van de Drieskerkweg en de Heidestraat.
1519. Scherrewei: 1694, …*Meersch de scherrehane* … (SG 7760, 11); 1694, … *het Scharrewaet* …; 1715, … *de weyde gen. het Scherrewael* … (SG 7762, 164); 1829, … *wyde gen. Scherrewael onder Wolverthem* … (NB 36379, 21); 1899, … *bosch gen. Scherregael tegen de kasseyde van Wolverthem naer Merchtem* … (NAW, 30) behoorde tot het Hof te Lovegem. Popp F 875. Afkomstig van gescheurde weide.

1520. Scheusbos
1715, … *lant gelegen aen het Scheusbos* … *aen de straete loopende naer den Blaeckenberghe* … (SG 7762, 168v).

1521. Schodronbos
1715, … *de Schodron bosschen* … (KP 1171, D) eigendom van de

erfgenamen Schorion gelegen in de *Roosche Bosschen* aan de Birrebeek (Schriekkouter).

Schof
Zie Sluis.

Schommel -
Schomme is magere onvruchtbare grond, vandaar misschien Schommel wat we ook zouden kunnen verklaren als wissel, een grond welke de eigenaars regelmatig verwisselen (TW, 169). Volgens oude boeren betekent het een droge en hogere plaats in een natte weide waar het gras slecht groeit (TS, 277): 1676, … *eene hey schomme gelegen onder Rossem tot lande gebracht* … (Z, S.S. IX, 1 p. 66). In de kadastrale leggers vonden we dit toponiem terug onder *Tonneveld, Someveld, Saemelveld, Sammelsveld* - naar de eigenaar Jef Sammels ?
1522. Benedenste Schommel: 1836, ... *zaeyland te Sloozen gem. gen. de benedeste schommel* .... (NB 36226, 26).
1523. Bovenste Schommel: 1864, … *zaeiland gem. gen. de bovenste Schommel .. kad C 35* .. (NB 36257, 1).
1524. Schommel: 1601, … *den Schommel de vs. acht bunderen in een zyde ende sheeren strate in dander metten eynde aen lindevelt* … (SG 8496, 96v); 1662, … *een party landts gen. de Schommen* … (SG 7755, 468); 1724, …. *op den Schommel teghen de kleynen Boomgaerd geleghen* … (SG 7821, 4); 1763, .. *teghens de dreve loopende naer het Casteel van Sloesen* …
1525. Schommelveld: links van de weg Rossem-Slozen, kad. C 40.

1526. Schottesbos
1632, .. *te neerhem .. ter derdere Schottes bosch* .. (SG 7754, 107v); 1716, … *eenen eesterbosch tot Nerum gem. gen. Schottesbosch tegen den bosch (Spritshage) van heer Schippers* … (SG 7813, 18).

1527. Schouwmoorter
Naam te verklaren als schouwplaats of uitkijkplaats aan den moorter, maar het kan ook een inspectieplaats betekenen van bv. waterschapsbesturen. Volgens J. Lindemans betekent *schou, schouw* echter scheel en scheef, aangezien uit al zijn bestudeerde gevallen als gemeenschappelijk typisch kenmerk de scheve vorm opviel van het bestudeerde perceel. In 1672 voor de eerste maal teruggevonden; sedertdien heeft de naam allerlei misvormingen ondergaan (zie Schaterveld).

1672, te Westrode … *15 dachwanden lants aende paelstraete gelegen … commende tot aen den begynen bempt (en) geheeten den schouwmoirter* … (SG 7757, 344) behoorde samen met … *la prairie dite den Cleynen Schauwmeuter* … tot het Hof te Voorspoel (SG 5292, 06/08/1767).

Schriek -
De Vries verklaart *Schriek* als .. *hoek, bocht of haak* .. (PTN, 1172). Een Schriekkouter heeft een typische drieledige verdeling, waarvan elk veld door kouterwegen is afgebakend. Het was een grote uitgestrektheid op de grens van Wolvertem en Meise die over Nerom tot Westrode ging en bekend sedert 1245 .. *den Scrijc* … (AAG, cart. II, 98). Ook te Rossem was er een Schriek die zich uitstrekte van de grens met Steenhuffel tot de Imdekouter.
1528. Achterste Schriek:
1529. Benedenste Schriek: 1865, .. *op het benedeste schriek* … (NB 36258, 125).
1530. Grote Schriek: 1786, … *coop 3 op den bosch gen. de Groote Schrieck* … (AAG III, 45).
1531. Hoge Schriek: 1702, … *d hoogheschrieck ofte Kercke lant van Rossum* …; 1783, … *den hoogen schrick palende aenden Mechelaren Bosch* … (SG 8500/2, s.p.); 1865, … *op den hoogen schriek te Rossem .. kad. D 349/353* .. (NB 36258, 65); 1865, … *hoogschriek* … (NB 36258, 105).
1532. Hoogste Schriek: 1794, Rossem … *op het Hoogste Schriek aldaer* … (SG 7771, 208).
1533. Jonge Schriek: 1786, … *coop 4 op den bosch gen. de jonge Schrieck* … (AAG III, 45).
1534. Korte Schriek: zie Lage Schriek.
1535. Lage Schriek: 1728, … *velt gen. leegen schriek tot Rossem* … (SG 7763, 364v en KP 2024B); 1748, … *opden leeghen schrieck* … (KA 8107, 417). Onder het volk ook *Korte Schriek* genoemd.
1536. Neerschriek: 1659, .. *het velt gen. den neer scrick tot Rossem paelende aen den hoogen scrick* … (SG 7755, 355); 1743, … *onder Rossem op den Neerschrieck …;* 1865, … *op het Neerschriek te Rossem .. kad. D 325* .. (NB 36258, 105).
1537. Schriek: 1375, te Rossem … *opten Scrict* … (KA 8108, 23); 1715, te Nerom … *den Schriek* … (KP 1171 D); 1717, … *het Bosch gen. Disgrieck* … (AAG III, 91-4); 1747, te Rossem … *den Schriek* … (KP 3062B); 1798, … *n. het Scricke* … (Aff 51, 108-18); 1839,

te Nerom … *schaerhout staende in den bosch gen. den Schriek* … (NB 36230, 216); 1839, te Meuzegem …*een stuck land gem. gen. het Schriek .. kad E 171* … (NB 36230, 92); 1854, te Westrode … *op de Schriek .. kad B 105/107* … (NB 36427, 194).
Schriek (Hof ter): zie Nerom (Hof te -).
1538. Schriekbaan: weg en voetweg nr. 29 van Rossem naar Kaaskantmolen (AB, 7).
1539. Schriekbos: 1789, … *de Lange Veldekens .. zuyd de dreve leydende naer de Schrieckbosch* … (AAG III, 46); 1829, … *den Schrieckbosch* … (NB 36379, 299); 1903, … *in de Veelaert Schrikbosch* … (NAW, 50).
1540. Schriekdreef: huidige verbinding tussen de Neromstraat en de Kapellebaan op Nieuwenrode.
1541. Schriekdreefbaan: voetweg nr. 33 van Nieuwenrode naar Wolvertem (AB, 4).
1542. Schriekdreefweg: idem (AB, 10).
1543. Schriekeusel: 1620, … *het schrieckeusselle* .. (AAG III, 46); 1717, .. *het Schrieckheyssel* .. (AAG III, 91-4); 1800, … *Schrick Heusel* … (Aff 82, 216-47) ; 1831, … *au Schrieck eyssel à wolverthem* … (NB 36383, 261).
1544. Schriekhouwken: 1688, … *boschken gen. het schricxhouwken* … (SG 7759, 463); 1715, … *bosch gen. het grieckhoutken* … (KP 1171, H 29); 1721, .. *op sgriecxhauken by het leefdael tegen den kerckenbosch van Impde* ... (SG 7818, 20); 1836, … *terre dite Spits Eyken* … (NB 35433, 84). Popp B 239.
1545. Schriekkouter: 1470, onder Nerom … *opt velt geh. Scriec couter* ... (AAG III, 3 N); 1529, … *scriccouter* … (KA 8144, 12); 1537, … *opde smaelhoeve tegen scrieck coutere* … (SG 8495, 120); 1717, … *den Schriekkouter* … (KP 1171, D); 1747, onder Rossem … *den Schrick Cauter* … (KP 3062B); 1839, … *zayeland te Rossem in den Schriek cauter .. kad D 331* .. (NB 36230, 84).
1546. Schriekkouterbaan: 1792, …*tot Nerom .. de schrick Cauter baene* …
1547. Schriekkouterweg:
1548. Schriekstraat: 1529, … *scrycstrate* … (KA 8144, 17); 1534, … *aende gemeyne beke ende aen tscriecstreetken* … (SG 8495, 112v); 1549, .. *tingelsmardyck .. de scrieckstrate* … (SG 8495, 145); 1619, … *te Ingelsmaeldijck aen sheeren straete geh. de scryckstrate comende van Sloosen naer tsheeren beke* … (SG 8497, 48); 1626, … *lancx de strat geh. de stryck strate commende van tsloossen naer de beecke*

…(KA 8147, 17).
1549. Schriekveld: te Rossem: 1654, … *schrieckvelt* … (KA 8106, 63); 1707, … *aen het schrieckelvelt* … (KA 8106, 79); 1865, … *op het Schriekveld te Rossem, kad. D 322/323* .. (NB 36258, 105).
1550. Schriekveldweg: voetweg nr. 48 tussen Slozen en Merchtem (AB, 8).
1551. Schriekweg: weg en voetweg nr. 29 van Rossem naar Kaaskantmolen (AB, 7).
1552. Verre Schriek: volkse benaming voor Hoge Schriek.

1553. Schuins Baantje
1930, … *het schuinse baanken* … (v.) synoniem voor de Neromkerkweg naar Nieuwenrode toe.

Schuur -
1554. Lage Schuurman: 1839, … *boomen staende in den Leegen Schuerman* … (NB 36320, 203)
1555. Schuurblok: een besloten blok afgesloten door een (tiende) schuur (TA, 183).
1587, … *den driesch tot Impde .. aen tschueren block* … (SG 8495, 13); 1637, … *weyde gem. geh. den dries inde prochie wolverthem in den block geh. Schurren block* … (KA 8146, 33v); 1667, … *sesse dachwanden gem. gen. het Schuerenblock gelegen onder wolverthem .. ter vierdere aenden Mannebosch* … (SG 7756, 421v); 1837, … *op het zoogen. Schueren blok tegens de nieuwen kasseyde op Londerseel* … (NB 36395, 295). Popp C 179. Ws. identiek met het Gasthuisblok.
1556. Schuurmansblok: 1856, … *zaeyland gen. Schuermansblok .. kad A 305* … (NB 36430, 75): zie Schuurblok.
1557. Schuurmanbos: 1732, … *tot Nerum 9 ½ dagwanden gem. gen. Schueremans bosch* … (AAG III, 76 p. 112); 1733, … *den vs. bosch is alsnu gen. Schuremans bosch* … (AAG III, 73 p. 186v); 1841, … *op eenen bosch gen. den Schuerman bosch* …. (NB 36232, 377) onder Imde, vroeger Wouwermansbos genoemd. Popp A 612.

1558. Schuttersstede
1842, … *aen Schuttersstede teghen de sloosenstraet* … (NB 36233, 197).

1559. Sebaen
1759, … *behuysde hofstede binnen de vn. Prochie van Rossum gen. Sebaen …*

1560. Secretarisbos
Het was bosland, gelegen tussen de Papenboskantstraat en de Ossegemstraat (heden het Neromhof, kad. A323-352), welk zijn naam ontleende aan de aanspreektitel van een privaat persoon, misschien de secretaris van baron vanderLinden d'Hooghvorst of baron Helmann de Grimberghen ?
1864, .. *ter plaetse gen. sekretarisbosch .. kad A 348 te Nerom* .. (NB 36257, 48); .. *Loutaris .. A 347* .. (KL).

Sick -
1561. Achterste Sickaert: 1835, … *op den achterste sickaert* … (NB 36225, 162).
1562. Sickouter: 1835, … *op het land gen. den Sickauter, tarwe* … (NB 36225, 154).
Bedoelde men in beide gevallen niet Schriekkouter ? Omgeving Smalhofveld ?

1563. Sierkens Stede
1581, … *tot Rossum de goeden Joos de Keyzer geh. Stierkens stede* … (SG 8496, 59v); 1633, … *hofstadt mette huyse, stallinghen, scuren, … gel. te Rossum groot een oudt bunder … geh. tSierkens Stede* … (SG 7753, 35); 1668, … *eene stede gem. gen. Sirckens stede …aende goeden des gasthuys van Mechelen* .. (SG 7756, 560); 1786, … *lants gelegen onder de vs. prochie van Rossem gem. gen. de sisters stede* … ; 1829, … *land op de zisterstede .. zuydwest de straet van Rossem naer Meuseghem* … (NB 36379, 148). Betreft perceel D 152 naast het blok van 1 ha 18 are der zusters van het hospitaal van Mechelen.

1564. Silvaard
1659, … *den selvaert op het heycken tot Rossum* … (SG 7866, s.p.); 1719, … *eene weyde gen. den Selvaert onder Rossem* … (SG 7816, 6); 1833, … *boomen staende op een stuk land gen. de Zellewaerd omtrent de kerk van Rossem* … (NB 36386, 23). Ook als *Selaert*, *Silvaert, Selvaert, Zelfhaerd* en *Solvaert* genoteerd. Popp D 403. Zie Aard.

1565. Silveransveld
Sektie C 32-33: ws. genoemd naar de eigenaar.

Singbos
Zie Sintbos.

Sint -
1566. Oude Sint: 1385, … *jans hovinghen van der zingt* … (KA 8137, 4v); 1433, … *douwe zingt .. douwe zyngt* … (KA 8108, Vv); 1460, … *op douwe sengt gelegen* … (KA 8108, CXIX); 1365, … *doude zingt* … (KA 8136, 2v); 1560, … *d' oude sint* … (KA 8112, eerste tabel, 22)*;* 1617, … *een stuck bosch geheeten doude sint tusschen de brasbeke .. en het seybroeck .. aen de calvereussels .. ende aen de hoocheussels* … (SG 7750, 76); 1637, … *d' aude sintte* … (KA 8146, 36v); 1650, … *eender hoffstadt inden boschkant gem. geh. de ouden Suent*… (SG 8500/1, 21); 1714, … *1 dw 17 r d' aude sinck* … (KA 8150, s.p.); 1783, … *schueremansbosch tevorens d oude sint ende brasbeke* … Popp C 612.
1567. Sintbos: 1687, … *den Sintbosch* … (SG 7759, 377)*;* 1701, … *den Singbosch .. op de grens met Wolvertem aen de straete, eenen put en tclooster van Grimberghen*…. (SG 7760, 362); 1725, … *de langen bempt .. ter derdere het singbosch tegens de stede van jan willems in den boschcant* … (SG 7763, 253); 1832, … *parceel land eertijts bosch gem. gen. Simbosch in den Boskant* …(SG 36384, 134).
1568. Sinter Weydendreef: afgeleid van Gwijde, Gewije, Wije, Wido, Weid = Sint Guido.
1789, … *de Lange Veldekens .. oost de Sinter Weyden dreve* … (AAG III, 46).
1569. Sinter Weydenbos: 1787, …. *onder Wolverthem omtrent Nieuwenrode in de zuytsyde van Ste Weyensbosch* …. (AAG III, 44); 1846, … *te Nerom gen. Sinter Wyden Bosch .. kad A 19/21* … (NB 36413, 309).

Sisters Stede
Zie Sierkensstede.

1570. Sleedries
Plaats waar sleepruimbomen, wilde pruimelaars, groeiden (TB, 74). Zie Sterkdries.
1560, … *sleedriessche* … (KA 6968, s.p.); 1617, te Meuzegem … *lants gelegen opden Sleychdriesch* … (SG 7750, 121); 1715, te Meuzegem

… lant op den Sleddries tegen des Heeren straete … (KP 1033 en SG 7762, 168v) en 1717 *… Slederies …* (AAG III, 91-K); 1798, *… den Fleesdriesch …* (Aff 50, 106-9); 1717 *… den Slettdriesch … onder Impde* (SG 9907, 46v); onder Rossem 1663, *… tegens het velt geh. den Sleddriesche ter eenre .. ter vierdere de nederste cauter ..* (SG 7755, 500); 1863, *… party land te Meeuseghem ter plaetse gen. Fleschdries .. kad E 89 en E 164 …* (NB 36256, 207).

Slezegat
Zie Lesegat.

1571. Slozen -
Plaatsnaam naar de eigenaar de Looze (RK 17144,162). Een eerste maal vermeld in 1497 hoewel er in de 14e eeuw reeds sprake is van een Slozenhof (HEB 5, 260). Het stond bij het kasteel van Slozen.
***Hoeve van Slozen**:* zie Pachthof van Slozen.
1572. Slozen (Het -): 1798, *… la maison n. het Sloosen …* (Aff 51, 108-19).
1573. Slozenbos: 1748, *… Sloosen Bosch …* (KP 3062B). Popp C 165-166.
1574. Slozengoed: 1637, *… de aude stede ock tslossen(goet) …* (KA 8146, 25). Popp C 111 ?
1575. Slozengracht: 1847 (AW).
1576. Slozen(Hof te -): 14e eeuw, *… tslosenhof …* (KA 6966², 25v); 1599, *… het speelhoff by thoff tsloosen …* (KA 8113, 30v); 1836, *… Sloossenhof …* (NB 35433, 84) zie Pachthof van Slozen.
1577. Slozenlindeken: 1748, *… Sloose Lindeken …* (KP 3062B). Kruispunt Slozenstraat-Steenhuffelstraat.
1578. Slozenmolenweg: voetweg nr. 52 van Slozen naar Kaaskantmolen (AB, 6).
1579. Slozenstraat: weg nr. 9 van Londerzeel-Berg naar Meuzegem (AB, 1)de vroegere Hofstraat., zie aldaar.
1750, *… op de Sloosestraet …* (KA 8107, 424); 1821, *… Chemin dit Slossenstraete …* (AK).
1580. Slozenveld: 1877, *.. op een stuk land gen. het Sloosenveld …* (NB 39254, 147).
1581. Slozenvoetweg: voetweg nr. 87 van de Pie Pratersweg naar Slozen (AB, 1).
1582. Slozenweg: voetweg nr. 92 van Slozenstraat naar Kaaskantmolenstraat (AB, 6).

1583. Slozenweide: 1846, .. *eenen bempt gen. Slooseweyde oft Moerenbrand ... kad C 113* … (NB 36412, 3).

1584. Sluis
1636, .. *lants aende Sluyse onder Wolverthem inden boschcant paelende de haselare haege* .. (SG 7753, 107v); 1725, … *in den boschcant .. eenen bempt gen. de Sluys* … (SG 7763, 208); 1855, .. *weyde gen. de Sluys te Wolverthem kad. A 639* … (NB 36246, 9) aan de Brasbeek; 1810, … *l' écluse* … (Aff 256, 687-24) aan de vijver van de oude pastorij van Wolvertem; 1940, … *aan 't schof* … (v.).

Smal -
1585. Lage Smalhoeve: 1740, ... *lants gen. de leege Smaelhoeve naest Nerom* … (SG 7764, 237).
1586. Smalbeek: 1555, … *opte smaelbeke tegen den scryckcouter* …
1587. Smalhof: 1365, … *smaelhoeve* … (KA 8136, 1); 1422, … *Smoelhove* … (KA 6962, 33); 1470, .. *opt stad geh. Smaelhove* .. (AAG III, 3 N); 1631, .. *opte Smaelhoeve comende tegens scriekcouter aen terweblocq* .. (SG 7754, 53); 1637, … *smalhoffe onder wolverthem* .. en .. *smalhoove* … (KA 8146, 4v en 31); 1717, .. *op het Smaelhoff* .. (KP 1171 D); 1800, … *Smael hoeve* … (Aff 82, 216-47). Zie Maal.
1588. Smalhofbaan: 1735, … *smaelhoef bantien* … (SG 7764, 67); 1831, … *smalhoevebaen* … (NB 36383, 261).
1589. Smalhofbos: 1850, … *het Smalhoefbosch onder Wolverthem* … (NB 36421, 294).
1590. Smalhofkouter:
1591. Smalhofput: sektie A 222, aan de Birrebeek op de Schriekkouter.
1592. Smalhofveld: 1482, …*smaelhoefveld* …; 1839, … *een weyde te Neerom op Smalhofveld .. kad A 222* … (NB 36230, 97).
1593. Smalhofweg: voetweg nr. 33 van Nieuwenrode naar Wolvertem (AB, 10).
1594. Smalveldvoetweg: voetweg nr. 132 van Nerom naar Rode (AB, 11) en voetweg nr. 133 van Wolvertem naar Grimbergen (AB, 16).

1595. Smedsbloksken
Begin 18de eeuw, … *blockxken van G. Timmermans geh. het Smetsblockxken .. ten eerste de dyckstrate* … (KA 24764, s.p.); 1759, … *smedsbloksken* … (privé-archief).

1596. Smekensstraat
Bekend in 1756. Weg nr. 85 van de Bergstraat naar de Westrodestraat (AB, 2).

1597. Smettekensberg
Volkse benaming naar de aanpalende pachter De Smedt voor voetweg nr. 71 in Wolvertem-centrum. Officieel Champettersweg.

Smis -
1598. Oud Smis: 1855, … *te Impde omtrent het Oud Smis kad C 303* … (NB 36428, 63).
1599. Smis: 1497, … *opten diek neven de Wintmolencoutere in d'een syde in de dyckstrate in d'ander commende teghens te smisse* ….; 1529, … *idem* … (KA 8144, 16).
1600. Smiskouter: zie Hulst.
1601. Smisstraat: 1623, … *het straetken loopende van de smisse naer den gansenpoel* … (SG 7751, 32v); 1737, … *inden steenwegh aende smisstraete* .. (SG 7867, s.p.); 1841, … *suydwest de Smisstraet ofte Gansenpoel* .. (NB 36402, 61); weg nr. 19 in Wolvertem-centrum (AB, 16).
1602. Smisstraatje: voetweg nr. 39 van Blakebergen naar Steenhuffel (AB, 13).

1603. Smid (De Nieuwe -)
1940, herberg-ijzerwinkel-smid vooraan in de Stationstraat, 5. Verdwenen.

1604. Smidse (In de -)
1950, herberg-kruidennierswinkel aan de hoek Patatestraat-Jan Hammeneckerstraat. Popp B 184. Verdwenen.

Snep -
1605. Snep (In de -) : 1930, naam van een café op de Hoogstraat, 1 te Wolvertem, verdwenen.
1606. Sneppeweide: 1748, … *de Sneppe Weyde .. boven den Kercken-*

bosch van Meysse … (KP 3062C) tot het Hof Klein Nerom behorend. Popp A 499-500.

1607. Sneyersbos
Te Westrode. Popp B 362. Zie Moortgat.

1608. Snijder
1493, … *inde Wersrode strate tegen de erve geheten de snidtere* …. Ws. in verband met Sneyersbos.

1609. Snoekvijver
1662, … *den Snoeckvyver met den voetwech gen. den Dam* … (SG 7755, 468) aan het kasteel van Slozen.

1610. Soestuk
1447, … *sorstucke neven claes hinnebeen erf* … (KA 8108, IXv); 1460, … *soustucke* … (KA 8108, CXVIII); 1496, … *op tgroet winckelvelt 3 dw daeraf geh. tsoes stucke* … (KA 8108, LVI); 1560, … *tsoe stucke* … *opt groot winckelvelt* … (KA 8112, eerste tabel, 22); 1599, … *tsoe stucke* … (KA 8112, vijfde tabel, 22).

1611. Sollaard
1720, … *opten Sollaert tot Weirsrode* … (SG 7817, 7) naast het Meiersblok gelegen en samen met de Saters, het Zetsel, de Tien Dagwand, de Varkensputten en het Breembos vermeld (KP 1171 F).

1612. Sollaardsblok: 1845, … *het Sollaerts blok te Meuseghem, kad. E 177* … (NB 36410, 152).
Sollarenveld: zie Pollarenveld.

Sommelveld
Zie Schommel -

1613. Spaarkantbos
1859, … *den Spaerkantbosch onder Westrode* … (NB 36433, 174) ws. te situeren aan de Birrebeek vermits er aldaar op grondgebied Meise ook een Spaarkant lag.

1614. Sparrenbos
1841, Westrode … *lant .. de zoogenaemde Sperrenbosschen gen. de*

Verkensputten…. (NB 36402, 56); 1900, … *in de Sparrerbosch* … (NAW, 29) aan het kasteel van Leefdaal. Zie Varkensputten.

1615. Speelhoeve
Het Speelhuis, Speelhoeve of Speelgoed was de villa of het buitenverblijf van dien tijd (TW, 92).
1504, te Rossem … *ter stad geh. den Speelhoff tegen de hofstrate aldaer* … (SG 8495, 21); 1617, … *sesse dachwanden geh. de Speelhoven tot Rossem* … (SG 7750, 148); 1717, … *essche boomen staende aenden vyvercandt aen het spelhuys* … (SG 7814, 4) betreft hier ws. het huis van drossaard Wouters te Imde; 1730, .. *lants groot 6 dachwant geheeten de Speelhoeve by de boomslinde* … (SG 7763, 404; KP 1033); 1737, te Wolvertem .. *seker Speelhuys gem. gen. den Biesthoucht* .. (SG 7764, 136); 1755, … *de Speelheuven* … (KA 8107, 429); 1846, … *omtrent verkoopers tKint Speelgoed te Impde* … (36412, 150); 1857, … *Speelgeld 't Kint* … (NB 36431, 30).

1616. Spekstraatje
1950, te Westrode vertrekkend aan perceel B 315 langsheen gans perceel 317 terug naar de straat (v.).

1617. Speldoorn
1561, … *lants gelegen onder Wersrode opt Speldoren* … (KA 6968, s.p.); 1737, … *Spultshaeren* … (SG 7764, 149); 1742, … *Spults horen* .. (SG 7764, 356); 1752, … *Spudshoren* …; 1775, … *het Speylsheuren* …; 1780, … *een partye landt gen. het Speylheuren .. gelegen tot weisrode* …

1618. Speleman
Tegen de Birrebeek omtrent perceel A 125 (v.).

1619. Sperwersaard
1598, … *den ghiesbempt oft helmbempt .. het straetken tegen Speruwaens aert* … en … *tInghelsmaeldijck .. het straetken tegen Sperrewaens aert* … (SG 8496, 119); 1657, … *bosch geheeten Sperwensaet* …; 1673, … *eenen eesterbosch geh. permisaet* …; 1843, … *op tland gen. het Sperrewezaet teghen de Sperrewesaetstraet*…(NB 36234, 190); 1864, .. *land te Sloozen gen. het Permezaet .. kad. B 214* .. (NB 36257, 199). Zie Aard en Permisaard.

Spitsenburg
Zie Pitzemburg.

Spitseiken
Zie Schriekhouwken.

1620. Spoelzeel
1847, … *1ha 33 are land gen. het Spoelzeel te Westrode* … (NB 36238, 135) tegen de Breemhoeve gelegen. Popp B 397-398.

Sport -
1621. Sporthuis: 1950, herberg in de Neromstraat tegen het Hooghuis gelegen. Popp A 76. Verdwenen.
1622. Sportwereld: 1950, naam van een café op de hoek Mottestraat-Steenweg op Merchtem, 23. Verdwenen.

1623. Spotterseusel
1695, te Wolvertem … *eenen meersch geh. Spotters eussel gelegen teghens het Hof te Lovegem* … (SG 7760, 11). In een schepenakt uit 1613 vinden we de naam Nicolaes Spottiers.

1624. Spriet -
1321, … *ter Spreet* …; 1386, te Wolvertem … *van de molen vander spreet* … (RK 44826, 58).
1625. Sprietgat: 1701.
1626. Sprietshaag: 14e eeuw, … *terre retro preuts haghe* … (KA 6966², 24); 1610, .. *tot neerhem tsegen spruyts haghe* .. (KA 4572, 6); 1681, … *in den boschkant tot Neerhem commende … ter derder de Spruytshaeghe ende ter vierder den begijnenbosch* … (SG 7758, 405v); 1744, … *de spritshaeghe* … (SG 7867, s.p.).
1627. Sprietshaagbos: 1715, … *heer Schippers bosch gen. de Spritshage* … (KP 1171, E 32); 1845, … *in het Spitshaegbosch* … (NB 36410, 76).

1628. Staak van Justitie
1779, … *het straetien liggende aen den staeck van Justitie* … (NB 8859, 61) kruispunt Kruisstraat-Kouterbaan.

1629. Staart
Metafoor in de betekenis van langwerpig uiteinde van een bos, vijver (TB, 76).
1640, … *een weyde gen. den steert .. tegens de pypenpoye weyde* … (SG 7753, 196); 1838, … *aen den Steert* … (NB 36229, 9) behoorde tot het Hof Klein Nerom. Popp A 499.
1630. Staart van het Winkelveld: 1657, … *een block landts onder Wolverthem vs. gem. gen. den steert van het Winckelvelt* … (SG 7755, 98).
1631. Staart van de Imdekouter: 1560, … *steert van den Impden coutere* … (KA 6968, s.p.); 1634, … *opden Steert vanden Impde cauter met een syde den randt vant Nieuwerpoirtten velt* … (SG 7753, 59v); 1835, … *te Meuseghem op den steert van den Impden cauter … palend aen den armen oft de kerk van Rossem aen de straat en aen de kerk van Meuseghem* .. (NB 36225, 17). Zie Vrouwenland.

1632. Stadhuis
1853, te Rossem … *een huys gen. het Stadhuys recht over de kerck, kadastraal bekend D 208/209* … (NB 36244, 71).

Stamp -
1633. Stampmolen: in een stampmolen werd de olie uit lijnzaad, raapzaad en koolzaad gestampt of geslagen van daar ook slagmolen en oliemolen (>< graanmolen). Een aanwijzing naar deze molen vinden we bij Beda Regaus: anno 1686 … *parochie wolverthem .. twee watermolens* … (BJ, 403). Bijna nooit vonden we deze molen in de archivalia vermeld.
1672, … *aen den stampmolen* … aan de Molenbeek.
1634. Stampstraat: 1529, … *stamps straetken* … (KA 8144, 20); 1650, … *het beekeussel teghen het stampstraetken ter tweeder den abeelenbempt* … (SG 8500/1, 4); 1660, .. *het stampstraetken loopende van de vs. bempstraete naer den grooten driessche* .. (SG 7755, 372); 1847, (AB, 15).

Station -
De plaats waar het tramstation stond wordt nog altijd *statie* genoemd.
1635. Statie: 1894, halte van de tramlijn Brussel-Londerzeel in de Stationstraat.

1636. Stationstraat: in de omgang .. *Statiestraat* .. deel van de provinciale steenweg Vilvoorde-Aalst tussen de gemeenteplaats en het vroegere Rondpunt.

Stede

Het betekent *plaats, ruimte* in het algemeen. Het kon ook land met of zonder een woning aanduiden en is de verkorting van hofstede (PTN, 1204).

1637. Grote Stede: 1710, .. *de groote Steede ende kleyne Steede te Impde in de beekstraete* .. (SG 7761, 313).

1638. Kleine Stede: zie Grote Stede.

1639. Oude Stede: 1529, …*tynghelmaerdycke .. eene platse geh. d ode stee* … (KA 8144, 17); 1549, … *lancx neven de strate geheeten de scrieckstrate ende tegen een plaetse geheeten d oude stede* … (SG 8495, 145); 1629, .. *dOude stede by Ympden inden Boschcandt* … (SG 8516, 10v); 1637, … *de aude stede ock tslossen(goet)* … (KA 8146, 25); 1640, … *het groot block teghens d'oude stede van de kerck van Meys* … (SG 7753, 196); 1688, … *inden boschkant .. d' oude stede commende by Croonenborch* … (SG 7759, 463).

1640. Stede: 1674, … *hofstede te Impde metten huys .. paelende de vs. Stede aende Clyne Stede* … (SG 7758, 49); 1777, … *sekere partye ofte block lants geheeten de Steede gelegen tot Nerom .. op het heymbeeck-veldt ter derdere den wegh loopende van Wolverthem naer nerom* …; 1818, van het Pachthof te Slozen … *de Steede teghen het Kersenblock ende pachthof van Jan de Pauw* … (NB 36378, 291 en P: C 133); 1851, … *de Stede te Sloosen .. kad C 68-70* .. (NB 36423, 350); te Rossem op den Hoek 1837, … *een stuk land gen. de Stede gelegen tegen het dorp van Rossem* …(NB 36228, 131); 1840, … *een partij lands gem. gen. de Stede 47 are 15 ca* … (NB 36231, 219); 1847, … *de Steede* … op de grens met Nieuwenrode en Ramsdonk aan de Mierennest (AB 3)**;** 1849, … *op de stede te Wolverthem tegen de straet leydende naar Ophem* … (NB 36418, 147) Popp F 596; 1853, te Westrode … *land gen. de Steede* … (NB 36244, 106).

1641. Stedeken: 1669, … *het stedeken onder Rossum* … (SG 7757, 52) ; 1715, … *lant gen. het Stedeken palende aen de straete van Wolverthem naer Merchten ende aende Loveghemstraete* … (SG 7762, 164); 1839, … *een stuk zaeyland gen. het Stedeken te nerom .. kad A 117* … (NB 36230, 97).

1642. Stedeweg: weg en voetweg nr. 28 van Wolvertem naar Imde (AB, 16).

III. ICONOGRAFIE VAN VLAAMS-BRABANT, door A. VERBOUWE

Nog beschikbaar: Zoutleeuw, €12.50 - W. VANDESTEENE, Iconografie van het Belgische Parlementsgebouw, €5.00 - Kanton Sint-Kwintens-Lennik, €7.00.

IV. TOPONYMIE VAN VLAAMS-BRABANT

1. Brussegem-Oppem en Ossel, €8.00, - 2. F. CLAES, Top. Webbekom €20.00 - 3. M. GILLISJANS, Top. Wolvertem (met kaart) €32.00

V. BRABANTSE HERALDIEK

J. MELKENBEECK, De Gemeentewapens van Vlaams-Brabant, 48 blz. ill. (1947), €7.50 - 89. Biesemans (Merchtem & Brussel) €1.00 - 90. van Hullegaerde (Leuven) €1.00

VI. OUDE BRABANTSE GESLACHTEN

(De met *aangeduide deeltjes zijn uitverkocht - sommige kunnen op vraag gekopieerd worden)

1. Pipenpoy, €3.00. - *2. Van Overstraeten. - *3. Wambacq. - 4. Goossens, €2.00 - 5. Van Ginderachter, €2.50 - *6. Covens - *7. De Riddere. - *8. Meerte. - *9. Pasteels. - *10. van der Hasselt. - 12. Van Bever, €3.00 - *13. van den Heuvel. - *14. Stroobant. - *15. van Mulders en *16. 't Sas. - *17. De Smedt. - 18. van Ophem, €2.00 - *19. de Hertoghe. - * 20. Rogghe. - *21 Vereertbrugghen. - *22 Van den Nieuwenhoven. - *23. de Kempeneer. - *24 Stuckens. - 26. De Smeth, €2.00 - *27 Van Nuffel. - *28 Van Lierde. - 29 Van Wayenbergh, €2.00 - 30. De Boeck, €2.00 - 31. Van der Meeren, €2.00 - 32. Van der Elst en 33. Walckiers, samen €2.00 - 34. Evenepoel + aanvullingen €2.00 - 35. Stallaert, €2.00 - 36. van den Bossche, €2.50 - 37. en 38. van Marselaer en De Rijcke, €2.00 - *39 Paridaens - *40. van Hagendoren. - 41. Wouters, Fierens, De Smeth, €1.50 - 42. Grietens, €2.00 - *43. Theys. - 44.Van Craenem, €2.00 - *45. De Smeth. - *46. Engels. - *47. Vesalius. - 48. Hauwaerts, €2.00 - *49. Van de Kerckhove. - 50. Caluwaerts *I en II, €5.00 - *51. Van Mulders. - 52. Van Buyten, €2.00 - *53 Spinoy. - 54. De Man, €2.00 - 55. Van de Putte, €2.00 - 56. D'Hoe, €5.50 - *57. Walravens - 58 Van Hemelrijck €1.50 - 59. Janssens (Perk) €1.50 - 60. De Keersmaecker (Londerzeel) €1.50 - 61. Van Campenhout €1.50 - 62. Caluwaerts €1.50 - 63. Van Buyten €1.50 - 64. Van der Elst (II), €1.50 - 65. Van Roij, €2.00 - 66. Van der Jeught, €4.00 - 67 Van Bever (Elewijt), €2.00 - 68. Van der Beken, €1.50 - 69. Van Candriesch, €1.00 - 70. Van Humbeke, €1.00 - 71. Herbosch (Meise), €1.50- 72. Crabbe, €1.00 - 73. Cuelens, €1.00 - 74. Van Nerom (120 blz.), €7.50 - 75. Pieter J. Van Bever (Diest), €2.00 - 76. Van der Jeught (Mechelen), €4.00 - 77. Van der Moere (Brussegem), €1.50 - 78. Raspoet (Asse), €1.50 - 79. van Langendonck (Haacht), €1.50 - 80 Jan Van der Elst (1692-1701), €1.50 - 81. Van Obberge (Beigem), €2.00 - 82. Emmerechts (Malderen), €2.00 - 83. Van Vaerenberg (Erps), €1.50 - 84. Van Langendonck (Haacht) II, €1.00 - 85. Van Doorne (Berg) €1.00 - 86. Cleijmans (Steenhuffel), €0.50 - 87. Van Nuffel (Opwijk, Liezele, Rumst), €0.70 - 88.van Wachelgem €0.70.

Jan LINDEMANS, *Van Meiseniersbloed, 252 blz. - Leo LINDEMANS; *De voorouders van Jan III, hertog van Brabant, 40 blz. - A. MALCORPS, Duizend van Beethovens, €7.00 - P. LEYNEN, Wettigingen van Bastaarden in Brabant (1460-1500), €3.00 - J. VRANCKEN, Jan-Frans Goess uit Wambeek, €4.00; F. VERDOODT, Afstammelingen uit het hertogelijk huis van Brabant, (1985, 1987), €19.50 - W. VERLEYEN, Necrologium van Affligem, €57.00

VII. FOLKLORE EN VARIA

ALBUM Dr. JAN LINDEMANS, Ingen., €25.00
Jan LINDEMANS, O.-L.-Vrouw in 't Hammeken (Zemst), €2.00
P. CNOPS, Mariaviering te Evere, €2.50
A. TOLLEBEEK, Het klooster van de Berg Sion te Brussel, 68 blz, €2.50.
L. DE MAN, Leuvense Persoonsnamen, €4.00
J. VERBESSELT, Problemen rond Liedekerke, Denderleeuw, Strijtem, Borchtlombeek, €4.00
G. RENSON, De parochies van het dekenaat St.-Pieters-Leeuw in de 18de eeuw, €2.50
E.P. J. SPANHOVE m.s.c., "De Jonge Walschap", 220 blz. €20.00
Walschapnummer 1998 (II) , 234 blz. €22.00
MERCHTEM, Maurits Sacréherdenking 1959, 40 blz. €3.00, P. LEYNEN, De kroniek van ter List.. Steenokkerzeel, €2.00., K. BAEYENS, Hoe zegt men het te Peizegem? (3 dln), €6.50
GRIMBERGEN, 1958 Laus Brabantiae, €12.50
Huldenummer D.J. Delestré, €8.75
VILVOORDE, Themanummer Vilvoorde (200), €9.00

Inhoudstafel

Edmond ROOBAERT, Schildersambacht en stadsmagistraat te Brussel in de 16de eeuw* 173

Francis TIMMERMANS, Bernardus Truijts, van Kartuizermonnik tot reguliere kanunnik van de orde van St. Augustinus in Sint Jakob op de Koudenberg te Brussel. 225

Victor. VANGRAMBEREN (†), 400 jaar geleden … 255

François VAN DER JEUGHT, Matthias Estrix (1600 - 1636), pastoor van Asse en Oratoor 265

Jos BOSCHMANS, Uit parochieregister van Nieuwenrode 1722 – 1797 284

Steven DE WAELE en Isolde VERHULST, De kasteelhoeve van het Ribaucourtkasteel te Perk (Steenokkerzeel) 285

Marc GILLISJANS, Toponymie van Wolvertem (VIII) 332

Niets uit dit tijdschrift mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
De auteur alleen is verantwoordelijk voor zijn artikel.
De publicatie in het tijdschrift Eigen Schoon en De Brabander impliceert dat de auteur, tenzij hierover schriftelijk anders werd overeengekomen, afstand doet van al zijn auteursrechten aan de Raad van Bestuur van het Kon. Historisch Genootschap van Vlaams Brabant en Brussel.

Bestellingen van vroegere jaargangen van het tijdschrift en van alle andere uitgaven van het Genootschap geschieden bij Frans Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen, tel. 02/269 45 75, E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be. Verzendingskosten worden aangerekend in functie van het gewicht van de verzending (ook voor het buitenland!).
INFO: F. MESKENS, Windekindstr. 3, 1850 Grimbergen (02/269 45 75).
E-mail: fransmeskens.esb @scarlet.be

Foto-setting en Realisatie: Sneyers Marcel (011) 42 30 39